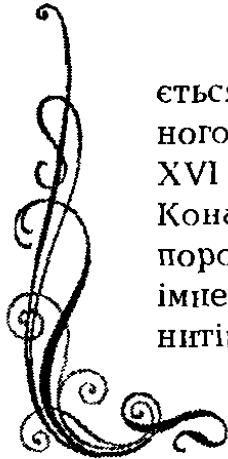

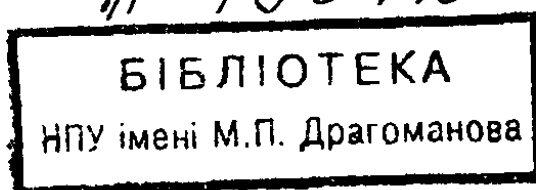
9(Укр)
ББК 63.3(7УКР)45-8
Г95
С13П

У науково-популярній книжці висвітлюється політична і військова діяльність славетного гетьмана реєстрового козацтва кінця XVI — перших десятиліть XVII століття Петра Конаневича-Сагайдачного. Показано роль запорозького війська у боротьбі з Османською імперією, у походах на Кафу, Москву, знаменитій битві під Хотинном

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально
значущих видань*

48-45042

ISBN 966-524-164-8

© Гуржій О. І., Корнієнко В. І.
2004
© Видавництво «Україна»,
оригінал-макет, художнє
оформлення, 2004

вступ

Лриблизно чотири століття віддаляють нас від подій, описаних у цій студії. Без ворота згасло багато історичних постатей тієї доби. Змінився світ, абсолютно іншою стала наша країна. Проте чомусь і сьогодні нас хвилює перебіг давніх боїв, втрати і пролита кров героїв. Слава нинішньої України пронесена крізь буревії віків, спалахи народної любові до одних та зневаги до інших. Та безперечно одне: чим досконалішим, демократичнішим стає наше суспільство, тим дорожчим бачиться минуле з його славними традиціями та здобутками. Людська пам'ять назавжди зафіксувала інформацію:

*Про війни і чвари,
Про тяжке лихоліття...
Про люті кари...*

Т. Шевченко

Чому це так? Як свідчить досвід останніх війн та збройних конфліктів (незважаючи на докорінні сучасні зміни в технічному забезпеченні та озброєнні армій, умовах і способах проведення операцій), нерідко виникають ситуації, що дуже нагадують нам далеке минуле. Безпосередньо в ході бойових дій першої чверті XVII століття, в яких брало участь українське козацтво, були вироблені такі принципи воєнного мистецтва, котрі й понині зберігають свою значущість. Як відомо, саме в ті давні часи було створено добре підготовлену й дисципліновану козацьку армію під орудою знаного в Європі гетьмана Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного), сформувалася власна школа воєнного мистецтва.

Перемоги у війнах і походах, здобуті в той час козацьким військом, зумовили поступове перетворення національних інтересів українців на фактор світового впливу.

Детальне вивчення процесу становлення та розвитку бойового мистецтва Війська Запорозького дає змогу узагальнити досвід наших предків у відповідних аспектах, глибше осягнути історію формування найголовніших принципів стратегії і тактики, а найважливіше — визначити можливі напрями використання здобутків козацтва першої чверті XVII століття на сучасному етапі розбудови держави.

Треба зазначити, що заявлена тема не зовсім нова. Про Петра Сагайдачного написано чимало спеціальних праць і художніх творів. Про нього йдеться практично в усіх підручниках з історії України, де тою чи іншою мірою висвітлюється минуле нашого народу першої чверті XVII століття. Однак деякі аспекти козацької стратегії і тактики нашими вченими спеціально не досліджувалися. Українська історіографія фактично не має узагальнюючої праці з воєнного мистецтва козаків саме того періоду.

Одним з перших істориків і археографів, хто безпосередньо звернувся до постаті П. Конашевича-Сагайдачного, був Д. Бантиш-Каменський (1788—1850). «Наукове вивчення особи гетьмана Сагайдачного та його діяльності,— зазначав академік М. Василенко,— почалося в першій чверті XIX століття, і Бантиш-Каменський був першим, хто в «Истории Малой России» зібрав разом всі відомі факти про нього».

Палежним чином діяльність гетьмана оцінена і в дослідженнях М. Максимовича (1804—1873), А. Скальковського (1808—1899), В. Антоновича (1834—1908), М. Грушевського (1866—1934). Їхні праці про походження козацтва, формування Запорозького війська, його бойове мистецтво й сьогодні залишаються найгрунтовнішими, найбільш фактологічно наповненими.

Наприклад, М. Максимович у своєму «Исследовании о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» наголошував, що «если победоносная сила Богданова (Хмельницького — *Авт.*) была мечем, освободившим Украину от польского ига, то могучее, непобедимое мужество Сагайдачного служило хранительным щитом православной Киевской Руси в ту печальную, тяжкую годину, какая постигла ее после казни отважного Наливайка». І далі: «Для

своего утесненного народа и гонимого православия сделал все, что только можно было сделать при Жигимонте III, не поднимая оружия на Польшу; и не даром называется он в летописях великим защитником православия: он стремился поддержать и утвердить благочестие и просвещение своего народа...»

Важливий фактичний матеріал міститься в багатьох книжках Д. Яворницького (1855—1940). Введення ним у науковий обіг великого масиву архівних джерел помітно полегшило з'ясування багатьох питань у біографії козацького ватажка. Вчений заклав основу для ґрунтовного дослідження бойового мистецтва козацького війська.

За радянських часів особливо плідно попрацювали в цій царині І. Крип'якевич (1886—1967), К. Гуслистый (1902—1973), В. Голобуцький (1903—1993), О. Апанович (1919—1999). Перший, зокрема, на широкому історичному тлі висвітлив становлення та розвиток запорозьких військ — їхню чисельність, військові формування, озброєння, майстерність у будівництві фортець, деякі прийоми ведення бою тощо.

Із середини 80-х років XX століття у вітчизняній історіографії з'являються цікаві роботи з історії козащини, де певною мірою знайшли відображення аспекти, що досліджує воєнна історія і стосуються нашої теми. В першу чергу тут варто відзначити доробок В. Смоля, В. Степанкова, В. Щербака, Ю. Мицика, П. Саса, С. Леп'явки та багатьох інших.

Окремо слід сказати про напрацювання І. Свєшнікова, який на підставі археологічних знахідок детально дослідив арсенал ручної вогнепальної та холодної зброї, спорядження української козацької армії першої половини XVII століття. Значним внеском у розроблення військової тематики в Україні стала «Історія українського війська», що витримала багато видань. Безпосередньо в ній подано ґрунтовний аналіз вітчизняної історіографії з воєнного минулого українців.

Те, що козацька тема ще далеко не вичерпана, засвідчив цілий ряд наукових праць, написаних останнім часом. Це дослідження Т. Чухліба, А. Сокульського, А. Федорука та інших. Так, у студіях В. Сергійчука «Українське козацьке військо у другій половині XVI — середині XVII ст.», І. Стороженка «Воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.» детально описано організацію козацького війська, його озброєння, спорядження та оснащення. Дещо розкриті

прийоми ведення війни і бою українськими козаками. Автори визначили й окремі характерні риси їхньої стратегії і тактики.

Звичайно, не обійшла увагою цю проблематику і російська історіографія. Вона представлена насамперед такими відомими військовими істориками, як О. Пузиревський, Д. Масловський, С. Разін, В. Петрів, В. Федорів, І. Альтговзен та іншими. Проте історія козацького війська, як і його воєнне мистецтво, розглядається ними у межах воєнної історії Росії і, здебільшого, починаючи від Хмельниччини. Побудова Війська Запорозького, його стратегія і тактика визначається у них лише окремими рисами, що не дають повної характеристики.

Польська історіографія також приділила увагу козацтву першої чверті XVII століття, оскільки вважала його невід'ємною частиною збройних сил Речі Посполитої. Згадаймо лише хроніки Й. Бельського та Р. Гейденштейна, які занотували різні традиції при зображенні козацьких рухів. О. Яблоновський та Ф. Равіта-Гавронський докладно висвітлювали польсько-козацькі відносини і відзначили непослідовність уряду Речі Посполитої щодо козацтва.

Безпосередньо присвячені військовій справі роботи польського історика К. Гурського. Він детально дослідив побудову війська Речі Посполитої того часу, показав його організаційну структуру, при цьому дав загальну характеристику і Війську Запорозькому, визначив козаків як «справну і славу піхоту».

Аспекти військової історії України першої чверті XVII століття знайшли певне відображення і в новітній польській історіографії, зокрема, у працях Я. Віммера, В. Серчика, Л. Підгородецького та Г. Самсоновича. Ці автори визначили характер козацьких рухів того періоду, звернувши увагу і на те, що військова організація запорожців надавала важливу допомогу Речі Посполитій на південно-східному кордоні. При цьому козаки висвітлювалися ними, головню, як складова частина польського війська.

У працях В. Маєвського та Л. Бжози можна знайти чимало цікавої інформації про воєнні дії українського козацтва, причини його перемог і поразок. Варто зазначити студії З. Вуйціка, які містять загалом досить об'єктивні оцінки при висвітленні походів козацького війська, але особливості стратегії і тактики запорожців за гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного залишилися поза увагою дослідника.

Отже, слід констатувати, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії не всі аспекти діяльності гетьмана та його воєнного мистецтва висвітлені належним чином.

Значно розширити наукові пошуки дає змогу комплекс джерел як архівних, так і опублікованих. Серед останніх більш доступними для дослідника є такі: «Акты Московского государства» (СПб, 1890, т. 1; 1894, т. 2); «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею»: В 5-ти т. (СПб, 1853, т. 5); «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией»: В 15-ти т. (СПб, 1861, т. 3; 1863, т. 4; 1875, т. 8; 1878, т. 10); «Архив Юго-Западной России»: В 35-ти т. (К., 1861, т. 1, ч. 2; 1863, т. 1, ч. 3; 1867, т. 1, ч. 4; 1890, т. 2, ч. 7; 1914, т. 4, ч. 3); «Історія України в документах та матеріалах» (К., 1941, т. 3); «Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715—1774): Извлечение из старинных дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским» (Одеса, 1886); «Жерела до історії України-Руси» (Львів, 1898, т. 4; 1901, т. 5; 1908, т. 8). Також у студії використано публікації документів, здійснені В. Липинським, Ю. Мициком, Ф. Ніколайчиком, І. Хжонцем та іншими.

Серед залучених наративних джерел назвемо українські літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, записки іноземців Е. Лясоти, В.-Д. Асколі, П. Шевальє, Г.-Л. де Боплана, А. Радзівілла та інших, польські хроніки тощо.

Автори усвідомлюють, що не всі аспекти означеної теми їм вдалося висвітлити повною мірою. Окремі питання лише поставлені в розрахунок на увагу до них майбутніх дослідників. Проте сподіваємося, що нам все-таки вдалося основне: привернути увагу читача до необхідності більш глибокого вивчення проблем воєнної історії українського народу, біографій та діяльності визначних постатей, таких, зокрема, як гетьман Петро Сагайдачний.

Автори складають щире подяку професору Варшавського університету Мирославу Нагельському за надану можливість опублікувати в додатках до книги його оригінальну студію «Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах», яка доповнює бачення обраної нами теми.

ІСТОРИЧНЕ МЛО
ДІЯЛЬНОСТІ КЕЖРА
КОЖАШЕВИЧА-САТАЙДАЧНОГО

Лостать і доба — нерозривні поняття. Деякі особи, як мовиться, виходять за межі своєї епохи, ніби переростають її, стають надбанням загально історичним. П. Сагайдачний, «ревнитель віри благочестивої», безперечно був видатним державним і культурним діячем. Проте не менш важливо визначити його місце в історії як воєначальника, що відіграв важливу роль не лише у розвитку тогочасного бойового мистецтва, а й багато в чому випередив своїх наступників.

Зрозуміло, що суть і особливості воєнного мистецтва будь-якого полководця та керованого ним війська можна досягнути лише у контексті тих процесів політичного, соціального та економічного характеру, які стали його об'єктивним підґрунтям. Ступінь розвитку, основні риси та форми воєнного мистецтва завжди тісно пов'язані із загальним станом збройних сил, їхньою організацією, системою комплектування тощо. Стан збройних сил зумовлюється комплексом факторів, що, насамперед, локалізуються в економічній сфері. Ніщо так не залежить від економіки, як армія та флот. Побудова, організація та озброєння, в першу чергу, залежать від досягнутого у відповідний момент рівня економіки та виробничих відносин у державі.

Кінець XVI — перша чверть XVII століть — доволі своєрідний і багато в чому суперечливий період нашої історії. З одного боку, на українських

землях формувалися нові виробничі відносини — складалися і міцніли елементи буржуазного ладу. Поряд із традиційним феодальним способом виробництва співіснували і активно розвивалися товарно-грошові відносини, зростала кількість міст, містечок, сіл та хуторів. Виникали нові ремесла, розширювалися торговельні зв'язки, зокрема, й міжнародні.

З другого боку, зберігалися основи середньовіччя: панувало кріпацтво, законодавчо визначене Литовськими Статутами (1529, 1566, 1588), а також артикулом польського короля Генріха III 1573 року. На українських землях, що входили на той час до складу Речі Посполитої, це виявилось, по-перше, у майже повному закріпаченні селянства та використанні родючих земель України як сировинного придатка для метрополії; по-друге, у виробленні таких законів, що ставили православних українців у не-вигідне становище порівняно з католиками, в залежність від польських магнатських родів Струсів, Кошецьких, Козаповських, Калиновських, Попятовських, Жолківських, Буцацьких та інших; по-третє, в намірах шляхетського уряду була колонізація культурного буття українського народу — надзвичайно гостро постало питання його насильницького покатоличення. Значну роль у цьому процесі відіграла Брестська церковна унія 1596 року, ініціатором якої був Ватикан.

Зрозуміло, що все це не могло не викликати рішучого опору православного населення, масових збройних бунтів, підпалів панських маєтків тощо. Саме у цей час спалахують повстання К. Косинського (1591—1593), С. Наливайка (1594—1596), відбуваються військові походи під проводом Ф. Полоуса (1595), К. Печковського (1596), Т. Байбузи (1597—1598), С. Кішки (1600—1602), І. Куцьковича (1602), І. Косого, Г. Кругневича (1602—1603) та інших. Українці взяли найактивнішу участь у селянській війні І. Болотникова (1606—1607) у Росії та масових повстаннях у Речі Посполитій на початку XVII століття.

Річ Посполита 1569—1648 років

До загального невдоволення додалася також опозиційна діяльність представників національної еліти. Так, проти Брестської церковної унії виступила частина православної шляхти, деякі магнати (наприклад, князь К.-К. Острозький), більшість духовенства (зокрема, Києво-Печерський архімандрит Н. Тур і його наступник Є. Плетенецький). З'являється на світ ряд полемічних антиуніатських творів, серед яких особливе місце зайняли праці славетного І. Вишенського.

Дедалі наростаюча хвиля протестів на початку 30-х років XVII століття змусила польсько-шляхетський уряд видати так звані «Статті для заспокоєння руського народу», які певним чином узаконили існування православної церкви.

Бугтя на українських землях значною мірою ускладнювали постійні грабіжницькі напади кримських татар та агресивна політика Туреччини.

Об'єднання мусульманських держав під владою Оттоманської Порти стимулювало експансію християнських держав і, насамперед, України, яка стала свосереднім буфером між Сходом і Заходом. М. Грушевський у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» так описав ті часи: «Русь уся спустошена огнем і мечем,.. земля... татарським наїздом обернена в попіл; велика маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшись сховатися в якихось ліпше захищених місцях або фортецях».

Про набіги кримських татар на українські землі є згадки в літописах С. Величка, Г. Грабянки та Ф. Софоновича, в описах сучасників: М. Бельського, М. Литвина, Е. Лясоти, Г.-Л. де Бонлана та інших. Хроніки повідомляють, що наприкінці XVI століття під час жорстоких нападів як ясир забиралися десятки тисяч людей.

Польсько-литовська влада була неспроможною організувати належний захист підпорядкованого їй населення України від турецько-татарських нападників. Українці нерідко залишалися сам на сам з агресорами. Письменник ренесансно-гуманістичної орієнтації С. Оріховський (1513—1566) докоряв шляхті й магнатам, які не могли і не хотіли чинити опору, а мріяли лише про примноження своїх маєтностей та прибутків: «Люд на Русі нещасливо гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищас, ніхто не боронить, міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат зґвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, без чого жодна сільська праця неможлива».

Потерпала від турецько-татарських нападів і людність сусідньої Московії та інших держав. Спорудження в кінці XVI — на початку XVII століть Белгородської оборонної лінії («Засічної смуги») в системі укріплень на південному кордоні Російської держави дещо скоригувала ворожі вторгнення на

Наддніпрянщину. Ця смуга використовувалася переважно для оборони від кримських і ногайських татар, проходила по лінії Охтирка — Белгород — Ольшанськ — Вороніж — Тамбов — Валуйки, перетинала Муравський та Ізюмський шляхи. Протягом XVII ст. службу на ній несли українські слобідські козаки та російські стрільці.

Враховуючи означені фактори, можна стверджувати, що для українців, по-перше, існувала реальна загроза повної втрати своєї етнічної самобутності й асиміляції; по-друге, захист їхньої території став загальнонародною справою. Історичні реалії вимагали створення власної військової організації, яка б могла захищати свій народ, відбивати натиск будь-якого ворога, гарантувати більш-менш незалежний економічний та суспільно-політичний розвиток.

Силою, що взяла на себе таку місію в той надзвичайно складний час, постало козацтво. Саме воно не тільки створило наприкінці XVI — початку XVII століть власну військово-політичну організацію, а й стало носієм ідеї про необхідність власного державного утворення, практичне втілення якої відбулося в середині XVII століття із виникненням Української козацької держави (В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик та інші).

На початку XVII століття українське козацтво набуло чітких організаційних структур, залучивши до своїх лав найсвідоміших українців та представників інших етносів. Відбувалося поступове перетворення прикордонної військово-промислової громади у прототип держави (Запорозька Січ), що з кожним роком зміцнювалася і, нарешті, стала ядром формування особливих збройних сил. Твори істориків Д. Яворницького, В. Голобуцького, О. Апанович, С. Леп'явки, І. Стороженка та багатьох інших переконують нас у тому, що саме під впливом відповідної системи поглядів, яка панувала в козацькому середовищі, виникла ідея створення війська, незалежного від правителів інших держав, з яскраво вираженими національними рисами.

Враховуючи ці та деякі інші обставини, польський сейм вже 1601 року спеціальною реляцією «Про козаків запорозьких» офіційно визнав за ними право власної організації. І хоча ця постанова законодавчо поширювалася лише на 3250 козаків, які безпосередньо брали участь у шведській кампанії у складі шляхетського війська, це в майбутньому дало поштовх зміцненню їхньої самостійності та згуртованості — дало вихід «козацькому свавіллю».

На початку XVII століття влада козацьких гетьманів поширилася на значну частину українських земель, зокрема, «на волость» — міста, містечка та села Наддніпрянщини. Це виявилось, насамперед, у розповсюдженні поза Січчю їхніх універсалів, збиранні певних податків тощо. Такі факти, наприклад, зафіксував Баркулабівський (Варкулабівський) літонис, написаний на межі XVI — XVII століть. Він охопив події з 1563 по 1608 роки.

На сеймі 1601 року шляхта скаржилася, що козацькі ватажки розіслали «універсали по тамтешнім краям», а місцевих заможних жителів примушують сплачувати їм податки, через що виникла загроза прислання до них панських кріпаків. Отак козаки перетворилися на могутній політичний організм, який польська влада прагнула всіляко використовувати на міжнародній арені, а конкретно в «московській грі».

1604 року король Речі Посполитої сповістив турецького султана, що не має змоги покарати свосвільних запорожців, бо ті не коряться його владі. У наступні роки до польських постанов долучалися все нові й нові статті, що безпосередньо стосувалися українських козаків. Зокрема, констатувалося, що останні не визнають законної влади Речі Посполитої, встановлюють у себе і на волості свої порядки, а головне — «творять окрему республіку». На сеймі було заявлено, що коли цей процес не стримати, то «Цезар розділить владу з Юпітером». Отак польська влада фактично визнавала незалежність Запорозької Січі. Значення мало й те, що

запорожці активно виконували функції прикордонної сторожі.

Вище керівництво наказувало жителям міст і сіл не йти під козацьку юрисдикцію, але простий люд не звертав на те особливої уваги. Депутати законодавчого органу зазначали, що мешканці сіл, міст і містечок України відмовляються визнавати владу старост, обирають своїх отаманів, запроваджують своє судочинство... Адміністративний устрій Запорозької Січі тією чи іншою мірою поширювався на більшість українських земель. Авторитет запорожців серед народу постійно зростає.

Отже, наприкінці XVI — початку XVII століть виникла унікальна організація зі своєрідною політично-адміністративною, військовою та судовою владою, яка мала яскраво виражений демократичний характер. Це, насамперед, проявлялося у відкиданні закріпачення, невизнанні соціальної нерівності, наданні всім втікачам, незалежно від їхньої національності, права вступати до низового товариства, проголошення рівних прав усіх козаків на користування угіддями, на пряму участь у вищих органах січового самоуправління — загальних радах при виборах старшини. Провідна роль військового елементу в цій організації зумовлювала те, що козацька адміністрація підпорядковувала всі сфери життя. Водночас кожен козак вважався не тільки членом громади, але й воїном. При цьому, з огляду на особливі природні умови Запорожжя, географічне розташування його на межі християнського і мусульманського світів, було обрано найоптимальніший варіант базової основи Січі, яку становили військово-адміністративні одиниці — курені. Така структура Запорозької Січі у поєднанні з демократичними засадами виявилася унікальною у міжнародній практиці й, у свою чергу, привертала до себе увагу багатьох людей із різних кінців України, інших країн, де посилювався соціальний та національний гніт.

За свідченням магната Миколи Потоцького, саме з кінця XVI — початку XVII ст. розпочалося масове зростання козацтва за рахунок селян-утікачів. Він висловився: «що хлоп, то козак». Козацькі міста

Запорожець

і містечка радо приймали втікачів, захищаючи їх від переслідувань панів. Про масовість переселень свідчить хоча б той факт, що кількість дворинц Київського воєводства за першу чверть XVII століття зросла з 39 тисяч до 70, що, зрозуміло, не могло статися лише завдяки природному приросту населення.

Селяни й міщани зі Львівщини в той час заявляли, що готові йти до козаків, «звідкіля будемо мститися над тими, проти яких змовляємось». Отак селянство і незаможне міщанство бачило в союзі з козацтвом можливість визволення з-під шляхетської влади, утисків католицької церкви.

Появу ж на Запорозжжі окремих представників боярства, дрібної та середньої шляхти можна пояснити

тим, що вони зазнавали угиску з боку великих магнатів. Були й інші причини. Так, секретар королів Стефана Баторія (1576—1586) писав, що після війни з Московією значна частина коронного війська опинившись без служби, «подалася в козаки». Дречі, маємо дані польського дослідника Е. Руліковського: до Запорозької Січі за різних обставин 1580 році прибуло понад 60 шляхтичів, у 1601 – 170, а вже у 1618 — понад 300. Таке поповнення боярами та шляхтою козацтва мало для Січі важливий значення. Цей пронарок у більшості своїй становили освічені особи, які мали добрий бойовий досвід, знали основи світового воєнного мистецтва. Вони істотно впливали на засади та формування низового війська.

На підставі різних джерел можна скласти таблицю щодо кількісного зростання збройних сил Війська Запорозького за роками:

Склад війська (чол.)	Роки							
	1593	1594	1596	1604	1609	1611	1619	1621
Бойовий	1000	3000	4000	5000	10 000	10 000	11 000	15 000
Допоміжний	3000	4000	8 000	8 000	20 000	—	23 000	26 600
Разом:	4000	7000	12 000	13 000	30 000	—	34 000	41 600

Ці дані свідчать, що за Сагайдачного (з 1604 по 1621 рік) чисельність Війська Запорозького зросла майже у 3,5 рази. Характерною рисою цього процесу була відсутність будь-яких національних і станових обмежень, принаймні офіційно. Крім українців білорусів, поляків, росіян там добровільно служили німці, серби, чорногорці, євреї, волохи та інші. Поруч із шляхтичами мешкали «слуги», ремісники. Ось яку характеристику дав запорожцям Стефан Баторій у 1577 році: «Козаки — сконище людей різних націй — московитів, волохів і наших підданих... Число їхнє збільшилося після вторгнення татар у наше королівство минулого року. Багато з них втратили своє майно, не мали де жити, були розораті вбивствами та полоні батьків, братів, дружин, дітей, чого й прислалися до козаків».

Цікаві свідчення про склад Війська Запорозького знаходимо і у праці Я. Дзири «Перший паспорт козацтва і найдавніший ресстр Низового війська 1581 р.». За ним можна визначити головні джерела поповнення: з Київщини — 70 чол. (черкашан — 26, канівців — 14, киян — 12, білоцерківців — 8, острян — 4 тощо); з Волині — 74, Брацлавщини й Поділля — 20, з Галичини — 12, з Холмщини й Підляшшя — 8.

Багато вихідців було з білоруських земель — понад 90 (Могильов, Гомель, Бихов, Мстиславль, Полоцьк, Вітебськ) та зі спільного Прип'ятського Полісся — понад 50 (чорнобильців — 3, мозирян — 17, брагинців — 11, давидгородців — 10, туровців — 13, пінчан — 3).

Значну кількість вихідців з нинішніх білоруських земель очевидно можна пояснити тим, що під час походу козацького війська під Псков через Білорусь до нього могли приєднатися місцеві жителі, колисьні ухадники на Низ саме з придніпровських міст. Крім білорусів, на Запорожжі були й вихідці з Московської держави (24), Великого Князівства Литовського (9), власне польських земель (10). Були також німець, серб, татарин, кафинець і два п'ятигорці.

Про поповнення лав козацтва представниками інших народів свідчить і «Ресстр всього Війська Запорозького...» після Зборівського миру 1649 року. За підрахунками Ф. Шевченка, у списках прізвище Москаль зустрічається 102 рази, Донець — 103. З інших народів у козацькому війську також були масово представлені білоруси, молдавани, грузини, цигани, марійці, черкеси, татари, євреї.

Вірогідний національний склад Війська Запорозького середини XVII століття (у відсотках): українці — 58 %, росіяни — 16 %, білоруси — 10 %, поляки — 7 %; волохи — 6 %, інші — 3 %. Отже, домінували українці. Тому без перебільшення можна твердити, що Військо Запорозьке мало національний український характер. Наявність у ньому представників різних народів, участь їх у бойових

Герб Війська Запорозького

діях нерідко вирішували й інтернаціональні інтереси. Вихідці з інших країн привносили нові елементи у способи ведення боїв, а тому воєнне мистецтво козацького війська неухильно збагачувалося, розвивалося. При цьому слід зазначити, що якість «людського матеріалу», з якого складалося Військо Запорозьке, мала суттєві відмінності від інших армій Європи, що комплектувалися примусово.

Демократична система, що панувала на Запорожжі, опиралася на звичаєве право, а не писані закони, як це було в арміях інших країн. Це сприяло формуванню у козацької спільноти почуття патріотизму, любові до України. Воля і рівність — основні принципи, які домінували у козацькому війську. Гербовий шляхтич повинен був жити в злагоді зі своїми колишніми підданими, а той, що здобував освіту в університетах Європи, мусив братися з неписьменним селянином. Усі мали присягнути, що захищатимуть християнську віру. Нове

прибулих на Запорозжя об'єднувало бойове побратимство, почуття вірності, готовності до самопожертви і порятунку товариша у скруті, рідної землі у біді. Все перелічене за критичних обставин посилювало боездатність війська, надавало йому стійкості в обороні й рішучості в наступі, а також створювало сприятливі умови для застосування нових тактичних форм ведення бою. Соціально-психологічні особливості козацтва сприяли розбудові козацького війська й надавали йому характеру єдиного організму.

Людська база комплектування запорозького війська — лише одна об'єктивна передумова для формування особливих збройних сил. Зв'язок між людськими ресурсами та загальним суспільно-політичним і економічним розвитком Січі більш складний ніж це може здатися на перший погляд.

Незважаючи на пряму залежність від Польщі та тяжкий стан українського населення, у першій чверті XVII століття вже були матеріальні ресурси для належного постачання козацького війська зброєю та боєприпасами, забезпечення його продовольством. Саме у той час в Україні помітно розвивалася залізорудна промисловість. Рудні (гамарні) працювали на всій території Правобережної України: від Чорнобильщини до Брацлавщини, поширювались на Лівобережжі. Якщо в кінці XVI століття на Правобережжі було не більше десятка рудень, то в першій половині XVII їх нараховувалось вже близько сотні. Це сприяло розширенню залізобиробного виробництва, позначалося на видах, формі, якості й техніці виготовлення зброї та передбачало швидке втілення усіх технічних новинок.

Для виготовлення гармат та іншої зброї потрібна була велика кількість заліза. Його багато виплавляли з так званої болотної руди на Волині, Чернігівщині, Поліссі. На річці Сож знайдено залишки 41 залізобиробного виробництва, на річці Ікуті — 33.

Із кожних 160 кг руди виплавляли 32 кг заліза. Підприємства першої чверті XVII століття за тиждень

Зброя запорожців

центрами виробництва її стали Київ, Кам'янець, Черкаси, Овруч, Дубно, Володимир, Бережани, Перемишль, Переяслав та інші міста.

виговляляли близько 4—6 тонн заліза, а за рік — 200. І якщо враховувати, що для воєнних потреб Січі необхідно було приблизно 48 т заліза і 8 т свинцю на рік, то можна припустити, що в Україні вироблялася достатня кількість металів для забезпечення необхідними виробами козацького війська.

Одночасно із зрушеннями у залізобудівній галузі поліпшуються і характеристики вогнепальної зброї. Цьому сприяло поглиблення поділу праці, що відповідно призвело до появи нових ремісничих професій, які були безпосередньо пов'язані з її виготовленням. На початок XVII століття таких налічувалося близько двох десятків. Це, насамперед, булатники, бронники-пицальники, ковалі-пицальники, кульники, латники, лучники, шабельники-бронники, слюсарі-пицальники, шоломники. Гармати, гаківниці, мушкети, пістолі виготовляли, як правило, майстри ливарної справи. Як свідчать тогочасні ілюстрації, зброя виготовлялася повсюдно. Важливими

Значну роль у забезпеченні війська озброєнням відіграла й сама Занорозька Січ. Пояснюється це передусім тим, що вже з самого початку її заснування тут збиралися крапці ремісники не тільки з України, але й Білорусі, Польщі, Росії, Валахії, Чехії та інших країн. Козацтво мало достатню кількість озброєння для ведення бойових дій. Це підтверджує і той факт, що в 20-х роках XVII століття кожний вояк мав на озброєнні рушницю, два фунти пороху, кону куль (60 штук), а також шаблю і спис. Порівняно із збройними силами країн Європи таке забезпечення озброєнням ставило козацьке військо на рівень передових армій того часу.

На початку XVII століття, коли почалося активне заселення Задніпрянщини, набуває розвитку й деревообробна промисловість, яка задовольняла потреби у дубовому й сосновому корабельному лісі, смолі тощо.

Зріс видобуток поташу та селітри — компонентів, необхідних для виготовлення пороху. Це було надзвичайно важливо для боєздатності війська, коли на озброєнні козаків були рушниці, пістолі, мушкети, аркебузи, артилерія. Як центр селітроваріння особливо виділявся Миргород. Варниці також були в Яблуневі, Хомутці, Поділлі та інших містах.

Один невеликий завод за один сезон (180 днів) міг виготовити близько 6,4 тонни селітри. Одночасно в багатьох містах України з'являються порохові заводи, продукція яких не лише задовольняла потреби запорозького війська, але й продавалася в різні європейські держави. Історичні джерела свідчать, що на Січі існував пороховий завод, який виготовляв понад 200 тонн пороху за рік. Надходив порох у полки також із Києва, Чигирини, Черкас, Корсуня. Потреби козацького війська в поросі становили приблизно 600 тонн на рік із розрахунку на 40 тисяч чоловік і 100 тонн — для артилерії. На підприємствах України, тільки за відомими фактами, виготовлялося близько двох тисяч тонн пороху

щорічно, отож, можна вважати, що українські виробники пороху із своїм завданням справлялися успішно.

Розвиткові нових соціально-економічних відносин в Україні в першій чверті XVII століття, що впливали на формування козацького війська, сприяло також і швидке зростання міст. Хоч їхнє населення під гнітом магнатів і шляхти не могло застосовувати всі свої творчі сили, але все ж таки воно відіграло значну роль у тогочасній економіці. Саме серед городян особливо яскраво спостерігалися наслідки поділу праці, у містах виникали нові ремесла, розвивалася техніка. Як найважливіші осередки торгівлі міста вели перед у становленні внутрішнього ринку й транзитної торгівлі.

За невеликий проміжок часу (1600—1625) на українських землях виникло близько 300 міст і містечок. Всього ж їх на тоді було близько тисячі. Однак справа, безперечно, не в самій їх кількості, хоча масштаби цього процесу — явище значне. В процесі зростання великих населених пунктів утворювалися військово-політичні та військово-адміністративні осередки, які ставали, безпосередньо чи опосередковано, господарською базою (постачальниками) Війська Запорозького.

Навіть побіжно проаналізувавши процеси, які відбувалися наприкінці XVI — початку XVII століть, можна констатувати: формування тогочасного козацького війська проходило на добре підготовленому ґрунті. На той час в Україні склалися всі необхідні умови не лише для створення чисельної армії, але й для забезпечення високого рівня її боєздатності. Економічний потенціал був достатнім як для технічного оснащення війська, так і для забезпечення його боєприпасами, спорядженням і продовольством. В свою чергу посилення феодално-кріпосницьких відносин після приєднання українських земель до Речі Посполитої створило джерела його постійного поповнення значними людськими ресурсами. Принципи демократизму, справедливості, які існували на Січі, сприяли збережен-

ню в козацькому середовищі таких рис, як згуртованість, взаємодопомога, почуття взаємозв'язку. В умовах бойових дій ці риси особливо помітно впливали на босздатність запорожців.

Власне такими були об'єктивні соціальні та економічні чинники, що зумовили появу в першій чверті XVII століття організованого, численного і добре підготовленого козацького війська, яке очолив талановитий полководець, політичний і громадський діяч, славнозвісний український гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Завдяки йому козацтво вкрило себе невмирущою славою та змусило говорити про себе жителів усього цивілізованого світу.

*«МУЖ
ПІДКРЕЖОЇ МУДРОСТІ
І ЗРАМОТО СУДЖЕННЯ»*

В Україні кожна освічена людина щось та знає про славнозвісного Петра Конановича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного). Принаймні повинна була б знати, бо про нього йдеться фактично в усіх шкільних і вузівських підручниках з української минувшини, де висвітлюється козацька доба. Зокрема, в стольному граді Києві ім'ям гетьмана названо вулицю, встановлено пам'ятник і меморіальну дошку; флагман українського військово-морського флоту — ракетний крейсер «Сагайдачний» — носить ім'я видатного полководця. А фахівці вже давно сперечаються, чи то йому присвячені рядки народної пісні:

*Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорізьке
Хорошенько!*

*А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»*

*«Мені з жінкою не возиться;
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!»¹*

Архівні матеріали, опубліковані джерела, які є у розпорядженні вчених, дають підстави сказати, що гетьман Війська Запорозького П. Сагайдачний відіграв помітну роль не лише в історії України, а й Росії, Польщі, Туреччини, а відтак і всієї Європи.

Петро Конашевич-Сагайдачний народився близько 1577—1578 років в селі Кульчицях (нині Самбірського району на Львівщині), ймовірно, в родині українського шляхтича. Можна припустити, що перші ази освіти набувалися ним у домашніх умовах.

Так принаймні вважає більшість дослідників, зокрема, К. Гуслиний (1902—1973). Хоча дехто дотримувався іншої думки. Наприклад, Д. Бантин-Каменський писав, що Сагайдачний походив з «низького» роду, але був добрий, спритний, неговіркий, «ворог розкошів», норову жорсткого, несамовитий, готовий пролити кров за найменший злочин. Особливо не подобалася історикові така риса гетьмана, як непомірність у чуттєвих насолодах, що, на його думку, прискорило смерть козацького ватажка. Польський шляхтич Я. Собеський (батько польського короля Яна III Собеського і учасник Хотинської війни 1621 року) занотував у своїх мемуарах: «Цей

¹ Українська народна творчість. Історичні пісні. К., 1961. С. 174.

Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості й зрілого судження у справах, винахідливий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, незважаючи на це в очах пізнішого потомства він гідний стати в ряд з найзнаменитішими людьми свого часу в Польщі.

Проте, вже майже сучасник П. Конашевича-Сагайдачного — польський літотисець Й. Єрлич (1620—1671), тогочасні поети, літотиси Львівський, С. Величка свідчать, що він був «благородного» роду, тобто шляхтич. Мав Сагайдачний і власний герб, що було не доступно простолюду.

Сперечалися вчені й про його місце народження. Одне припущення наведено вище, за іншим — це сталося поблизу Перемишля, у Підгір'ї. При цьому прибічники такої гіпотези покладалися на важливе джерело — нанегірик К. Саковича (1578—1647) «Вірні на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана войска его королевской милости запорозкого», де є рядок: «Уродился он в краях подгорских премисских».

Прізвище Сагайдачний, на думку Д. Яворницького, походить від татарського слова «сагайдак» або «сайдак», що означає «дикий козел», а в переносному значенні — сховок для стріл, обтягнутий козлиною шкурою. Батька звали Конон чи Конаш. Його син з дитинства «привчався натягати лук, зброї й коня з рук не винускати».

Приблизно через десять років після народження розпочав навчання в Острозькій школі, саме тоді, як там «квітали» науки:

*Вихован в вірі церкви всходней з літ дітинских.
Шол потом до Острога, для наук уцтивих,
Которыи там квітали за благочестивих
Княжат, которіи ся в науках кохали...*

К. Сакович

Острог на той час був осередком просвіти та культури на цілу Русь-Україну. Тут діяла перша українська школа вищого рівня (з 1576), яку спершу очолював письменник Герасим Смоґрицький. Жив

тут тоді і Дем'ян Наливайко, духівник князя Костянтина Острозького, великий оборонець православної церкви та рідний брат козацького ватажка Северина. Під впливом таких визначних постатей здобував освіту юнак. Очевидно, змалку його гострий розум формував сильну любов до рідної православної віри. Джерела зафіксували, що Сагайдачний був відданий християнським ідеалам і все свідоме життя підтримував свою церкву. Можливо, саме в Острозі, за припущенням І. Каманіна, він написав працю «Пояснення про унію», яка була названа литовським канцлером Левом Сансгою у його листі до уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича «предрагоцінним сочинієм». На жаль, ця робота не дійшла до наших днів.

Після закінчення Острозької школи в 90-х роках П. Конашевич служив у Кисві в судді Стефана ¹ Аксака (гербу Акшак). Не знаємо лише ким: чи працював у канцелярії, чи вчителем його дітей, можливо був тим і тим.

Десь 1600 року, за гетьманування легендарного Самійла Кішки (1600—1602), подався на Запорозьку Січ. Очевидно, там від низовиків одержав своє прізвисько. Спочатку деякий час жив на Січі «непомітно». Брав участь у військових походах на Молдову та Лівонію (1600—1601), хоч про цей період його діяльності відомостей мало.

М. Максимович, ймовірно, помилявся, коли в одній зі своїх праць написав, що Сагайдачного обрали гетьманом на Січі 1598 року, а в іншій датував цю подію (всупереч собі ж) 1601 роком. Тоді козацькими ватажками були інші особи (до 1606 року включно).

Вже на початку XVII століття Сагайдачний посідає помітне місце серед козацької старшини. А з часом (1606?) козаки обирають його своїм гетьманом ². Він уславився як борець проти засилля като-

¹ За даними Д. Яворницького, у Яца.

² М. Грушевський початок його гетьманування датує 1614 роком (Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1990. С. 524).

лицизму, поширення унії в Україні. Проте найбільшої шани та популярності козацький ватажок здобув завдяки своїм військовому таланту і хоробрості. Під його керівництвом здобуто міста Варну (1605), Очаків, Перекоп (1607). У 1608—1609 роках він «огнем і мечем» спустошив побережжя Анатолії, а у 1612—1613 втрутився в міжкнязівську боротьбу Молдови та Валахії — васалів Туреччини.

Певний час перебував у польських королівських мастках, що дало змогу непогано забезпечити своє військо продовольством. Двічі виходив з козаками у Чорне море і «завдав багато шкоди» татарам, а поблизу очаківського порту вночі напав на турецький флот султана Ахмата I і захопив чимало великих галер. На березі Самари розбив загопи татар, які напали на тамтешні запорозькі землі. Перед ним скорилися Синон, Трапезунд, Кафа (1616).

Деякі історики, зокрема В. Антонюк у коментарях до «Зібрання творів» М. Максимовича, дотримувалися думки, що Кафу взято у 1606 році. У новітній історичній літературі найчастіше ця подія датується 1616 роком.

Весною 1618 року Сагайдачний на чолі 20-тисячного козацького війська взяв участь у поході польського королевича Владислава на Москву. Тоді козаки під його командуванням здобули міста Лівні, Слєць, оточили Михайлів. Неподалік від Москви українські загопи об'єдналися з військом королевича Владислава, який доручив гетьману керувати облогою міста.

Заснована в ті роки міжнародна «Ліга християнської міліції» покладала великі надії на козацького ватажка у справі вигнання турецьких завойовників з Європи. Це була досить сильна організація, яку очолював нащадок останнього грецького імператора Палсолога французький князь де Невер. Ліга ставила собі за мету створення могутньої європейської армії, котра, об'єднавши військові формування багатьох країн, змогла б витіснити турків з Європи, а, можливо, й знищити Османську імперію взагалі. Відомо, що гетьман Сагайдачний вступив до

Гетьман Петро Конашевич-С

Ліги разом з усім запорозьким військом. Осередком Ліги було містечко Карпатграс, що розташоване неподалік Авіньйона. У місцевих архівах знайдено рукописи, що засвідчують факт переговорів Сагайдачного з князем де Невером про можливість участі низовиків у антитурецькій кампанії. Існує думка, що козацька старшина сподівалася побачити Сагайдачного на чолі загальноєвропейської армії, але несподівана смерть від рани перешкодила такому призначенню.

Втім, свій вагомий внесок у боротьбу проти османського поневолення український гетьман зробив незалежно від планів та дій «Ліги християнської міліції». У вересні 1621 року Сагайдачний очолив 40-тисячну армію, яка, приєднавшись до польського війська, відіграла вирішальну роль у розгромі турків під Хотином і тим самим зупинила експансію Османської імперії в Європі.

Бойові перемоги Сагайдачного сприяли зростанню міжнародного визнання козацтва. Він докорінно реорганізував козацьку військову систему на Запорозжжі — партизанські ватаги перетворив на регулярні полки, які при потребі досягали сорока тисяч і в яких панувала сувора дисципліна. Козацтво за Сагайдачного практично перетворилося в окремий стан, який незабаром відіграв вирішальну роль у суспільних процесах всієї України, а особливо Наддніпрянщини. До того запорозжці не мали такої сили і слави, як за його часів.

При цьому багато значив і особистий фактор — постать самого гетьмана — талановитого полководця, політика й державного діяча. Великою заслугою його стало поєднання чисто козацьких інтересів із прагненнями усього народу і, зокрема, з тодішніми міщанськими та духовними освіченими колами. Очевидно, не без впливу настроїв, які панували в Острозькій академії, Сагайдачний сприйняв задуми та ідеї сучасних йому організаторів української культури, персонально ввійшов у найтісніший зв'язок із київськими духовно-освітніми діячами. Тоді у Києві утворився передовий осередок, до якого

належали І. Борецький, С. Плетенецький, К. Саквич, М. Смотрицький та інші поборники православ'я, метри тогочасної науки й освіти. Для посилення ролі Київського братства він записався до нього з усім запорозьким військом і у такий спосіб узяв цей заклад під особистий захист і протекцію. Він словом і ділом активно формував єдність у погляді: селянства, міщанства, духовенства та козацтва.

Петро Сагайдачний був добрим політиком і належав до поміркованої частини козацької старшини.

Патріарх Теофан

Церковний ієрарх М. Смотрицький

тка, реально оцінюючи тогочасні можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти національні інтереси українського народу через переговори і компроміси з польським урядом. У 1617 і 1619 роках він уклав з польським урядом угоди (Вільшанську і Роставицьку), статті яких не задовольнили широкі верстви козацтва, викликали різке невдоволення і призвели до обрання в 1620 році гетьманом Я. Бородавки.

Петро Сагайдачний дбав про мирні відносини з Польщею, бо реально оцінював її військову та політичну силу. Водночас постійно використовував в інтересах українців конфлікти шляхетської влади з татарами Туреччини, Московщини, щоб у такий спосіб ослабити їх, а в межах Речі Посполитої вибороти собі незалежне самоуправління — автономію.

Як громадянин Речі Посполитої, у складі якої перебувала більша частина українських земель, він був толерантним до польсько-шляхетського уряду, але саме він розпочав активну розбудову «козацької вольності», продовжував поширювати «свавілля» на Наддніпрянщині.

Повернувшись з Москви, Сагайдачний організовував по Україні козацькі полки. В окремих регіонах, зокрема, на Поліссі, де край був білим людний, а гніт шляхти особливо нестерпний, козацькі формування створював сам народ.

У 1620 році завдяки наполегливості гетьмана та при активному сприянні срусалимського патріарха Теофана III на українських землях було відновлено православну ієрархію, скасовану після Брестської церковної унії. Тоді ж він посилав до Москви посольство з пропозицією прийняти козаків на царську службу.

На початку Хотинської війни 1620—1621 років на звернення короля Сигізмунда III Вази та його уряду про допомогу у війні з турками Сагайдачний поїхав до Варшави, де подав королю вимогу про надання прав і привілеїв православному населенню та козацькому війську, виконання яких означало б надання Україні статусу автономії у складі Речі Посполитої. Вже в 1621 році нововисвячені владики вітали козаків спеціальним маніфестом, де було зазначено: «Це ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і суходуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх мопоксилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їхні предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Константинопольської церкви приймали». Цей зв'язок традицій Київської Русі і Війська Запорозького підніс авторитет козацтва, зміцнив його роль у суспільно-політичних і культурних процесах України.

Помер П. Конашевич-Сагайдачний у Києві 20 квітня 1622 року від тяжкої рани, одержаної під час Хо-

тинської битви. Похований на території Кисво-Братського монастиря. Перед смертю Сагайдачний майже всі свої кошти пожертвував на відновлення Богоявленського монастиря та утримання Київської, Львівської та Луцької братських шкіл. На похороні гетьмана 20 учнів братської школи виголосили складений ректором школи К. Саковичем напегірик «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного».

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОЗБРОЄННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

За гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного козацьке воєнне мистецтво досягло порівняно високого рівня розвитку. Запорозьке військо стало однією з найбосздатніших збройних сил Європи. Це переконливо засвідчили його перемоги на полях битв. Важливою умовою успіхів стали основи воєнної системи, що сформувалася ще наприкінці XVI століття і які набули широкого застосування при гетьмануванні Петра Сагайдачного.

До початку XVII століття Запорозька Січ у своїй основі зберігала воєнну організацію, яка діяла на принципах козацького середовища. Вони передбачали, насамперед, таке: по-перше, давати негайну відсіч грабіжницьким нападкам з боку Кримського ханства та вторгненням військ Туреччини в Україну; по-друге, перешкоджати колонізаторському наступу польських магнатів і шляхти на Наддніпрянщину; по-третє, захищати православну віру від утисків, а український народ від фізичного знищення, підтримувати антикатолицьку діяльність, сприяти розвитку української культури й освіти тощо.

Кожного, хто прибував на Січ і бажав боронити «правду і віру», записували до одного з куренів — первинної військово-адміністративної одиниці, куди входило кілька сотень козаків на чолі з курінним отаманом, який ними обирався на раді. Кожний курінь вів окреме господарство, мав свою

назву. Якщо прибулець був неодружений і прагнув повністю присвятити себе тамтешній службі, то він ставав «молодиком» (джурою), активно розпочинав навчатися військовій справі. Вироблена часом ієрархія вимагала підкорятися кошовому отаману, старшині й «усьому товариству», оскільки у взаєминах низовиків визначальним був не вік, а час вступу до «товариства», набутий досвід.

Новоприбулим, як правило, надавалася земля для господарювання або право на промисел, і вони, залежно від форми занять, онинялися на помешканні в бурдюзі, зимівнику, хуторі, слободі чи у передмісті кона. Виробленою або здобутою на промислі продукцією козак торгував. На зароблені кошти він одягався, озброювався та харчувався (беручи до уваги і гарнізонну службу чи похід), а також сплачував податки до військових скарбниць свого куреня та всієї Січі. Частина низовиків по чергово виконувала обов'язки прикордонної та гарнізонної служби.

Документальні матеріали свідчать, що існував бойовий та допоміжний склад куреня. Козаки останнього в реєстри Війська Запорозького не записувалися, оскільки до бойових дій практично не залучалися, а використовувалися для внутрішньої служби чи потреби в наланках, а під час походів виконували допоміжні функції. Такими були їздові, конюхи, ковалі, зброярі та інші майстри своєї справи.

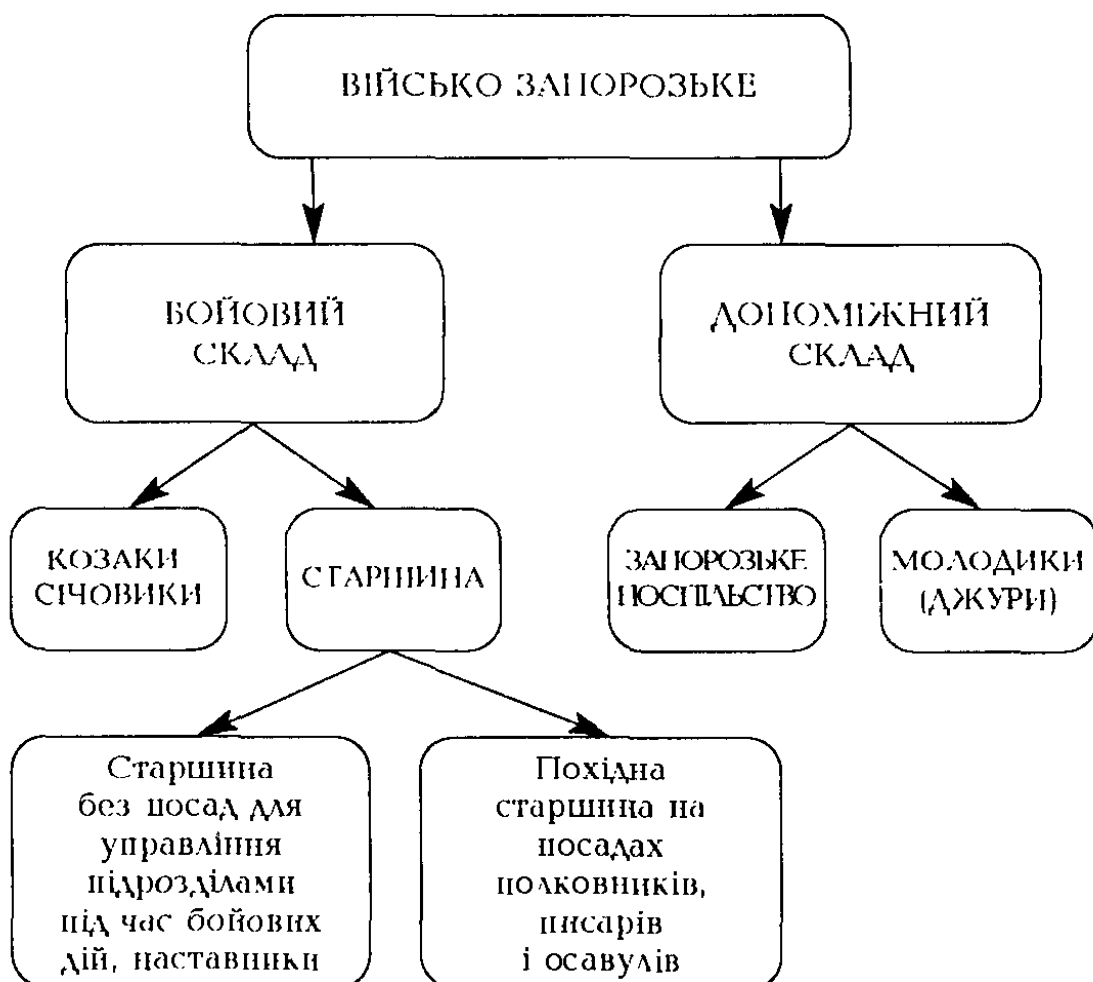
Основу бойового складу куреня становили високопрофесійні, досвідчені у військовій справі особи, які свого часу могли займати різні виборні посади — гетьмана, кошового отамана, писаря, судді та осавула Січі, полковника, писаря та осавула наланки. Старшина без посад становила резерв командних кадрів і вчителів-наставників.

За Сагайдачного і в подальшому бойовий склад Війська Запорозького називали «лицарством» або «товариством». Тільки воно офіційно мало право обирати зі свого середовища старшину, отримувати платню грошима чи натурою, брати участь у розподілі здобичі, вершити усі справи війська. Д. Явор-

ницький у своїй фундаментальній тритомній праці «Історія запорозьких козаків» зазначав, що то були люди, які мали значний бойовий досвід, дуже сильні та мужні, й за національністю, головню, були українцями.

В якості допоміжної сили використовувалися ті козаки, які мешкали в запорозьких стенах, займалися скотарством, хліборобством, торгівлею, ремеслами та промислами, а тому нерідко називалися «зимовчанами». До них відносилися також й «молодики» (ноки вивчали військову справу).

Отже, загалом структуру Війська Запорозького на зламі XVI—XVII століть умовно можна зобразити так:

За деякими даними, приблизно на 37 % бойового складу українського козацького війська припадало 63 % допоміжного.

Козацький зимівник

Незважаючи на досить швидке зростання сільності Війська Запорозького, його бойовий склад у процентному відношенні залишався майже незмінним. А це, в свою чергу, свідчить, що козацька воєнна організація мала не хаотичний, а системний характер, де вновні існував принцип пропорційності бойового складу та сил додаткового забезпечення.

Коли ж говорити безпосередньо про П. Конєвиче-Сагайдачного, то він з самого початку свого гетьманування особливу увагу приділяв бойовому складу війська. Він без жалю усував усіх випадкових людей, які порушували дисципліну і бойовий дух товариства, прагнув обмежити прибуття таких на Січ. Зокрема, це передбачалося і в угоді з польським урядом (1617): «Ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмістрам, кафаникам, бакалам, різникам, кравцям та іншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилялися від присуду урядів та прилучалися до нашого війська, наказуємо, щоб не називалися козаками, і вилучаємо їх від себе, й на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо». Це було підтверджено і в 1619 році, коли на-

зовиків мали записати в реєстр і розподілити по полках.

Віковими межами в діючому козацькому війську вважалися 20—60 років. Переважна ж частина козаків мала вік від 20 до 35 років. Якщо спробувати встановити кількісне співвідношення в сотнях, то можна використати дані 1612—1622 років, коли в кожній з них вояків віком від 31 до 40 років налічувалося по кілька десятків, козаків віком понад 40 років — 9—10 чол., а більше 50 років мали одиниці. Виходячи з цього можна стверджувати, що основа війська комплектувалася чоловіками, здатними переносити значні фізичні та психологічні навантаження під час бойових дій.

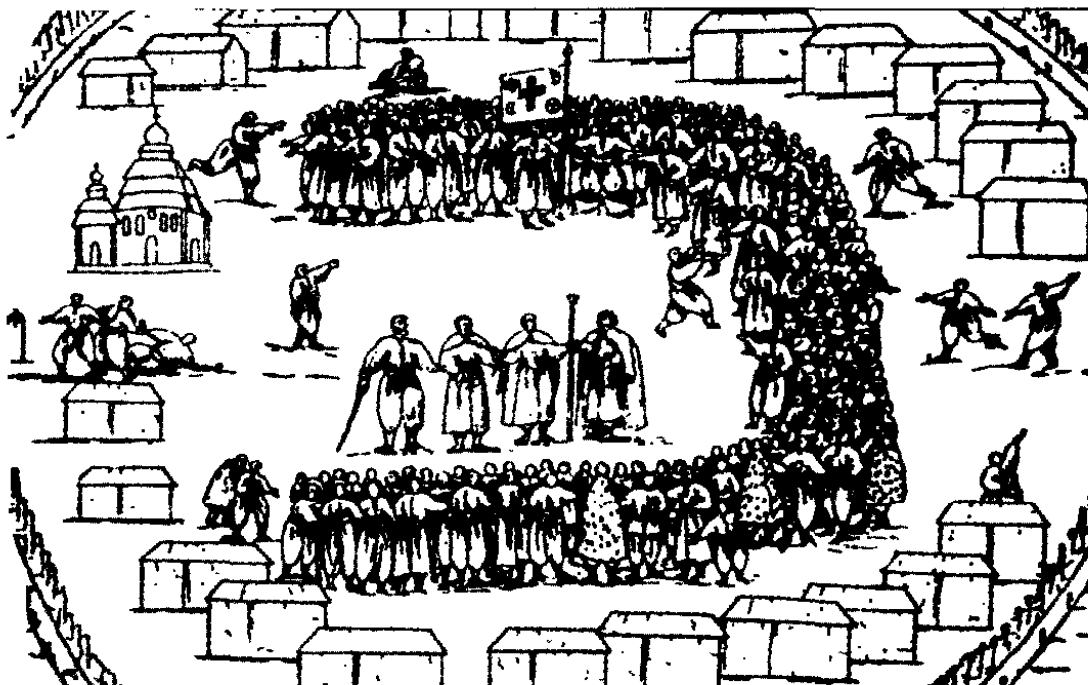
Індивідуальна підготовка проводилася під наглядом молодших командирів-товаришів, які безпосередньо керували козаками і в бою. Слово «товариш» у зазначеному сенсі, як вважають деякі дослідники, запозичене з польської військової лексики. Так, один із сучасних вітчизняних дослідників бойового минулого українців І. Стороженко доводить, що в польській армії кінця XVI — початку XVII століть слово «товариш» означало командир нижчого підрозділу. Оскільки такий підрозділ мав певні корпоративні риси (скажімо, як цех), то під званням «товариш» розумівся майстер військової справи. Товариш на власні або одержані з королівської скарбниці кошти утримував свій підрозділ, який у кінноті становили чотири чоловіки з бойового складу (товариш і три рейтарів), чотирьох бойових коней, а також парокінного воза з наметом. До допоміжного персоналу, прикріпленого до підрозділу, належало не менше трьох обозних, слуги товариша та рейтарів. На возі мав знаходитися додатково один комплект озброєння та спорядження на одного вояка, яким міг у разі потреби стати хтось із допоміжного складу. У піхоті, як правило, підрозділ складався з десяти чоловік (товариш і 9 піхотинців). Їм надавався один парокінний віз з наметом, на якому перевозилися зброя, босзанаси, продукти харчування тощо.

У польському війську, коли встановлювався бойовий порядок, товаришам відводилося місце у першій шерензі. Повага до майстерності та професіоналізму зумовила поширення звання «товариш» на досвідчену у військовій справі частину командирів армії Речі Посполитої. Більшість із них часто-густо починала свою військову кар'єру як товариші. Разом з тим під визначення «військового товариства» піднадали всі професіонали-вояки в польських збройних сил. Мабуть тому літописець С. Величко вкладав у це слово визначення і посади і звання (стосовно командира, керівника, старшого).

Матеріали «Реєстру 1581 року» містять такі факти. За участь у спільному з польським військом поході на Москву низовики отримали платню сукном і грошима. А це означає, що ті перебували в складі тактичного підрозділу (500 вояків), що підпорядковувався «норучнику козаків низових, запорозьких» Яну Орішовському, котрий був одним з організаторів реєстрового козацтва. 1578 року його призначено командиром-норучником першого реєстрового полку, на чолі якого він брав участь у Лівонській війні короля С. Баторія проти Москви. У 80-х роках воював проти турок і татар. Помер близько 1608 року. За польською військовою класифікацією це означало, що Орішовський був не тільки старшим над козаками, а ще й помічником командира загону, до якого входило козацьке формування.

Яну Орішовському також безпосередньо підпорядковувалися 32 козаки, які не входили до підрозділу. То були козаки полкової ланки. Ймовірно, двоє з них — осавул та писар, та 10 чоловік становили штабний підрозділ: підписар, підосавул, хорунжий, сурмач, обозні та інші, 10 — командири загонів, кожний з яких формувався з груп по 10 чоловік і 10 козаків — обозні командирів загонів.

Сам підрозділ з 500 чоловік поділявся на 50 окремих організаційно-структурних формувань — по

Козацька рада

О козаків, яких очолювали товариші. Кожен з них мав у своєму розпорядженні парокінний віз із наметом, на якому перевозилися зброя, боєзапас, продукти та похідне спорядження на десятьох. Товариш у складі рухомого табору товариш стежив за загальними сигналами та розпорядженнями командира загону, за належним рухом возу, наказував відкривати вогонь з мушкетів. У разі зупинки, на випадок нападу ворога та необхідності підготувати оборону, він визначав потрібні обсяг і характер руху навколо свого воза, а також керував захистом своєї ділянки. Якщо козаки ставали до бою батальоном (шеренгою) для ведення мушкетного вогню, то товариш лише передавав розпорядження командира загону (шеренги) і забезпечував належні умови щодо їх виконання. Цілком логічно припустити, що товаришами ставали найавторитетніші особи й, зокрема, старшина без посади.

Пізніше функції товариша перебрав на себе десятник, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної бойової структури — похідної сотні. Кожен десятник мав бути молодшим командиром. Гарнізон Кона мав 200 чоловік товариства (при загальній кількості гарнізону — дві тисячі).

При виробленні поточних планів, у повсякденній роботі гетьман Війська Запорозького або кошовий отаман повинні були узгоджувати всі питання діяльності Січі з численною низовою спільнотою і відповідно до загальної думки приймати рішення. Найважливіші проблеми розглядалися на Козацькій Раді. Рішення (документ) скріплялося підписом старшого: «[...] з усім Військом Запорозьким низовим».

Першою особою у питаннях воєнної політики та головнокомандуючим українського війська був гетьман Війська Запорозького. Причому ця посада мала певну відмінність від посади старшого, на що раніше дослідники не звертали уваги. У виявленому в архівосховищі Польщі та опублікованому професором ІО. Мициком листі від 11 грудня 1629 року до «старшого над ресстровцями» Григорія Савича (Чорного) Левко Іванович звертає увагу на неповагу до нього при листуванні. Зазначає, що має вищий ранг, ніж посада кошового отамана: «а тепер пишете до нас не як до гетьмана, але як до кошових...» (Григорій Савич був гетьманом ресстрового козацтва в 1628—1630 роках. Проводив угодовську політику з урядом Речі Посполитої. В 1629 році частина ресстровців замість Савича проголосила гетьманом Левка Івановича. Перший страшенно розлютився і наказав виключити їх з ресстру та пообіцяв вести рішучу боротьбу проти нересстровців. Прийняв унію. Страчений за рішенням козацького суду в Черкасах 1630 року).

Саме гетьман здійснював військово-адміністративну і командну функції в козацькому середовищі. Йому офіційно підпорядковувалися всі полковники, командири загонів та товариші. Під час воєнних дій він як командувач визначав необхідну кількість війська; займався комплектуванням і підготовкою бойових підрозділів; мав повну владу і керував усім особовим складом.

Характерно, що при формуванні похідних підрозділів, запорозький курінь, на відміну від порядків у XVI столітті, за П. Конаневича-Сагайдач-

юго вже не був тактичною бойовою одиницею, а лише свосередною базою для їх формування. Іншими словами, козаки вже «не ходили в похід куренем», і відповідним підрозділом, який формувався з одного або декількох куренів. Очолював курінь курінний отаман, який обирався козаками на раді куреня. З курінних обирали кошового отамана.

Посада курінного отамана — одна з найстаріших на Січі, її міг посісти лише найавторитетніший козак, хоробрий воїн, порядна і всебічно розвинута людина. Посада передбачала, насамперед, виконання інтендантських функцій, тобто за мирного часу організації військової сторожової та патрульної

Отаман запорозьких козаків

служби, контролю за господарськими роботами, опікування курінною скарбницею. Отаман на Січі уособлював судову та виконавчу владу, був гарантом прав і вольностей підлеглих, а в походах вів свій курінь.

Управління діяльністю куреня здійснювалося з Кона, що містився, як правило, в центрі Січі, де навколо були розташовані будівлі куренів, церква, інші громадські приміщення. За давнім звичаєм всі вони оточувалися ровом та валом з частоколом із дубових паль та кількома бантами. Кожен курінь мав дворище, на якому розташовувалися: основна будівля (40 × 12 м), скарбова комора (10 × 12 м), складські й провіантські комори (по 24 м завдовжки) та покойові хати для літніх козаків. Крім цього, свої приміщення курінь мав також у паланках і торгових центрах. Особливість організації запорозького куреня як структурної одиниці полягала ось у чому:

1. Військова й судова влада над приписаними до куреня козаками була передана керівництву тих поселень, на прилеглих землях яких вони господарювали. Тому курінний отаман зосереджував свою особливу увагу на спорядженні кожного козака, його індивідуальній бойовій підготовці. Він також дбав про накопичення належної кількості запасів зброї, продовольства, якими забезпечувалися тактичні підрозділи, сформовані на базі куреня, а також підрозділи прикордонної та гарнізонної служб.

2. Це давало змогу компактно зосередити військову матеріальну базу куренів, що створювало сприятливі умови для того, щоб:

а) постійно мати регулярне, потужне, завжди боєздатне ядро війська за рахунок почергового залучення порівняно незначної кількості козаків куренів до виконання гарнізонної служби;

б) організовувати на Січі своєчасну відсіч ворогові-нападнику та забезпечити проведення швидкої мобілізації всього Війська Запорозького;

в) налагоджувати взаємодію між куренями в ході бойової підготовки.

3. Постійна присутність у складі куреня представників старшини без посад також підвищувала рівень бойової готовності, сприяла швидкому комплектуванню добре навченими вояками.

4. Козаки куреня в основному перебували на самозабезпеченні (завдяки господарюванню, торгівлі, трофеям тощо), крім того, за рахунок оподаткування створювали прибуток, частина якого йшла на утримання місцевих адміністративних і командно-військових структур, а також на створення запасів Війська Запорозького.

Все це свідчить про те, що січові курені були унікальним явищем. За Сагайдачного при формуванні на базі січових куренів окремих підрозділів для ведення бойових дій на суші або на морі на кожні 500 козаків призначалася похідна старшина у складі полковника, осавула та писаря із старшини без посад. Два підрозділи по 500 козаків об'єднувалися в команду, інші — в партію. Головним же над усім військом був гетьман разом зі своїм штабом, до якого входили: обозний, хорунжий, суддя, писар, осавул, бунчужний. Кожний полк поділявся на п'ять сотень по 100 козаків кожна із сотником на чолі. Сотня була тактичною одиницею і поділялася на 10 груп по 10 козаків, яких очолював товариш (пізніше десятник). При сотнях також були сотенні осавули. Під час війни чи походу, у разі потреби, число козаків у сотнях і полках зростало. Полк тоді міг нараховувати від однієї до чотирьох тисяч козаків. Як уже зазначалося, необхідне поповнення йшло за рахунок допоміжного складу і молодих козаків, які впродовж перших трьох років служби були резервом для бойового складу війська (їх називали джурами).

Протягом першої чверті XVII століття, завдяки збільшенню населення козацького краю, кількість полків постійно змінювалась. Так, у 1601 році двотисячне Військо Запорозьке складалося з 4 полків, в 1618 — з шести, а вже в 1621 (під час Хотинської війни) їх кількість досягала 13. Проте чисельні

зміни практично ніяк не позначалися на організаційній структурі підрозділів і війська взагалі.

Як і до гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного запорозьке військо мало піхоту, кінноту, артилерію та флот, в якому козаки поєднували майстерність мореплавців з обов'язками морських піхотинців. Питома вага кожного із зазначених родів військ змінювалася залежно від загального розвитку воєнного мистецтва, складу та характеру збройних сил ворога, а також способів та мети бойових дій. Протягом першої чверті XVII століття основою війська у запорожців залишалася піхота, а бойовий порядок — табір із возів. Кінноті та флоту відводилася допоміжна роль. Згідно з джерелами про склад козацького війська, піхотні формування завжди становили більшість козацтва.

Так, у 1590 році піших козаків було близько дев'яти тисяч, а кінних — тисяча, в 1615 році піших — близько 10 000, а кінних — 1260. На битву з турками 1621 року пішло військо загальною чисельністю 41 600 козаків: 31 900 піхотинців і 6920 кіннотників. Якщо зробити відповідні підрахунки, то в середньому протягом першої чверті XVII століття кіннота становила 20 %, а піхота досягала 80 %. Такі дані переконливо свідчать про значну перевагу останньої над іншими видами козацького війська.

Слід зазначити, що тоді і в інших європейських арміях піхота відігравала головну роль. Так, у французькій армії її відсоток становив близько 60, а кіннотників 40; у Польщі існувало схоже співвідношення; у Швеції піхота досягла 57 % від загальної кількості військ; у російській армії — 63 %.

Отже, піхота в козацькому війську, у відсотковому відношенні, перевищувала такий рід військ у окремих країнах Європи в 1,5 рази. Це можна пояснити як оборонною спрямованістю самої Запорозької Січі, так і характером дій її ймовірного противника, насамперед, армій Туреччини і Кримського ханства, основу яких становила кіннота. Тактика останніх будувалася на завдаванні ударів холодною

зброєю, фактично без широкого використання вогнепальної.

Босздатність запорозького війська визначали такі найважливіші фактори: комплектування, організація, склад і система управління.

За тих історичних умов паланково-курінна система виявилася найбільш ефективною формою при вирішенні головної проблеми розбудови збройних сил тієї доби — існування постійного джерела поповнення. Вона безпосередньо була підпорядкована таким основним завданням козацького війська: забезпечення його необхідної кількості, перебування в постійній готовності протистояти ворогові, створення матеріальних і людських ресурсів, проведення швидкої мобілізації всього Війська Запорозького. Така система на той час була унікальною і не мала аналогів в інших країнах, де армії комплектувалися примусово чи вербуванням найманців.

Найважливішою перевагою військових порядків на Січі було те, що вони формували порівняно монолітні за своїм характером збройні сили з високими моральними якостями, високою босздатністю. Системи ж іноземних армій не забезпечували належним чином узгодженість дій між різними родами військ через їхню автономну підпорядкованість. Разом з тим стабільна система козацького війська не тільки не стримувала виникнення й розвиток нових способів ведення збройної боротьби, але й сприяла вдосконаленню їх.

Кількісне переважання піхоти за гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного, безумовно, відповідало не лише оборонному призначенню Запорозької Січі, але й тогочасним вимогам європейського воєнного мистецтва, коли саме піхота вважалася головним родом війська, а кінноті та артилерії відводилася допоміжна роль.

У козацькому війську, очолюваному П. Конашевичем-Сагайдачним, великого значення набула вогнепальна зброя (мушкети, гармати) та відповідні способи її застосування. За тих обставин пріоритет у виборі вогнепального озброєння для української

піхоти часто-густо був зумовлений потребою протистояння кінноті. При цьому напружена динаміка бою вимагала від запорожців високої майстерності в застосуванні мушкетно-артилерійського вогню і, перш за все, скорострільності, влучності, безперервності та максимальної щільності. Вже на той час запорожці досягли вершин досконалості в технічній експлуатації та бойовому застосуванні вогнепальної зброї. Багато в чому це стало можливим завдяки постійному навчанню та, на жаль, частим бойовим діям.

Італійський поет і дипломат, автор книг з історії Речі Посполитої А. Віміна да Ченеда (1603—1667) дуже здивувався, коли на власні очі побачив як козаки «гасять кулею свічку, відсікаючи пагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями».

Археологічні знахідки вогнепальної козацької зброї, зроблені сучасним дослідником І. Свенніковим, свідчать, що українська піхота в першій чверті XVII століття мала на озброєнні найсучасніші мушкети з ударно-кремінним замком, хоча в багатьох європейських арміях використовувалися ще мушкети з колісним замком, які стріляли набагато гірше.

Якщо уважно прочитати тогочасні документи, то можна зробити висновок: на озброєнні європейських армій перебував мушкет вагою здебільшого близько 10 кг з калібром ствола 27 мм, а кулі близько 25 мм. На підставі доступних даних ми склали таку таблицю:

**Мушкети, що знаходилися
на озброєнні європейських армій**

Мушкет	Довжина (см)	Вага (кг)	Калібр кулі (мм)	Калібр ствола (мм)	Дальність стріляни (м)
Багатьох армій Європи	132	9.8	26.58	24.61	200
В армії Густава II Адольфа (Швеція)	130.5	7.6	18.35	16.92	225
Козацького війська	127	7.4	17	16	200 230

З таблиці видно, що передова на той час шведська армія Густава II Адольфа була озброєна мушкетами, які важили близько 8 кг, а куля до нього — 29,1 г; калібр її становив 16,92 мм; а ствола — 18,35. Стріляв мушкет до 300 кроків (це приблизно 200—225 м). Козацьке ж військо мало на озброєнні мушкети, калібр ствола яких був 17 мм, а кулі — 16 мм, вага мушкета становила близько 7,4 кг, а кулі — всього 26 г. Дальність стрільби козацького мушкета досягала понад 230 м.

Отже, мушкети, які перебували на озброєнні козацького війська в першій чверті XVII століття, були кращі за своїми параметрами, ніж в інших арміях. Важливими центрами виготовлення рушниць були Овруч, Брославль, Бережани, Черкаси, Переяслав, Перемишль та Дубно.

В козацькому війську використовувалися різноманітні рушниці: карабін (полегшений мушкет) та бандолет (вкорочений мушкет), а також мисливська рушниця — аркебуза (набагато легша від традиційного мушкета і більш зручна в застосуванні). Як правило, аркебуза мала художньо оформлений приклад, загальна довжина 132 см, довжина ствола 103 см, калібр 14 мм, на стволі приціл і мушка, вага досягла 10 фунтів. У першій чверті XVII століття козаки використовували також самонал, який важив від 5 до 8,5 фунта, мав калібр у межах 17—20 мм, а дальність його прицільної стрільби становила близько 180 м.

У 20-х роках XVII століття вогнепальна зброя помітно удосконалилася, стала коротшою і легшою, а тому й зручнішою у використанні. Як про це свідчать, зокрема експонати Житомирського краєзнавчого музею, з'явилися окремі зразки мушкетів, що заряджалися з казенної частини, а також нарізні. Значна частина мушкетів, що були знайдені на місці битви (1625) поблизу Куруківського озера, неподалік сучасного м. Кременчука, мала вже нарізні стволи. Якщо куля гладкоствольного мушкета при прицільній стрільбі летіла на 300 кроків, то з нарізним стволом — на 800—900. Однак скорострільністю останній

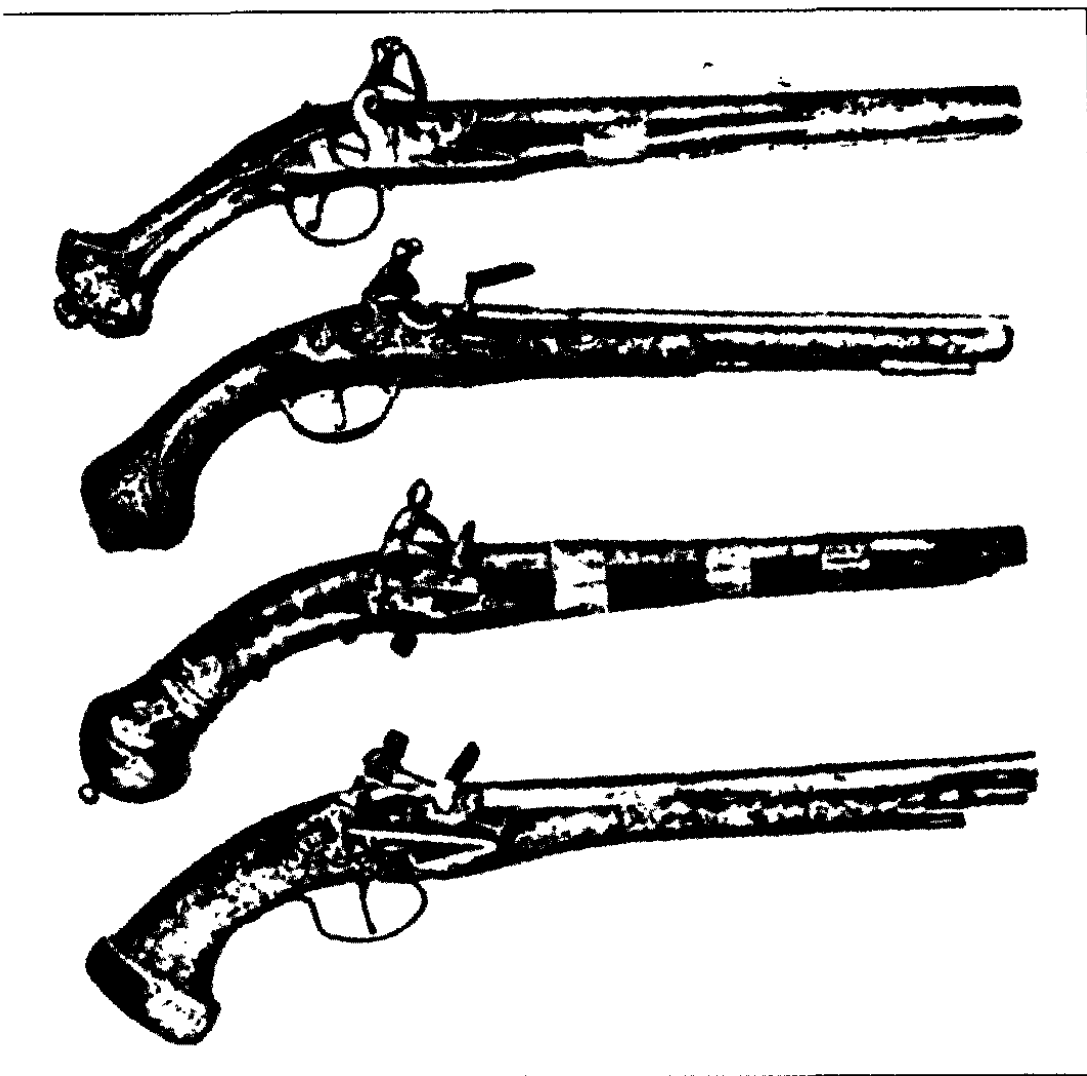
втричі поступався, оскільки для його перезарядження витрачалось втричі більше часу. Викликано це було тим, що у гладкий без нарізів ствол куля входила вільно, без особливих зусиль вояка. При заряджанні мушкета з нарізним стволом використовувалася також кругла куля, але для поліпшення закурорки ствола її треба було обгорнути тонкою просаленою ганчіркою-пластирем і загнувати потужними ударами щомпола, що забирало досить багато часу.

Приблизно тоді ж на озброєнні козацького війська з'явилися пістолі. Поширення їх в Україні, очевидно, слід пов'язувати з потребами кіннотників у легкій вогнепальній зброї, які перед тим озброювалися шаблею, списом, луком і рушницею (переважно банделетом або карабіном). Проте застосування на коні рушниці було не дуже зручним, тому поява пістолів стала суттєвим надбанням козацької кінноти в бою. На думку І. Стороженка, кожен кіннотник у козацькому війську мав два пістолі в кобурах при сідлі і два за поясом. Пістоль з колісним та кремінним ударними замками козацька піхота не використовувала. Масово пістолі не були на озброєнні в європейських арміях, бо в основному ними були озброєні тільки командири при сідлі.

Технічні характеристики різних зразків пістолів, які були на озброєнні козацької кінноти, оформлено у таблицю:

**Пістолі, що були на озброєнні
козацького війська в першій чверті XVII століття
(за матеріалами дослідження В. Сергійчука)**

Вид пістоля	Калібр (мм)	Вага (г)	Дов- жина (мм)	Дальність стрільби (м)
Пістоль з колісним замком	12	1650	605	30 – 50
Пістоль короткий з колісним замком	14	1500	385	40 – 60
Пістоль з двома колісними замками	10	2450	730	40 – 70
Пістоль кавалерійський з колісним замком	8	1700	889	40 – 80

Пістолі козацької доби

Для дальньої стрільби пістоль був непридатним, але у двобоях мав важливе значення.

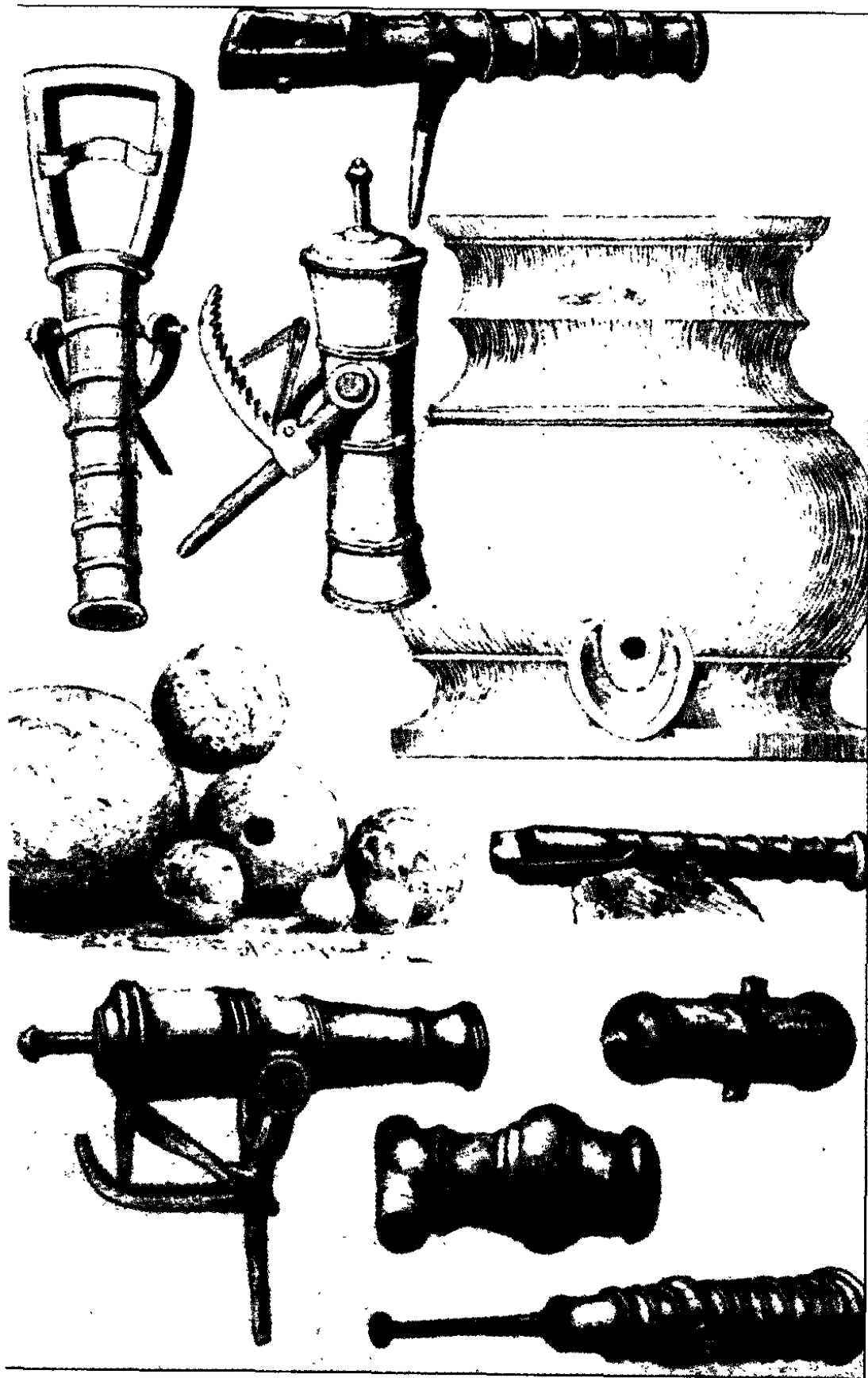
Враховуючи той факт, що в першій чверті XVII століття в європейських арміях панувала лінійна тактика, за якої перевага надавалася вогневому бою на відстані до 250 кроків з поступовим зближенням з супротивником, стає зрозумілим, чому пістолі не знайшли там широкого застосування (фактично аж до кінця цього століття).

В основу ж тактики козацького війська, навпаки, були покладені максимальна рухливість і раптові напади. На відміну від європейських армій запорожці прагнули якнайшвидшого зіткнення з ворогом у рукопашному бою і ручну вогнепальну зброю застосовували одночасно з холодною. Тому поява на озброєнні у козаків пістолів явище закономірне.

В ході бойових дій, наприклад, при обороні укріпленого табору вони використовували важкі рушниці-гаківниці калібром від 25 до 31 мм і довжиною ствола від 1 до 2,5 м. Залежно від довжини вони поділялися на півгак, гак (або повний гак) та подвійний гак. Із розвитком полкової артилерії та вдосконаленням мушкета ця зброя була поступово замінена у маршових військах та слугувала, голов-но, гарнізонам міст-фортець при обороні.

Відповідно до наявної зброї кожен козак мав і належне спорядження. Так, на поясі пішого козака під час бою були ладівниця, порохівниця із запалом пороху для набоїв, натруска (мала порохівниця з дрібним порохом для запалу), торбинка з кулемийкою та кулями, шомпол і крейцер. Для накручування пружини колісного замка козак-мушкетер мав при собі спеціально призначений до того ключ. На лівому боці на поясі чіплялася шабля. Кіннотники, крім цього, мали ще лук і спис. На возі козак мав ще 5—6 мушкетів, запас пороху, свинцю та необхідний інструментарій для технічного обслуговування зброї, а також різне знаряддя (сокиру, заступ, косу, шпуре), необхідне для будівництва фортифікацій. Мушкети та пістолі зберігалися і перевозилися в особливих шкіряних футлярах.

Поява лінійної тактики на початку XVII століття призвела до зростання значущості артилерії. Виникла потреба у створенні її мобільного польового типу, для якого були вироблені відповідні калібри. Так, у шведській армії при створенні польової артилерії була обрана 4-х фунтова гармата. (У 1540 році в Нюрнберзі чавунне ядро діаметром 2 дюйми або 50,8 мм було прийнято за артилерійський фунт). Одночасно відбувся поділ військової артилерії на легку (польову) і важку (резервну), куди увійшли відповідно гармати малого і великого калібру. У європейських арміях першої чверті XVII століття нерідко було по 4 гармати на кожну тисячу солдат, а у шведській, де забезпечення артилерією було найкращим, цей показник досягав 5—12 гармат.

Запорозькі гармати

Важливу роль у польової артилерії Війська Запорозького відігравав фальконет (гармата 3-фунтового калібру).

Наявність на Січі великої кількості одного типу гармат-фальконетів спростовує думку деяких істориків, що на озброєнні козаків були лише різноманітні, випадкові трофейні гармати. Очевидно, що запорожці могли виробляти фальконети власними силами або ж замовляти десь в українських землях. А здобуті козаками трофейні гармати здебільшого застосовувалися при обороні населених пунктів, на стаціонарних бастіонах.

Козацька важка польова артилерія нерідко знаходилася в резерві головного командування. За джерелами, на початку XVII століття кількість важких гармат досягла 30, а в кінці 20-х років близько 100 одиниць. На полі бою важка польова артилерія застосовувалася при формуванні батарей і встановлювалася на флангах війська для вогню по головних напрямках прориву оборони противника. Керував нею військовий обозний, який підпорядковувався безпосередньо гетьманові.

Важка артилерія формувалася в основному з трофейних гармат або тих, що закуповувалися в інших країнах. В Україні тоді важких гармат майже не виливали.

Наприкінці XVI століття основу козацької артилерії становили важкі гармати «Картауна». На початку XVII століття на озброєнні у запорожців з'являється важка гармата «Нотшлянга», значно легша за «Картауну» і зручніша при застосуванні в бою.

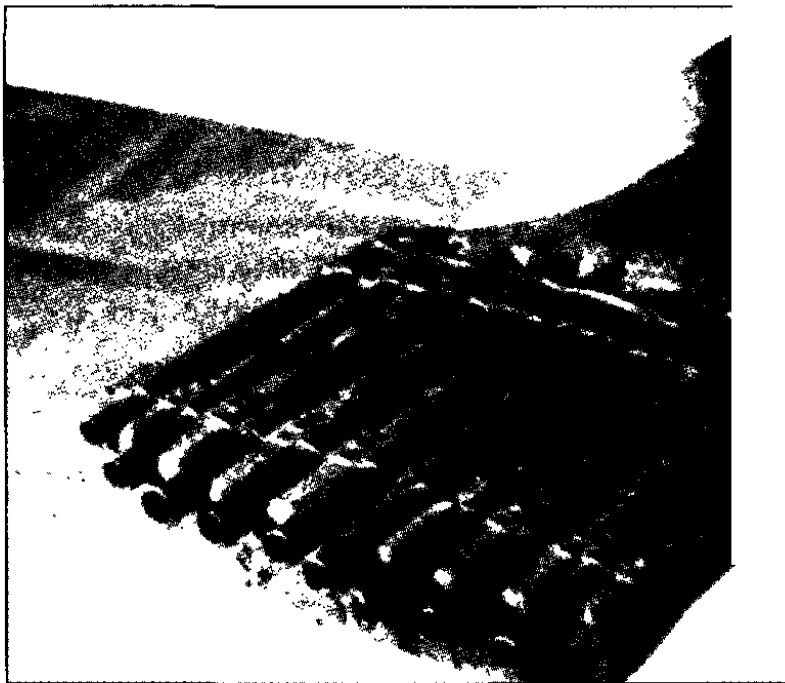
Одночасно з «Нотшлянгою» з'явилася також і своя, українського виробництва, легка гармата — подвійний 3-фунтовий фальконет. Протягом першої половини XVII століття такий тип домінував серед польової артилерії Війська Запорозького, оскільки був легшим за інші. Гармату можна було швидко пересувати. Тоді ж козацький арсенал поповнився новою важкою гарматою «Колюбрина». Перевозилася вона двадцятьма кіньми і знаходилася в резерві головного командування.

Крім названих, на озброєнні Війська Запорозького з'явилися такі типи важких гармат, як шведські залізні «Серпентина» і «Октава».

**Артилерія, що перебувала на озброєнні козацького
війська протягом першої чверті XVII століття
(за матеріалами досліджень І. Крип'якевича,
Є. Разіна, В. Сергійчука та І. Стороженка)**

Назва	Вага (кг)	Калібр (мм)	Вага ядра (кг)	Дальність стрільби (м)	Скоро- стріль- ність пост./ год.	Час появи на озбр.
Картауна (важка 48 фунтів)	180	186—191	24.5	1500	8	Кінець XVI ст.
Потшлянга (важка)	100	130	22	1500	4—5	Початок XVII ст.
Колюбрина (важка, довга)	500	210	26	1700	6	3 серед. перш. чв. XVII ст.
Октава (середня)	600	90	10	1000	5—7	Початок XVII ст.
Серпентина (середня залізна гармата довга)	400	50—100	5—8	900	6—7	3 серед. перш.чв. XVII ст.
Подвійний фальконет	50	76	1.5	300—500	8—15	3 серед. перш. чв. XVII ст.

Отже, оскільки чисельність українських збройних сил доходила до 40—50 тисяч козаків (за джерелами 1621 року), так само, як і в європейських арміях (за свідченнями учасників Тридцятирічної війни 1618—1648 років), є можливість порівняти рівень їхнього артилерійського забезпечення не тільки у відносних, але й в абсолютних величинах. Кількість важкої артилерії армій європейських країн була приблизно такою ж, як і Війська Запорозького, тобто, в межах 30 гармат. Отож, створена П. Конашевичем-Сагайдачним важка польова артилерія кількісно, якісно та за тактикою використання не поступалася рівню тогочасного європейського воєнного мистецтва, а за окремими показниками перевищувала його.

Ожига -- козацька скорострільна гармат

Застосування козаками холодної бою визначалося, зрозуміло, загальними світовими стандартами, але при цьому свої національні особливості.

Найпоширенішим видом холодної бойової піхотинця були спис та шаблі. Посередньому зближенні з ворогом батальйон козаків припиняв вогонь із мушкетів, швидко будовався у лаву і переходив до бою списом і шаблями. У разі необхідної відсічі атак ворога кінноти на піхотний стрій запорожці з високою майстерністю застосували спосіб рубки шаблем «знизу — вгору» як з правої, так і з лівої руки. Цей спосіб рубки козаки використовували й сидячи на коні, що робило їхні удари несподіваними для ворога, який готувався відбити їх з боку чи зверху.

Різноманітні зв'язки зі Сходом зумовили появу серед козацької зброї шаблель турецького та перського походження, які виготовлялися з великою майстерністю з високоякісної сталі. Козаки мали також польські, угорські, російські шаблі й, зрозуміло, місцевого виробництва.

У козаків були бойова «чорна» та парадна шаблі. Існував і особливий її тип. На думку І. Свєтлицького

ікова, то була шабля з коротким кривим клинком без поздовжніх різців і з перснем для великого пальця на перехресті, що забезпечувало надійне утримання її в руці при ударах.

Парадну, яскраво оздоблену шаблю козаки носили при собі у святкові дні, а також у вільний час. Це була не лише зброя, але й атрибут національного вбрання, символ свободи духу та лицарства.

Пернач, шабля,
порохівниця, два кресала та нагайка

Шаблі називали «сестрицею», «ненькою-порадницею», рідненькою тощо. Також за честь вважалося мати шаблю, здобуту в супротивника в бою.

Археологічні знахідки свідчать, що, крім шаблі, українські козаки в бою користувалися також іншою холодною зброєю.

Бердиш — бойова сокира з довгим держаком і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у смугу-косицю, що кріпилася до держака, підсилюючи кріплення обуха. У бою він був наповітові за шиною за поясом пішого козака та застосовувався для відбиття нападу ворожого кіннотника.

Келеп (бойовий молот) мав довгий загострений клівець і багатогранний обух. Кріпився на довгому дерев'яному держаку та загострювався для нанесення удару по ворожому вершнику. Особливості конструкції келепу та велика сила удару дозволяли пробити металеві лати противника. Використовувався келеп, мабуть, у поєдинанні з бердишем, яким орудував поряд інший побратим вояка. Як і бердиш, келеп кріпився за шиною до пояса мушкетера.

Чекан — невелика сокира на короткому держаківі з напівкруглим лезом. Застосовувався у рукопашному двобої в поєдинанні з іншою холодною та вогнепальною зброєю.

Ножі, які носили на поясі, за халявою та в сумці. Крім звичайних — з дерев'яними та кістяними руків'ями — існували ножі суцільнометалеві, які, можливо, метали у ворога.

Спис (довжина металевого наконечника в межах 27,5—63,5 см, а довжина дерев'яного держака — 3,5—4 м.) використовувався козацькою кіннотою у лаві разом з вогнепальною зброєю і шаблею, а піхотою — проти ворога у полі.

Лук, яким найчастіше користувалися у випадках, коли застосування вогнепальної зброї було неможливим через брак боезарядів або ускладнювалося у непогоду, бо вологий порох втрачав вибухові властивості. Середня відстань стрільби з лука досягала 200—300 кроків, а інколи — близько 500. При

стрілбі з коня відстань польоту стріли збільшувалася. Лучник міг випускати за хвилину до 12 стріл, при чому на відстані до 130 кроків більшість з них точно влучала в ціль. Стріли для лука тримали в сагайдаку, який кріпився до пояса лучника. А ще ж були булава, пернач, аркан, батіг...

Названі зразки холодної зброї виготовлялися переважно в арсеналах, що знаходилися в межах України, за винятком окремих її видів, яку здобували як трофеї або купували.

Отож, рівень озброєння української армії першої чверті XVII століття, а також тактика застосування вогнепальної та холодної зброї на полі бою повністю відповідали тим завданням, які покладалися на козацьке військо, а також потребам тогочасного воєнного мистецтва.

ОСНОВНІ ЗАДАЧІ ВОЄННОЇ СТРАТЕГІЇ КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Петро Конашевич-Сагайдачний, безперечно, був одним з визначних воєнних стратегів європейського масштабу, основне кредо якого — перемога над супротивником досягається лише рішучими наступальними діями. Аналіз джерел і спеціальних студій переконливо свідчить, що він, на противагу тогочасній європейській стратегії, як правило, намагався уникати маневрування тилами ворога та довготривалої облоги фортець і прагнув нав'язати супротивнику швидкий та масований бій, готував несподівані удари. Він виробив власну стратегію, головними принципами якої було блокування комунікацій і стратегічних об'єктів у районі воєнних дій (фортець, шляхів сполучення, зв'язку та постачання); проведення серії нападів перед генеральною битвою з метою виснаження або введення в оману супротивника; збір основних сил і засобів

запорозького війська на головному напрямку як у наступі, так і в обороні.

Значний інтерес становить план, який був розроблений і реалізований П. Конашевичем-Сагайдачним під час Московського походу 1618 року. Фактично він репрезентує розгорнуту програму його стратегічних принципів. Так, ще напередодні, у 1617 році, уряд Речі Посполитої розпочав чергову війну з Московією, щоб заволодіти царською короною для королеви Владислава — сина польського короля Сигізмунда III Вази. Тоді послали шляхетське військо, кероване королевичем Владиславом, щоб узяти «свою державу». Складовою частиною його були загони польського гетьмана Яна Ходкевича. Навесні наступного року об'єднане військо дійшло до Вязьми, де й отаборилося, очікуючи на обіцяну сеймом допомогу. Проте вона не надійшла, як і гроші для платні воякам, тому вони повернули назад, залишивши Владислава напризволяще з незначною кількістю жовнірів.

Для порятунку честі королевича польський уряд звернувся до низовиків, очолюваних Сагайдачним. Запорозька Січ на той час, хоч і була підпорядкована владі Речі Посполитої, але фактично не дуже рахувалась з нею. Запорожці, попри заборону короля, продовжували здійснювати напади на турецькі володіння та васалів султана. Реально приборкати козаків тоді ніхто не був спроможний, а ось на їхню силу розраховувало багато іноземних володарів, зокрема, і в Речі Посполитій.

Сагайдачний, прийнявши уповноважених посланців, не одразу погодився пристати на бік шляхти. А висунув такі вимоги:

- по-перше, розширити козацьку територію;
- по-друге, збільшити кількість козацького війська;
- по-третє, визнати судову та адміністративну автономію підпорядкованого низовикам регіону;
- по-четверте, забезпечити в українських землях свободу православним віруючим.

Перебуваючи у безвиході, король і Сенат погодилися на вимоги Сагайдачного і прислали йому

військові клейноди — булаву, бунчук, печатку, знамена — ознаки гетьманської влади. Лише тоді він розпочав активну підготовку до походу на Московщину.

На той час шляхетське військо бездіяльно перебувало під Вязьмою, очікуючи допомоги. З огляду на його пасивність, Сагайдачний взяв ініціативу в свої руки. Насамперед відкинув попередній намір королевича Владислава об'єднати українське і польське військо під Вязьмою. Гетьман розробив власний план подальшого ведення війни, але не ознайомив з ним союзників, щоб ті не завадили якимсь чином акції та щоб про нього не дізнався супротивник.

Тактично новим у його плані була відмова від традиційного шляху походів на Москву із заходу через Смоленськ і Вязьму, де на той час перебувало військо королевича Владислава. До такого вже звикли в Москві й організували на цьому напрямку досить міцну оборону. Козацький ватажок обрав новий, ніким не очікуваний район зосередження свого війська і визначив шлях походу, розрахований на те, щоб непомітно підійти до Москви зі сходу. За наміром Сагайдачного, українські загони мали просуватися до Москви через Путивль, Рильськ, Курськ, Лівни, Єлець, Скопин, Михайлів, Коломну, Серкісов, розставляючи довкола сторожові заслони, що мали забезпечувати похід, непокоїти ворога та завдавати ударів супротивнику в найближчих містах і фортецях.

Такий підхід надавав значні переваги, бо військо йшло ще не розореним війною краєм і мало змогу забезпечувати себе харчами, здобичтю, а також руйнувало оборонні плани Москви, примушувало її вести війну на два фронти. Виникла реальна можливість збройним силам Речі Посполитої скористатися зі зменшення російських військ (через їх передислокацію проти козаків) і розпочати наступ на Москву. Проте цього вони не здійснили. Українські полки відрізали росіян від таких міст-твердинь як Белгород, Вороніж, Рязань, де були змобілізовані значні людські резерви, запаси зброї та продовольства.

П. Конашевич-Сагайдачний мав докладні відомості про стан московського війська та його наміри щодо способів ведення війни. Необхідні дані здобула ретельно організована ним розвідка, яку, крім козаків, вели купці, ченці, кобзарі.

Огож, П. Конашевич-Сагайдачний, починаючи з 1617 і до літа 1618 року, спираючись на відомості розвідки з розташування ворожого табору, розробив свій напрямок походу на Москву. Гетьман передбачив усі можливі перепони, організував загони і визначив їм бойові завдання, контролював виконання своїх оперативних рішень і всього стратегічного плану.

Щоб відвернути увагу московської сторони та для захоплення стратегічної ініціативи, він наказав нанести удар із заходу. Завдяки цьому вже в травні 1618 року загін у складі близько чотирьох тисяч козаків спустошив околиці Калуги і підійшов до Москви.

Концентрація козацького війська на прикордонні і початок походу припали на кінець червня — початок серпня 1618 року. Згідно із задумом головні сили Сагайдачного кількістю близько 20 тисяч чоловік вирушили, коли настало літо і стало можливим просування пизиною та болотистою місцевістю. Гетьманський табір мав великі припаси зброї та продуктів. Маршрут, який обрав він для походу, був тактично найкращим.

Активні бої П. Конашевича-Сагайдачного розпочалися з Путивля. Спочатку він захопив це місто, а 29 червня штурмом здобув Лівни, зруйнував їх, знищив тут залогу та захопив у полон місцевого восводу, князя Микиту Черкаського. Незабаром Сагайдачний пішов на Слець і захопив його «хитро-мудрим способом» після кількадечної облоги. Після чого полонив близько 20 тисяч чоловік, у тому числі й московське посольство на чолі з С. Хрущовим і С. Бредихіним, яке їхало до Криму. В битві загинув місцевий восвода Андрій Полєв, який не звик «сидіти» в облозі й припустився кількох трагічних помилок.

А королевич Владислав надовго затримався під Зязьмою. Лише 2 липня того ж року він вирушив з табору і оточив місто Можайськ, де одержав допомогу від сейму. Тепер під його орудою було 25 тисяч вояків, але ті не виявляли особливої активності залишалися під містом до серпня. Такі пасивні дії були досить типовими для тогочасної європейської маневрової стратегії.

28 липня Владислав отримав звістку про виступ Т. Конашевича-Сагайдачного. Після цього польське з'йсько також рушило в похід, так і не спромігшись захопити Можайськ. Не зустрічаючи ніякого опору, воно перейшло під Звенигород. Саме тут відбулася зустріч королевича з посланцями українського

Петро Конашевич-Сагайдачний

гетьмана, на якій було вирішено, що козацьке і польське військо об'єднаються в Тушино під Московою наприкінці серпня.

Між тим для відволікання уваги ворога один із загонів Сагайдачного на чолі з Михайлом Дорошенком пішов окремо від головних сил. Він з боями захопив міста Лебедин, Скопин, і, здобувши Данков, Рязьск, увірвався до Рязанщини, дійшов до Переяслава. Не здолавши онору населення, вирушив до Сльця, де мав влитися до головного козацького війська.

Гетьманські полки, захопивши Слець, вирушили до Шацька, а наперед під Михайлів було вислано полковника Милостивого з тисячею козаків. Сагайдачний наказав йому вночі увірватися до міста. Проте завдання не було виконано через жахливі погодні умови. Головним силам козаків вдалося стрілами тільки підпалити дерев'яні оборонні споруди Михайлова після 10-денної облоги (з 17 червня) і жорстоких боїв.

У джерелах не збереглося детального опису подій, пов'язаних з облогою Михайлова. Відомі лише епізоди. Городяни спочатку вперто відбивалися від нападів запорожців, але потім не витерпіли, помолилися Господу Богу та Пречистій Богородиці й виступили за межі міста. Їм вдалося відкинути нападників, спалити штурмові пристрої (драбини, щити тощо), чим неабияк розлютіти козацького ватажка. Як стверджує Д. Яворницький, відступаючи, той пообіцяв мешканцям наступного ранку захопити місто, мов пташку, і спалити його. А всім городянам погрожував, що відрубас по руці та носі, не минаючи ні малого, ні старого, а потім кине їх голодним собакам. Своїх же козаків гетьман ніби-то примусив присягнути, що без перемоги не відійдуть від міста. 23 серпня облога відповілася ще з більшим завзяттям.

Оборонці ходили по стінах міських укріплень зі святими образами та просили Бога допомогти їм здолати страшних та жорстоких нападників і вдруге відбили їх. Тоді, як йдеться про це в «Повести

об осаді г. Михайлова гетьманом Сагайдачним в 1618 г.», «всепагубный враг Сагайдачный с остальными запороги своими отиде от града со страхом и скорбию августа в 27 день, а жители богохранимого города Михайлова совершают по все лета торжественные празднества в те дни».

Як описують подальші події Ю. Тис-Крохмалюк та В. Мішин, проти Сагайдачного цар вислав рать під керівництвом князя Д. Пожарського до міста Серпухов. Проте князівські ратники при сутичці з козаками розбіглися. Тоді замість Пожарського був призначений восвода, князь Г. Волконський. Йому було наказано стати в Коломні і не допустити гетьмана до переправи через р. Оку. Однак Сагайдачний, передбачаючи опір в Коломні, обминув місто і переправився через Оку вище міста, подолавши сильний опір московського війська, а далі рушив Канирською дорогою. 17 вересня 1618 року він уже був у Бронниціях. Незабаром козацьке військо опинилося біля Донського монастиря, неподалік від Москви, що стало повною несподіванкою для її жителів.

Тоді зі столиці виступили бояри з усією раттю на чолі з восводою Бутурліним. Проте Сагайдачний раптовим ударом розгромив супротивника, не давши йому можливості навіть розгорнутися. Залишки російського війська втекли до Москви.

Після цього українські полки перейшли під Тушино, де, згідно з попереднім планом Сагайдачного, 20 вересня 1618 року з'єдналися з військом королевича Владислава за 7 верств від Москви. На той час окремі загони запорожців захопили міста Ярославль, Переяславль, Романів, Каширу, Касимів.

Так П. Конашевич-Сагайдачний став під Москвою вже наприкінці 1618 року, подолавши понад 1200 км шляху протягом трьох місяців і здобувши при цьому багато укріплених населених пунктів і фортець. Принагідно зазначимо, що польське військо за той же час пройшло лише 250 км, не зустрічаючи серйозного опору і фактично не здобувши жодної фортеці.

Виходячи з наведених фактів можна стверджувати, що українські полки, з урахуванням усіх перешкод, які виникали на їх шляху, рухалися з середньою швидкістю близько 15—20 км на добу (див. таблицю), що перевищувало темпи просування польського війська майже в 6—8 разів. А якщо порівняти ці дані зі спроможностями передових армій Європи, де нормою вважалося просування 1—2 географічні милі (7—14 км) на добу, то можна констатувати: для українських вояків середня швидкість у поході була більшою десь у два рази, і це свідчить про їх добру підготовку, рухливість і боєздатність.

**Хроніка просування українського війська
під час походу на Москву в 1618 р.**

Дата	Перехід між населеними пунктами		Середньодобова величина на переході км/доба	Здобуті фортеці та міста
	спочатку	наприкінці		
18.06 25.06	Путиваль	Курськ	210 км / 26 км/доб.	Путиваль, Рильськ, Курськ
26.06 29.06	Курськ	Лівни	180 км / 45 км/доб.	Лівни
30.06 10.07	Лівни	Єлець	80 км / 8 км/доб.	Єлець, Ряжськ
12.07 22.07	Єлець	Шацьк	100 км / 10 км/доб.	Шацьк, Лебедин
28.07 12.08	Шацьк	Михайлов	120 км / 9 км/доб.	Скопін, Михайлов
28.08 17.09	Михайлов	Серкісов	190 км / 11 км/доб.	Бронниці, Ярославль
18.09 19.09	Серкісов	Бронниці	80 км / 40 км/доб.	Переяславль, Романів, Серкісов
19.09 21.09	Серкісов	Тушино, де з'єдналися з поляками	60 км / 30 км/доб.	Кашира, Косичев, Тушино

Характеризуючи основні засади плану та стратегії П. Конашевича-Сагайдачного, необхідно, насамперед, наголосити на тому, що власне рішучий бій вважався ним якнайкращий із засобів досягнення мети. Разом з тим слід зазначити і те, що розгром ворога у польовій битві не був для козаків єдиним засобом і самоціллю. Український гетьман вважав оволодіння рядом фортець і сильно укріплених міст обов'язковою умовою можливості просування на Москву. Вся його стратегія складалася з воєнних дій як проти польових армій, так і проти гарнізонів фортець, що мало призвести до повної ліквідації опору супротивника.

З першого погляду може здатися, що таке ставлення до здобуття фортець — явна постанка традиційним європейським поглядам XVII століття, згідно з якими такі об'єкти набували першорядного значення і завдання оволодіння територією вирішувалось в основному через захоплення розташованих на ній твердинь. Проте для Сагайдачного оволодіння ними було лише одним із засобів досягнення кінцевої мети, що впливало не з теоретичних уявлень, а зумовлювалося реальними умовами. Будь-яка фортеця на шляху просування козацьких полків апіорно могла стати нездоланим пунктом. Вихід з неї гарнізонів міг помітно вплинути на перебіг подій, наприклад, перешкодити об'єднанню сил запорожців.

Суттєвим було й те, що росіяни, починаючи вже з другої половини XVI століття, часто зосереджували свої війська у фортецях і тримали в них досить великі гарнізони, до яких підтягувалися й ближчі резерви. Як це, наприклад, сталося в Михайлові, коли за кілька годин до появи тут загону Милостивого, прибули на підмогу 40 ратників із м. Сапожка. Дії проти фортець, безперечно, зв'язували військо противника.

Російські війська у фортецях, атаковані допоміжними козацькими загонами, не наважувались іти на допомогу Москві — головній меті королевича Владислава.

Гетьман також передбачив неможливість широкомасштабного наступу. У питанні поступового розгортання сил ідеї Сагайдачного далеко випередили не лише його добу, але й стратегічні концепції полководців XVIII—XIX століть. Навіть у наш час ігнорування поступового введення стратегічних резервів є величезним недоліком у веденні різних «блискавичних війн».

Здібним полководцем виявився гетьман і тоді, коли вірно оцінив обстановку, що склалася перед початком облоги Москви у вересні 1618 року, і запропонував свої неординарні рішення. Після об'єднання 20 вересня польського й українського військ на нього була покладена організація облоги Москви. Наступ на місто призначили на 1 жовтня — ніч перед святом Покрови. Польська артилерія мала провести артобстріл, щоб зруйнувати укріплення. Після того планували розпочати штурм козацькими загонами і захопити місто. Проте, в останній момент, гетьман віддав наказ припинити облогу та відступити. Такі дії виявилися несподіваними і для союзників, і для супротивників.

Ймовірно, причинами, які спонукали зробити це командувача, стала необхідність виплати воякам затриманих королівською владою коштів, відступ шляхти в район між Серпуховом і Бовськом, вимога польських комісарів припинити воєнні дії. Відтоді розпочалися московсько-варшавські переговори про примирення. Крім того, були й інші, не менш важливі причини — політичні. Сагайдачний не міг не розуміти, що доля України і, зокрема Запорозької Січі, залежить, з одного боку, від Польщі, з іншого боку, від Росії, а господарем ситуації стане той, хто вдало використас наявні протиріччя між державами. У вирішенні цієї проблеми і проявився талант гетьмана як воєнного стратега і політика.

Правда, перебіг подій під Москвою М. Максимович пояснював нібито сентиментальними почуттями козаків та їхнього релігійно настроєного керманича — почувши передзвони на свято Покрови, ті не змогли піти зі зброєю на одновірців. Мабуть, слід

погодитися з П. Сасом, який такі міркування назвав «романтичними асоціаціями».

Будучи підданим Речі Посполитої Сагайдачний спромігся виконати всі основні завдання сюзерена: пробився до Москви, врятував «честь і свободу» королівства, а отже мав підстави вважати свою місію завершеною. Можливо, це прозвучить дещо осучаснено, але можна припустити, що він не хотів подальшого послаблення та приниження Росії, завдяки чому неабияк зросли б престиж і могутність Польщі, від якої українцям теж, зрозуміло, не варто було очікувати нічого доброго.

На думку І. Каманіна, Сагайдачний, «оберегая Москву от казацких походов, видел в ней естественную и единственную союзницу малорусского народа в борьбе его против колонизации и окатоличения и в гетманской заботе о том, чтобы малороссы не «обляшились» и не стали «унейщиками». Чи не того ж прагнув і Б. Хмельницький?!

Як там не було, але обставини склалися так, що доля Московського князівства багато в чому залежала від дій і волі Сагайдачного. Побачивши, що шляхта не збирається більше воювати, відступила від Москви і отаборилася на р. Пресня, а Владислав розпочав переговори з царем, гетьман відійшов зі своїми загонами до Коломни, яку здобув без особливих зусиль. Потім захопив Серпухов і Калугу, отаборився та, очікуючи результатів переговорів, продовжив бойові дії.

За даними Д. Яворницького, загони українського війська здійснили рейд далеко поза Москвою, здобуваючи міста і захоплюючи трофеї, полонених тощо.

Загроза розгортання можливих подальших акцій П. Конашевича-Сагайдачного спонукала російський уряд погодитися на польські умови і 11 грудня 1618 року в селі Деуліно (нині Сергіїв Посад Московської обл.) підписати перемир'я на 14,5 літ. Крім того, Москва мала поступитися Смоленською та Чернігово-Сіверськими землями, обмінятися полоненими. Разом з тим, посиляючись на угоду польсько-

шляхетського уряду з боярами (1610), за якою Владислав оголошувався російським правителем, той не відмовився від московського престолу.

Говорячи конкретно про план гетьмана, ще раз слід наголосити: він загалом значно відрізнявся від сталих стратегічних заходів європейської воєнної школи XVI — першої чверті XVII століть. Його задум глибокого проникнення на ворожу територію, захищену природними перешкодами (лісами, болотами, хащами тощо) і міцними штучними укріпленнями, для повного розгрому противника ґрунтувався на стрімкому наступі, завданні могутніх ударів по живій силі, застосуванні різноманітних засобів організації постачання та широкій взаємодії з силами союзників. Також він передбачав цілісну систему наступальних операцій, що послідовно наростають, з одночасним укріпленням тилу і поступовим введенням стратегічних резервів. Ці та інші методи застосовуються й сучасними арміями.

Гетьманський план був реалізований у ході російсько-польської війни 1617—1618 років. Він став одним із зразків високого рівня воєнного мистецтва українського козацтва. Йому були притаманні, по-перше, ретельна підготовка до бою (походу, війни в цілому), що передбачало, насамперед, визначення найкращого моменту і ситуації, відповідні організації заходів, цілеспрямовану й широку розвідку; по-друге, постійне піклування про кожного вояка, запобігання зайвим втратам, забезпечення високого морально-бойового духу свого війська, авторитету його командирів; по-третє, ліквідацію живої сили ворога, захоплення фортець, роз'єднання ворожих сил, а потім і знищення їх.

Завершивши московський похід і повернувшись у межі України, на Низ, козаки почали вимагати від уряду Речі Посполитої гідної для себе платні. Проте не це найбільше непокоїло та бентежило владу, а те, якої значущості набули запорожці після цього походу. Польський великий коронний гетьман (з 1613) і канцлер (з 1617) Станіслав Жолкевський (Жулкевський, 1547—1620) у розпачі написав у од-

ному з своїх листів: «Козакам обіцяно було жалування 40 тисяч злотих. Скільки зусиль треба було докласти, щоб заспокоїти козаків,— настільки вони усвідомлювали свою силу! Було чимало торгу й балачок; вони домагалися то одного, то іншого. Дали їм в нагороду 20 000 за московську службу і 700 сувоїв сукна та 10 000 в рахунок обіцяної плати».

Проте українцям не надали тих політичних і релігійних свобод, про які була домовленість і заради чого пристав до поляків П. Конашевич-Сагайдачний перед походом. Козаків ще раз обдурили, бо потреба в їхній силі минула.

Гетьман продовжував домагатися свого. 1619 року в Києві зібралися представники Речі Посполитої і козацтва на переговори. Дійшло до того, що П. Сагайдачний під Білою Церквою зосередив свої полки, чим продемонстрував, що може й силоміць виборювати правду і захищати станові права козацтва. Проти нього виступило 30-тисячне шляхетське військо і отаборилося за 30 верств нижче Паволочі, на березі Роставиці. Назрівав великий збройний конфлікт.

Протистояння загрожувало перерости у справжню війну, але завершилося черговою угодою. Уряд Речі Посполитої представляли вельможні пани — магнати С. Жолкевський, Т. Замойський, Я. Данилевич, С. Консцпольський, О. Калиновський та інші, а козаків — Яцина, Петро Одинець (між іншим, 1620 року останній їздив до Москви з гетьманською пропозицією про союз).

Умови підписаних статей були ще важчими для козаків, ніж під час переговорів у 1614 і 1617 роках: обмежувалась кількість реєстровців, їм заборонялося виходити в Чорне море проти турків, скасовувалася адміністративно-територіальна автономія.

З усього видно, що П. Конашевич-Сагайдачний з цими умовами не погодився, бо одразу по містах і містечках розіслав універсали, в яких наказував населенню надати козацькому війську боєприпаси, почав готувати зібрання православного духовенства у Києві для вирішення наболілих проблем право-

слав'я, а в Сухій Діброві вирішив скликати Чорну Раду, але на Річ Посполиту та Україну насувався грізний 1621 рік і гетьман відклав усе задумане.

Стратегічні заходи П. Конашевича-Сагайдачного у Хотинській війні становлять не менший інтерес, аніж його дії 1618 року. Одразу слід зазначити, що першопричини назрівання великого воєнного конфлікту з Туреччиною він побачив ще наприкінці 1620 року, коли на Запорозжя почали надходити тривожні повідомлення про підготовчі заходи султанського командування до війни з Річчю Посполитою.

До речі, саме завдяки Сагайдачному мистецтво розвідки низовиків на той час досягло порівняно високого рівня. Його спостерігачі знаходилися практично в усіх стратегічноважливих пунктах, зокрема, і в місцях розташування польських вояків. Як свідчать архівні джерела, одним з них був поручник пан Забузький-Волосовець. Його викрили тільки після того, як полякам потрапив до рук лист з Чигирини, в якому тому висловлювалася подяка від імені гетьмана за надані відомості про обстановку під Жванцем. Військо Запорозьке постійно отримувало необхідну інформацію щодо дій і чисельності ворожих армій і завдяки цьому могло діяти на випередження.

За даними, наведеними М. Алекберлі, які підтверджують і виявлені нами архівні документи, султан Осман II (1618—1622) зібрав для війни з Річчю Посполитою велику армію. В ній, за різними відомостями, було понад 75 тисяч турків, 30 тисяч арабів, 47 тисяч греків та значна кількість воїнів з інших земель, захоплених Османською імперією на Балканах та Близькому Сході. (За Д. Яворницьким, «султан вів із собою 300 000 турків і 100 000 татар»). На озброєнні султанської армії було 260 гармат, велика кількість іншого військового спорядження.

П. Конашевич-Сагайдачний передбачив те, що Польща сама неспроможна чинити опір такому могутньому супротивнику і польський король неодмінно звернеться на Січ за допомогою. Також за-

порозький ватажок розумів, що у будь-якому випадку воєнні дії, які розпочнуться між Річчю Посполитою та Туреччиною, обов'язково поширяться саме на українські землі.

Тому вже з початку 1621 року на Переяславщині, Київщині, Брацлавщині, Волині почали формуватися козацькі полки для підготовки до війни. Особливо активно проходила мобілізація на Запорозжі. Її проводили за допомогою призовних листів-універсалів, які надсилалися до адміністрації у волостях. А там листи зачитувалися при масових зібраннях у містах, містечках і селах. Безпосередньо організацію призову до війська проводили місцеві сотники й полковники, які скликали «охотників» чи «купи». Збір війська з найближчих до Січі населених пунктів здійснювався протягом кількох днів, а з більш віддалених — до тижня. Універсали мали різні формуляри, стиль. Після вступу і пояснень, зазвичай, ішов заклик збиратися на війну: «Отже я властю мого старшенства й іменем Війська Запорозького наказую, щоб ви були готові як у конях, так і у припасах зі зброєю своєю проти ворога... та ставилися мужньо, як того потреба вимагає, наказуємо це під ласкою військовою доконче і під каранням військовим». Так зверталися до «товариства», «поспільства», «всієї братії нашої», «товаришів вірних і зичливих».

Народ готував сухарі, сало, борошно, пшоно. Воювати збиралися, хто як міг: дехто на конях, інші — пішки, доставляли вози, зброю, хто яку мав. Сотники і полковники вели козаків на спеціально визначені місця, де їх потім розподіляли по сотнях і полках, у разі потреби доозброювали і на швидку навчали новачків азам воєнної підготовки..

Принагідно зауважимо, що на той час у країнах Європи, щоб зібрати і підготувати потрібне військо необхідно було витратити від одного до двох місяців, а то й більше.

Проведення швидкої мобілізації у козацькому війську стало можливим завдяки високій постійній готовності низовиків до ведення війни. Вона досягалася,

насамперед, за рахунок унікальності організаційної структури. Для забезпечення війська людськими та матеріальними резервами через територіальну, паланково-курінну, а пізніше і полково-сотенну систему нерідко залучалося майже все покозачене населення України. Це дозволяло збройним силам не тільки бути завжди наготові до бойових дій, але й після значних втрат швидко поновлюватися.

Султан Осман II готувався захопити Річ Посполиту, перетворити її на турецьку провінцію. В кінці весни 1621 року, коли передові турецькі війська розпочали переправу через Дунай і рушили в Молдову, українське козацьке військо в основному було вже готовим взяти участь у війні.

Польський уряд, розуміючи всю небезпеку, як і передбачав Сагайдачний, був змушений звернутися по допомогу до запорожців. Проте козацький ватажок не одразу пристав на пропозиції королевича Владислава, а висунув свої, вже звичні, умови:

- 1) скасування посади козацького старшого, що призначався польським урядом;
- 2) офіційне визнання влади козацького гетьмана над Україною;
- 3) скасування обтяжливих розпоряджень щодо козацтва;
- 4) надання населенню України свободи віросповідання.

Королевич з усім погодився і навіть видав Сагайдачному на поталу його суперника у боротьбі за гетьманство — Я. Бородавку. Тільки тоді П. Конашевич-Сагайдачний зібрав значні козацькі військові сили і розпочав підготовку до походу.

Сучасник тих подій Я. Собеський у своїх історичних «Записках про Хотинську війну» зазначив, що вже в середині червня 1621 року понад 40 тисяч козаків зібралися в урочищі Суха Діброва на чолі зі своїм ватажком, щоб вирушити до Хотина. Тоді були сформовані три полки кінноти (6920 чоловік), десять полків піхоти (31 500), а 2700 козаків не прямо залучали до полків і, ті, мабуть, «були при підводах», наводили мости тощо. Козацьке військо мало

20 мідних і 3 залізні гармати, що становили важку артилерію резерву, а також легку польову з розрахунку по 6—8 гармат на кожний піхотний полк. Тобто, загальна кількість гармат у запорожців становила понад 100. Зазначимо, що таке забезпечення артилерією серед тогочасних армій країн Європи мала лише шведська.

Українське військо також було повністю забезпечене рушницями, порохом, свинцем та необхідним інструментарієм для технічного обслуговування зброї.

Козацтво здатне було вести не тільки оборонні війни, але й наступальні, помітно впливати на становище в Східній Європі, зрозуміло, не на користь турків. Фактично рішення низовиків узяти участь у боротьбі проти Оттоманської Порти зруйнувало плани Османа II. Його дипломатія намагалася зашкодити цьому, вбити клин між козаками і урядом Речі Посполитої. Є достовірні відомості про те, що перші ніж козаки об'єдналися з поляками поблизу Хотина, вони отримали від султана пропозицію увійти з ним у спілку. Козакам пообіцяли після завоювання Речі Посполитої всілякі пільги і вольності, навіть створення ними столиці на вибір у Кисві або Кам'янці-Подільському. Проте гетьман зрозумів наміри турецького султана розбити своїх супротивників поодинці, а тому знову діяв на упередження.

Одночасно з підготовкою до походу Сагайдачний провів ретельну розвідку в південних степах України і в районі Дунаю, де були зосереджені збройні сили турецького султана. Йому стали відомі плани Османа II: по-перше, здійснити рішучий наступ у глибину території Речі Посполитої через Молдову з тим, щоб не дозволити з'єднатися польській армії з запорозьким військом; по-друге, розбити супротивників поодинці, а далі досягти головної мети війни — захопити Польщу і перетворити її на турецьку провінцію.

Також козакам стало відомо і те, що ворог збирається відправити важкі гармати, порох, ядра та

продовольчі запаси морем в Акерман (Білгород — тоді ординський центр), щоб цей вантаж був не затримав просування його війська. Одночасно розвідка сповістила, що кримські татари розпочали будівництво переправи в гирлі Південного Бугу для своїх загонів, які мали вирушити в Молдову для з'єднання з армією Османа II.

На відміну від запорожців шляхта, яка зосередила свої сили в м. Скала, вела підготовку до війни дуже повільно, до кінця не усвідомлюючи всієї тогочасної небезпеки. Наприкінці липня 1621 року Польща змогла виставити явно недостатню армію під орудою коронного гетьмана Яна Кароля Ходкевича (87 000 вояків разом з козаками). На її озброєнні було всього 38 гармат, а особовий склад лише наполовину забезпечили ручною вогнепальною зброєю, порохом та свинцем. Не вистачало продовольчих запасів, були проблеми з дисципліною. Слабо підготовлена польська армія змогла вирушити у район можливих бойових дій лише у серпні 1621 року. Тож прості підрахунки свідчать, що полякам треба було понад два місяці, аби так-сяк забезпечити власне військо.

Оперуючи даними розвідки, Сагайдачний розумів: турецька армія може скористатися недоліками в організації поляків і вдарити по їхнім збройним силам. Тому він вирішив діяти самостійно. І коли турецька армія виступила з Константинополя у похід, запорожці у відкритому морі напали на її транспорт, який перевозив до Білгорода важкі гармати, порох, ядра і продовольство. Потопивши його, вони з'явилися поблизу турецької столиці, викликавши великий переполох у таборі султана.

Далі П. Конашевич-Сагайдачний спрямував один загін до гирла Південного Бугу, щоб перешкодити кримчанам наводити переправу для походу в Молдову, а другий загін вислав проти татарської орди до Акермана, де запорожці наробили багато «шкоди». Щоб врятуватися, татари покинули свої оселі і втекли під захист турецької армії в Ізмаїл.

Цими раптовими та рішучими діями українські загони змусили величезну і добре споряджену армію турецького султана призупинити подальше просування по території Молдови і затриматись у районі Білгорода аж до кінця серпня 1621 року. Це дозволило союзникам козаків на три дні раніше ніж супротивнику прибути під Хотин і зайняти там вигідні позиції та розгорнути власні сили проти ворога.

1 вересня польська армія розташувалася біля Хотинської фортеці. Місцевість перед табором була важкодоступною для ворога. Фронтом табір був спрямований на захід і південно-захід, а тилом прилягав до Хотинської фортеці і берега Дністра, що

Хотинська фортеця, яку здобуло козацьке військо під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного

унеможлиблювало оточення. Поблизу через міст проходив шлях на лівий берег річки. У разі потреби польське військо могло швидко відійти на інший берег й відірватися від можливого переслідування.

Козацькі полки зайняли позиції попереду шляхетських, отаборившись окремо. Свій табір вони захистили глибокими ровами і високими валами. Їхній правий фланг прикривали польські загони, очолювані В. Любомирським, а лівий — коронним гетьманом К. Ходкевичем.

Сагайдачний, відповідно до власних тактичних намірів, розмістив своє військо у найнебезпечнішому місці — в напрямку найбільш вірогідного головного удару турецької армії. Він добре розумів, що перемогти противника дуже важко і, насамперед, через чисельну перевагу: турецька армія, яка прибула 2 вересня під Хотин, налічувала понад двісті тисяч вояків та 50-тисячну орду привів кримський хан Джанібек-Гірей.

Один із сучасників тих подій записав таке: «Запорожці укріпилися в оборонному таборі під захистом возів. Турки обстрілювали їх артилерією й кілька разів робили дуже сильні наступи, але табору добути не могли. Запорожці знов робили випади зі своїх укріплень, доходили аж до турецьких шатер, знищили туркам гармати й придбали здобич і забрали бранців. Боротьба тривала 39 днів і закінчилася миром; у мирі турки обіцяли спиняти татар від нападів на Україну».

На думку В. Заруби, від самого початку бойових дій основну ударну силу турецьких військ султан спрямував саме проти козацьких полків, розуміючи, що від перемоги над ними залежить кінцевий результат війни. Проте запорожців, які засіли в окопах, неможливо було вибити.

3 вересня 1621 року турецька армія спробувала рішучим наступом розгромити козацьке військо, а татари атакували польський табір. Однак, зазнавши великих втрат, вони були змушені відступити. Козаки почали їх переслідувати і дійшли майже до самого табору Османа II.

Наступного дня розпочався контрнаступ турецької армії. У перших лавах немусульманські частини були замінені мусульманськими. Султан вирішив штурмувати позиції супротивника з обох флангів, але Сагайдачний розгадав його намір та зосередив свої полки і гармати на флангах. Разом з тим козаки облишили центр, який інтенсивно обстрілювався, і тим самим зберегли значні сили. Такий захід дозволив їм не лише відбити натиск відбірних частин Османа II, а й завдати нападаючим великих втрат, перейти в атаку. Турецьке військо охопила паніка, а командування втекло. Щоб завершити розгром ворога, Сагайдачний попросив допомоги у польського гетьмана Ходкевича, але той відмовив. Козаки змушені були повернутися до свого табору. Того дня турецька армія втратила близько 20 тисяч вояків. Козаки захопили більше десятка гармат. Султан декілька днів приводив до ладу свої частини.

8 вересня, одержавши значне поповнення — 160 тисяч воїнів — турецька армія розпочала новий генеральний наступ. У центрі були її добірні частини, що діяли проти козаків, а на флангах — проти поляків — кримські та ногайські татари. Проте і на цей раз наступ захлинувся і противник, зазнавши великих втрат, відступив.

Після 10 вересня ситуація почала поступово змінюватися на краще. Українські полки перейшли до постійних наступальних дій. У ніч на 12 вересня Сагайдачний із своїм військом одночасно завдав сильного раптового удару по ворогові на флангах і в центрі. Удар був таким, що турецьке командування не змогло організувати опору. Воно втратило керівництво над своїм військом і панічно втекло. Сам султан з двома обозами досить швидко опинився за 20 км від Хотина. Пасивні дії поляків перешкодили Сагайдачному завершити розгром ворожих сил. Королевич Владислав і коронний гетьман К. Ходкевич не дали згоди на подальше переслідування противника, чим змусили Сагайдачного повернутися зі своїм військом на вихідні позиції. Це

*Церква поблизу Хотинської фортеці, де стояв
з військом гетьман Сагайдачний*

дало змогу Осману II знову зібрати свою армію до-
купи і підготуватися до подальшого ведення бойо-
вих дій. Однак моральний стан його вояків був уже
не той, як на початку війни, і турецьке командуван-
ня не зважувалося на рішучий наступ на союз-
ників. Зайнявши очікувальну позицію, султанська
сторона погодилося на переговори з польським
керівництвом.

28 вересня запорожці провели останній в цій
кампанії наступ на турецькі позиції, зламали опір
противника і змусили його панічно тікати. Втрати
турків становили близько 10 тисяч вбитими. Багато
було пораниених і полонених.

Перемога під Хотином стала тим самим ударом,
який остаточно зламав волю турецького команду-
вання. 2 жовтня, через тиждень після битви, Осман II
першим попросив миру, і розпочалися переговори,
на яких Туреччина прийняла фактично всі умови
від Польщі. 8 жовтня 1621 року між державами бу-
ло підписано мирний договір, за яким кордон вста-
новлювався по Дністру. Туреччина і Кримське хан-
ство зобов'язувалися не чинити грабіжницьких на-
падів на Україну та Польщу. Уряд же Речі Посполи-

тої погодився заборонити козачі походи до султанських володінь.

Слід констатувати те, що за своїми масштабами, кількістю збройних сил, які брали участь у битвах, Хотинська війна 1620—1621 років була однією з найбільших воєн у середньовічній Європі.

У ній брало участь із обох сторін близько 350 тисяч чоловік. Загальні втрати становили: з боку Туреччини — понад 80 тисяч; з боку Польщі — близько 14 тисяч. Українські полки втратили близько п'яти тисяч козаків. Такі порівняно незначні втрати свідчать про військову майстерність самих запорожців і про воєнний талант Сагайдачного. Він зумів правильно оцінити стратегічну обстановку, реально усвідомлював можливості свого війська та деморалізований стан супротивника, що суттєво знецінювало його чисельну перевагу.

Сутність стратегічного задуму Сагайдачного полягала в тому, аби не допустити ворога на українські землі як частину Речі Посполитої і завдати йому поразки якнайшвидше поблизу Хотина — міста на українському кордоні з Молдовою. Задля цього він зосередив майже всі підпорядковані йому збройні сили у напрямку основного удару супротивника. Також нагадаємо про сильні удари по ворожих тилах у гирлі Південного Бугу (із завданням перешкодити переправі татарського війська), під Акерманом і морський десант біля Константинополя.

Саме такий розподіл сил і чітке визначення напрямку головного удару стало найбільш характерним для нових стратегічних принципів П. Конашевича-Сагайдачного, що різко контрастували з усією тогочасною воєнною стратегією. Його оригінальні ідеї випереджали свій час.

Аналіз подій російсько-польської та Хотинської війн дозволяє нам до певної міри охарактеризувати концепцію П. Конашевича-Сагайдачного щодо ведення бойових дій в першій чверті XVII століття. Вона передбачала таке:

1. Активність як у наступі, так і в обороні.
2. Швидкість на марші та раптовість в атаці.

3. Своєчасна і ретельна оцінка сил супротивника з урахуванням реального становища як важливої передумови ведення бойових дій.

4. Повна підпорядкованість війська, чітке виконання наказів.

5. Атакувати на враження ворога у польових битвах.

6. Не гаяти часу на облогу фортець, брати їх штурмом і, по можливості, одразу.

7. Ніколи не розпорошувати сили на утримання захоплених пунктів (це суперечило т. зв. кордонній системі, в основі якої лежало прагнення одночасно прикрити всі пункти на флангах для перешкоди супротивникові в об'єднанні сил).

8. Відхилення найважливішої тенденції європейської стратегічної системи того часу: досягати успіху тільки маневруванням.

9. Зосереджувати зусилля в основному районі воєнних дій (ця ідея передбачала накопичення якомога більших сил на напрямку головного удару за рахунок усіх інших часткових завдань).

10. Прагнути закінчити війну за одну кампанію.

11. Постійна готовність війська до бойових операцій.

Такі найважливіші принципи воєнної діяльності Сагайдачного. Отож, маємо підстави твердити: воєнному мистецтву українського війська в першій чверті XVII століття були притаманні рішучі дії, спрямовані на ліквідацію живої сили супротивника, що відкидало принципи європейської школи маневрової боротьби за комунікації для уникнення битв. Характерними рисами для боїв запорожців стали активність, наполегливість і рішучість у досягненні поставленої мети, застосування найрізноманітніших форм боротьби залежно від конкретної ситуації.

Особливо помітно вплинула на тогочасне воєнне мистецтво діяльність самого П. Конашевича-Сагайдачного. Стратегія і тактика полководця стали новим етапом у розвитку не лише вітчизняного, а й світового воєнного мистецтва. Пам'ять про

восніні походи гетьмана реєстрових козаків народ зберіг у назвах окремих місцин. Так, в описі 1685 року містечка Суджа, що на Слобожанщині, зазначено, що воно стояло на Середнім татарським шляху, за декілька верст від шляхів Залоконського та Сагайдачного.

П. Конашевич-Сагайдачний розгорнув свою найактивнішу діяльність з 1606 року, коли на Заході панувала манєврова стратегія ведення бою. Він змінив її. Зосередження сил на головному напрямку, забезпечення глибокого наступу з метою досягнення найкоротшим шляхом вирішального результату стало основою стратегічного мислення і практичної діяльності українського полководця. Такі принципи поклали початок новому стратегічному мистецтву, яке остаточно оформилося лише наприкінці XVIII—XIX століть. Вони знайшли своє безпосереднє застосування у війсьній практиці інших великих полководців, які вивчали та брали на озброєння краще з бойового досвіду минулого, зокрема й українського козацтва.

Ось чому постать Петра Сагайдачного, його ім'я по праву має займати місце у всесвітній історії серед найбільш видатних полководців.

МАКЖИКА ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ КОЗАЦЬКИМ ВІЙСЬКОМ

На перший погляд, суть проведених П. Конашевичем-Сагайдачним перетворень була простою, але насправді вони відіграли велику роль. Насамперед, гетьман знайшов кращий спосіб використання в бою піхоти — основного роду війська козацької армії. Пінні вояки висувалися ним на передній план як вирішальна сила. При цьому, зрозуміло, першорядного значення набуло застосування холодної зброї. Вогонь рушниць застосовувався як підготовка до вирішального удару.

Замість вогневого змагання з повільним зближенням, у яке, як правило, переходила атака за європейською тактикою, козача піхота після короткого обстрілу розпочинала рух уперед для завершення рукопашним боєм. Вогнева обробка передбачала, якщо й не повне, то хоча б часткове розладнання й дезорієнтацію противника, мала перешкодити його влучним пострілам, аби знизити їхню результативність. Окрім того, пороховий дим певною мірою маскував дії атакуючих. П. Конашевич-Сагайдачний усвідомлював, що оборонці стріляють влучніше, а тому мають можливість завдати атакуючим відчутних втрат та відбити напад.

1616 року в Галаці, в ході боїв із султанськими військами, козацький ватажок дізнавшись, що противник щойно отримав підкріплення, вирішив не гаяти часу і негайно розпочав наступ. Дійшовши до Дунаю й обминувши на його березі турецьку флангову батарею, частина запорозьких полків після короткого обстрілу завдала рішучого і несподіваного удару по табору супротивника, не давши йому часу для перезарядження гармат. Інша ж частина низовиків непомітно, використовуючи рельєф, підбралася до ворожих позицій на фланзі та в центрі. Спочатку було відкрито вогонь з рушниць, а потім зав'язався рукопашний бій. І турки, незважаючи на свою велику чисельну перевагу, змушені були тікати до міста.

В іншому випадку, в битві під Хотином 3 вересня 1621 року, відбивши наступ добірних частин турецької армії й завдавши їм значних втрат, козацькі піхотні полки самі перейшли у рішучий контрнаступ і дійшли до ворожого табору. Застосувавши вогнепальну зброю (рушниці та легкі гармати, які тягли із собою) та деморалізувавши супротивника, українські вояки перейшли до рукопашного бою. Тоді армія Османа II втратила понад 20 тисяч вояків, а козацьке військо — усього близько однієї тисячі.

Отже, Сагайдачний прагнув до мінімуму обмежити застосування вогнепальної зброї, одночасно підвищуючи прицільність стрільби, що мала лише підготувати атаку. Саме в такому способі ведення

бою і слід вбачати те нове, що було внесено гетьманом до тогочасної класичної лінійної системи. У другій половині XVIII століття схоже у своїй тактиці застосував російський полководець О. Суворов, який п'ятиковий удар поставив на перше місце, а вогню з рушниць відвів другорядну роль.

Застосовували такий ефективний спосіб використання піхоти у бою, Сагайдачний полегшив вирішення найрізноманітніших і найскладніших тактичних завдань. Справа в тому, що козацька піхота могла атакувати або контратакувати противника в будь-якій ситуації, навіть у найскладніших умовах. Вона п'ятурмом здобувала міцні укріплення, вибивала ворога з позицій у відкритому полі та лісових дефіле, перемагала на гірських перевалах або в ущелинах. Тобто, робила те, що воєнними спеціалістами XVII століття вважалося невинновиправданим ризиком, нереальним у здійсненні.

Аналіз боїв, проведених під керівництвом Сагайдачного, свідчить про те, що той майже завжди атакував, незважаючи навіть на те, що противник займав більш вигідні позиції. Причому його піхота часто діяла автономно — у арміях європейських держав піхотинці виконували бойові завдання тільки за допомогою кінноти.

Зазначимо ще один аспект у тактиці козацької піхоти Сагайдачного, який відображав незалежність його поглядів, принципову відмінність їх від канонів європейської школи. Одним з головних традиційних бойових прийомів був залп, часто-густо неприцільний, аби у бік противника. Сагайдачний прагнув підвищити влучність індивідуального вогню і тому вимагав від своїх козаків більшої майстерності у стрільбі з відповідної вогнепальної зброї і, насамперед, скорострільності, безперервності та максимальної цільності рушнично-артилерійського вогню. Для цього треба було зберігати у бою витримку, бо інакше добре не прицілишся.

На той час запорожці досягли вершин досконалості в бойовому застосуванні вогнепальної зброї. Вони повністю реалізовували її технічні можливості.

Козацька піхота

На практиці це виглядало так: вони завчасно готували набої (ладунки) до мушкетів, а кожний ладунк — це порція пороху з кулею, загорнуті в паперовий мішечок; мішечок вкладався у чашечку ладівниці (пристрій із спаяних коротких трубок, що нагадує бджолиний стільник), яка у шкіряному футлярі прикріплювалася до пояса стрільця. Впродовж бою він міг зробити 24—36 пострілів, бо козацькі ладівниці були розраховані саме на таку кількість набойів.

Козак, який вирушав у похід, мав забезпечити себе 5 фунтами (2 кг) пороху і 5 копами куль (300 шт.). Його загальний боєприпас був розрахований приблизно на 2,5 години безперервного вогню, а набой в ладівниці — на 15 хвилин. Наявність готових до використання ладунків, на думку І. Стороженка, скорочувала час на підготовку рушниці до застосування, підвищувала скорострільність і влучність: достатньо було кількома рухами взяти з ладівниці паперовий накет із ладункою, розірвати

його, всипати у ствол набій і притиснути шомполом.

Як довів І. Свєшніков, свроне́йські армії ладівниць не мали. Вони в них на озброєнні з'явилися значно пізніше. Крім того, щоб підготувати, скажімо, мушкет до стрільби солдатів доводилося виконувати близько 80 різних операцій і особливо багато часу йшло саме на заряджання. Отож, для забезпечення безперервності вогню стрільці вели його почергово у складі шеренг, кількість яких залежала від досконалості вогнепальної зброї та майстерності стрільців. На інтенсивність стрільби впливала зміна шеренги, яка зробила постріл, на ту, що приготувалася до наступного пострілу. Наприклад, при використанні мушкета з ґнотовим замком стрій мав 8—10 шеренг, а при використанні мушкета з кремінним ударним замком — 4—5.

Застосування ладівниць у поєднанні з високою влучністю дало змогу війську Сагайдачного зменшити стрій піхоти до трьох шеренг. Така побудова дозволила при забезпеченні безперервності ведення вогню залучити до одночасного пострілу-залпу максимальну кількість стрільців, а, отже, створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, вона значно зменшила людські втрати від зустрічного вогню, бо менше вояків підставлялось під нього.

Тришеренговий (батовий) стрій козацької піхоти дозволяв робити до шести залпів за хвилину. Після проведення пострілу перша шеренга робила два кроки назад, а дві інші — крок уперед, насипала у ствол мушкета набій із ладівниці, притискувала його шомполом (панеровий мішечок, мабуть, використовувався як пиж), потім робила крок уперед, зводила курки замків, готувала натруски. Наступний крок уперед — швидка підготовка до стрільби (насипання з натруски порошу на полицю замка) — приціл і постріл. Виконання цих операцій проходило за командами. Шеренга, яка робила постріл, вже через півхвилини була готова його повторити. А це майже у 8—10 разів перевершувало можливості

піхоти інших країн, яка витрачала на такий процес близько трьох хвилин.

Суттєвим у тактиці піхоти Сагайдачного став підбір особливо вправних стрільців, які ставились у першу шеренгу. Непорушний тришеренговий (батовий) стрій перетворювався у своєрідну технологічну лінію, де перша шеренга стріляла, а друга забидала розряджені рушниці та подавала заряджені, які готувала третя шеренга. Стрілець міг не чекати команди, а самостійно вести вогонь, що не збивало його з власного ритму і надавало можливість краще прицілитися. Скорострільність при цьому зростала майже вдвічі. Також підвищувався коефіцієнт щільності та безперервності рушничних пострілів.

Залежно від ситуації шеренги могли мати бойовий порядок в одну, дві чи три лінії або утворити триангулу — бойовий порядок у вигляді трикутника.

Отже, тактика запорозької піхоти як головної ударної сили українського війська в першій чверті XVII століття набула особливо активного наступального характеру порівняно з іноземними арміями. Спостерігалася тенденція зростання бойових якостей козаків, зокрема, в інтенсивності ведення ними вогню.

Водночас удосконалювалися і тактичні дії кінноти. Якщо на початку XVII століття кіннота в запорозькому війську відігравала, головну, допоміжну роль, то незабаром вона перебирає на себе виконання і основних бойових завдань, виробляє особливу тактику нападу. Наприклад, про силу кінноти запорожців, яка під Хотином атакувала з великим успіхом, писав польський мемуарист, маршалок при дворі С. Консцнопольського Станіслав Освенцім (бл. 1605—1657).

Специфіка тактики П. Конашевича-Сагайдачного у використанні кінноти полягала в тому, що підпорядковані йому кінні загони наступали невеликими гуртами з усіх боків для роз'єднання супротивника на кілька частин (схоже діяли татари). Коли це не вдавалося здійснити з першого разу, то

кіннотники відступали і через деякий час повторювали наступ, що нерідко завершувався перемогою, тіба що ворог був набагато чисельнішим.

У 1616 році, коли 80-тисячна армія турків під керівництвом Скиндер-паші з'явилася на прикордонні Польщі, Сагайдачний, на прохання короля Сигізмунда III, вирушив із козацьким військом проти них до Буковини, де зустрів ворога на березі Дністра. Розташувавши частину своїх кінних загонів разом з гарматами на двох висотах, вкритих

Козацька кіннота

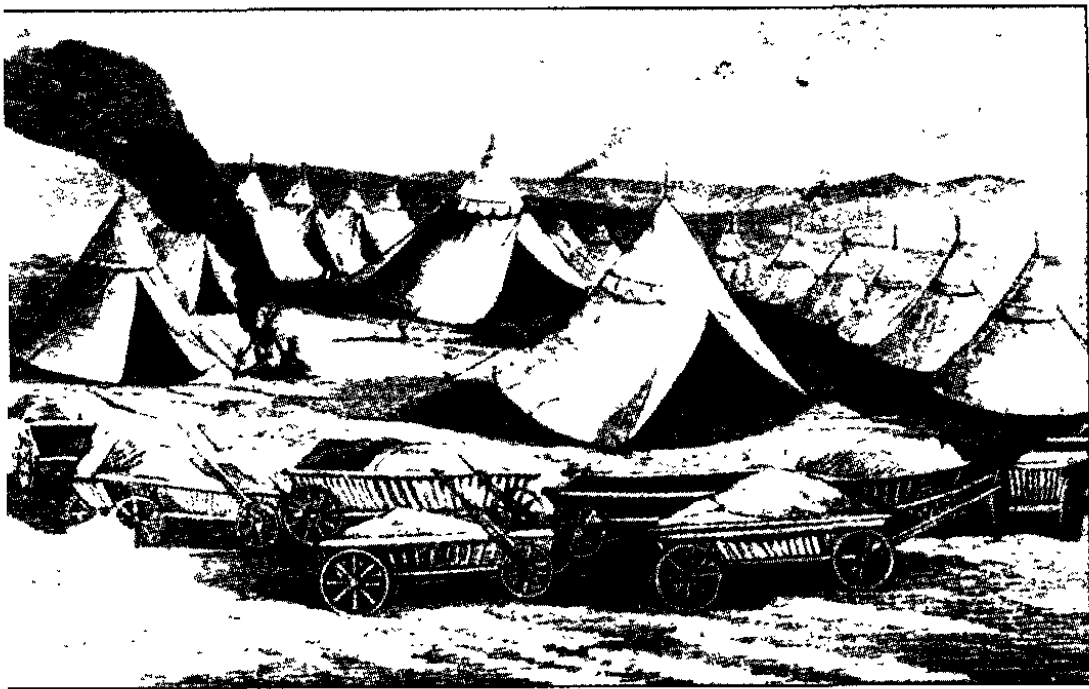
хашами, він дав наказ іншим атакувати турецькі війська у долині. Ворог вирішив, що має перевагу, і кинувся на козаків, які, відступаючи з гарцюванням і стріляниною, заманили його в пастку між двох висот. Гарматними і рушничними залпами із двох засідок турків розбили, після чого їхні залишки з флангів і тилу оточила кіннота і знешкодила ворога.

7 вересня 1621 року під Хотином П. Конашевич-Сагайдачний також вдало застосував свою кінноту. Коли турецький султан Осман II розпочав наступ і його війська наблизилися до козацького табору, козаки після проведення короткої вогневої підготовки завдали рантового удару по флангах супротивника кіннотою, розділивши атакуючих на частини. Завершила розгром ворога рішуча атака піхоти.

П. Конашевич-Сагайдачний вміло застосовував і артилерію. Саме тоді зародилася і розвивалася ідея масованого і маневрового використання польової артилерії. Так, у битві під Галацом 1616 року, коли головні сили піхоти і кінноти гетьмана обходили правий фланг противника, його польова артилерія, зведена в одну батарею, діяла незалежно проти лівого флангу і влучним вогнем придушила артилерію турків, розгромила ворожі укріплення і вразила багато живої сили. Козацька артилерія створила сприятливі умови для переходу в атаку іншим підрозділам.

Зростання ролі артилерії спонукало гетьмана створити її резерв при головному командуванні. Частиною його становила важка польова артилерія, яка застосовувалась для прориву оборони супротивника та на флангах бойових порядків війська. Легка польова артилерія, що знаходилась у полках, підтримувала піхоту як в обороні, так і під час наступу, пересувалась разом з військом. У кожному полку було по 6—7 фальконетів.

П. Конашевич-Сагайдачний для підвищення маневроздатності та ефективного використання артилерії застосував колісні лафети, завдяки чому зростала швидкість пересування гармат.

Козацький табір

Основним типом бойового порядку козаків на той час був «табір», який став найважливішим елементом їхньої тактики на марші, у наступі та обороні на рівнині. Табір швидко й організовано пересувався, був завжди готовий до бою. Табором козаки могли досить швидко переходити від оборони до наступу і навпаки. Європейські армії, з їхніми лінійною тактикою та відповідними до неї бойовими порядками, такої можливості не мали.

У разі потреби табір швидко складали з невеликих возів. Останні використовували в українському війську не тільки як транспортний засіб для перевезення зброї, реманенту, продуктів харчування тощо, але і як знаряддя бойового призначення — прикриття. На гравюрі «Козацький табір на річці Соломиці 1596 року» зображено з одного боку річку, а з трьох інших — поставлені у чотири ряди вози. Кожен віз мав тент, який утримувався чотирма дугами. У центрі табору — намети. У першій лінії оборони викопувався обвідний рів і насипався вал. На передньому плані, на валу, встановлені дерев'яні, можливо, сплетені з лози щити.

Зображений на гравюрі табір спорудили козаки лавнозвісного провідника народного повстання

1595—1596 років Северина (Семерія) Наливайка. Про цей та інший табір С. Наливайка в урочищі Гострий камінь є важлива інформація у трактаті анонімного автора «Відповіді на сентенцію про за-спокосіння Війська Запорозького 1649 року». У творі, зокрема, зазначено, що окоп, зроблений нено-далік Синявки, є свідченням перебування великого війська. Коли будували табір, невеликі вози міцно з'єднували. Можна приблизно визначити, що віз мав довжину 2,5—3 м. Окоп досягав чверті ук-раїнської милі¹ (2,1 км) у довжину та півчверті милі (1,05 км) у ширину. Над Сулою в урочищі Солони-ця, де зрадженого Наливайка захопила польська шляхта, табір також простягався на чверть милі. В межах укріпленої території будували землянки, в яких потім ставили й печі.

Про великий досвід та професіоналізм запорожців у фортифікації повідомляють сучасники-іноземці. Турецький мандрівник XVII століття Евлія Челебі, описуючи в «Книзі мандрів» тимчасовий козацький стан, звернув увагу на таке: «Вони роз-ташувалися з західного боку мадярського табору та на іншому березі річки, миттєво, подібно крокам, розривши землю, взяли величезний табір у кільце. Виставили навкруги варту. На кургані, зверненому до табору Ракоці², вони вирили лінії рівчака і закріпили його сорока-п'ятдесятьма гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір, у проміжках між воза-ми було поставлено багато рушниць».

Розміри укріпленої території залежали від чи-сельності вояків та возів, котрі на ній розміщалися. Табір був прямокутним, сторони обмежували вози, розташовані один за одним в один або кілька рядів. Коли він знімався з місця у похід, ніхота з вогне-нальною ручною зброєю йшла між рядами возів, що захищало від раптового нападу ворога. Тяжку артилерію, яку тягли коні, зосереджували в сере-

¹ Українська миля в XVI—XVII столітті дорівнювала 8,4 км.

² Юрій (Д'єрдь) Периній Ракоці (1593—1648) — князь Тран-сільванії (з 1630).

дині табору. Передня і задня сторони прямокутника прикривалися кіннотою.

Захисні функції такого бойового порядку були настільки міцні, що навіть при розміщенні возів у один ряд кількісна та тактична перевага ворога не мала вирішального значення. Г.-А. де Боплан зазначав: «Я зустрічав декілька разів у степу близько 500 татар, які пробували настати на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50—60 козаків».

Неприступність забезпечував і потужний рушнично-артилерійський вогонь. Можна припустити таке: чим менше рядів із возів захищало вояків, тим частіше вони мали стріляти, і навпаки. Так, під час довготривалого бою з татарами біля Перекопу (1616) у козаків стали закінчуватися боєприпаси. Щоб не дати ворожій кінноті реалізувати свою чисельну перевагу, козаки побудували 12-рядний табір із возів і під його захистом вийшли з бою.

Таким чином, не порушуючи бойового порядку, можна було просуватися в оточенні ворога або проривати його оборону. Ще кілька прикладів. 1621 року 40-тисячне козацьке військо здійснило марш таборами по території Молдови під Хотин, відбиваючи атаки 100-тисячної кримсько-татарської орди.

Зауважимо, що історія винаходу і розвитку «табору» сягає в глиб віків. З джерел відомо, що воїни Київської Русі у битві з ординцями на річці Калці (1223) мали оборонне укріплення з возів. Табором ходили половці у XII столітті, чехи — у XV, а також поляки — у XVII. Місцем появи такого бойового порядку слід вважати степ з його неоглядним простором. Зародившись як засіб захисту від ворога у Дикому полі, він поступово перетворився на грізний, часто-густо неприступний спосіб оборони, а згодом і наступу в першій чверті XVII століття.

Для загонів запорожців табір у боротьбі з турецькими і татарськими нападниками зводив до мінімуму ворожі переваги: велика чисельність, раптовість нападу, майстерність лучників тощо. Крім того, козаки під захистом возів могли дати відсіч

вершникам мушкетно-артилерійським вогнем, завдати відчутного удару супротивникові з мінімальним ризиком та перейти в рішучий контрнаступ.

Проте табір мав і деякі суттєві вади. На наш погляд, це проявлялося, по-перше, в обмеженій маневреності, особливо в процесі наступальних дій, якщо, наприклад, йдеться про активний характер тактики П. Сагайдачного; по-друге, якщо він був майже неприступним у відкритому степу, то у місцевості з ярами, болотами та дібровами ставав вразливим, бо нерідко порушувався.

Тому П. Конашевич-Сагайдачний дещо змінив тактику застосування табору. Зокрема, по можливості, підвищив його захисні функції за рахунок збільшення кількості рядів возів до 6—12. Також він почав ширше використовувати артилерію малого калібру, що могла вести вогонь з возів навіть під час руху. Наближення ворожої кінноти до такого табору ставало для неї смертельно небезпечним.

Одночасно гетьман підвищив мобільність свого війська, зменшивши чисельність загонів, які прикривали табір. Аналіз бойових дій 1618—1621 років свідчить, що українські полки мали від двох до чотирьох тисяч козаків. Можна припустити, що розміри шестирядного табору в кожному з них становили близько 300—400 м у довжину і 60—70 м у ширину. Саме такі параметри мали забезпечувати високу мобільність і надійні захисні функції.

Нововведенням гетьмана була побудова бойового порядку «табір триангулою», застосованого, наприклад, у Хотинській війні. Твердження деяких істориків про появу бойового порядку триангулою лише у Визвольній війні середини XVII століття слід вважати хибним. Можна говорити тільки про те, що Б. Хмельницький та його старшина вдало використали у своїй воєнній діяльності досвід своїх попередників.

П. Конашевич-Сагайдачний розчленував бойовий порядок фронтового протистояння в лінію та надав йому більшої глибини. Основу нової побудови становили дві-три лінії окремих загонів по 150

Козацький табір під час бою

головік, розташованих у шаховому порядку на дистанції між ними від 40 до 350 кроків. Це дозволило між загонами першої ламаної лінії утворити двоєрядні вогневі мішки, де супротивник обстрілювався з трьох боків. Друга та третя лінії були резервом, що у разі потреби переміщувався вперед (як у битві при Яссах 1620 року) або відбивав флангові атаки (як під Хотином 1621 року).

Кіннота, головню, перебувала поза третьою лінією або на флангах. При потребі вона повинна була, по-перше, пройти між піхотними загонами, які вже завдали ударів по бойових порядках супротивника, та остаточно розгромити його; по-друге, контратакувати відбивати флангові удари ворожих вершників.

Запорозька кіннота, на відміну від європейської та турецько-татарської, застосовувала не лише холодну зброю, але й вогнепальну. Наявність такої зброї впливала на тактику ведення бою козацької кавалерії, яка з нею могла діяти незалежно від піхоти. Траплялося, вершники спішувалися, копали окопи та вели бойові дії вже як піхотинці. Водночас вони були готові знову скочити на коней й розпочати переслідування противника. Коли ж їм не вистачало часу, щоб отаборитися возами або підготувати

окопи, вони перед близькою небезпечною спішувалися їй, тісно пов'язавши коней, прикривалися ними. В такому разі нападники могли безпечно наблизитися лише на відстань пострілу. Добре підготовлені козацькі вершники того часу діяли і як досвідчені піхотинці. Це давало можливість вести несподівані для ворога маневри, індивідуально пересуватися і вільно діяти у відкритому полі, що цілком відповідало наступальному характерові тактики П. Конашевича-Сагайдачного. Такий спосіб використання кінноти довершив струнку і логічну систему бойової побудови його сухопутного війська.

ВОЄННО-МОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

За гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного набуло якісно нових рис і воєнно-морське мистецтво запорожців. Свідченням цього є висока ефективність дій козацького флоту, який часто виходив переможцем у тогочасних походах.

Загальновідомо, що організація морських походів низовиків була прерогативою Січової ради і здійснювалася за її рішенням на основі неписаних норм звичаєвого права та демократичних традицій. При цьому свої стратегію і тактику козацька старшина, як правило, не узгоджувала з володарями сусідніх країн. Політичне втручання останніх нерідко ігнорувалося.

В кінці XVI століття козаки здійснювали щорічні морські походи, інколи й по кілька разів на рік. Завдяки їм Османська імперія поступово втрачала абсолютний контроль над Чорноморським басейном. Вже на початку XVII століття турки нерідко були змушені переходити до оборонної стратегії, з великими труднощами захищаючи міста, фортеці на узбережжі, а на воді — торгові кораблі. В окремі періоди цієї жорстокої боротьби запорожці контролювали басейни Дніпра та Бугу, береги Чорного й Азовського морів.

На початку XVII століття запорожці здійснювали успішні морські походи, а їхній флот зміцнився організаційно і збільшився чисельно. Так, у 1603 році козаки здійснили похід на Крим. Потім їхні чайки з'явилися поблизу Ізмаїла. Влітку 1606 року вони кілька разів ходили морем на турецькі міста чорноморського узбережжя, зокрема, на Кілію на Дунаї і Акерман (Білгород) над гирлом Дністра. Їм пощастило захопити серед моря десять турецьких галер з екіпажем, крамом, худобою та звільнити невільників. Однак найпам'ятнішою подією того року стало взяття одного з найдавніших болгарських міст — потужної турецької фортеці, чому присвячено відому народну пісню:

*Була Варна здавна славна,
Славніші козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.*

Це був яскравий взірець рівня воєнно-морського мистецтва українців при штурмі міста-порту і фортеці Варни, що вважалася неприступною. Наперед детально ознайомившись з районом бойових дій, запорожці обійшли фортецю з суходолу, виманили з неї основні сили турків і завдали несподіваного удару. Ворог зазнав великих втрат. Потім штурмом увірвалися до міста і з тилу розгромили берегові укріплення. Одночасно козацькі чайки атакували з моря і знищили на рейді всі турецькі кораблі. Таких рішучих й несподіваних дій П. Конаневича-Сагайдачного противник, зрозуміло, не чекав.

Тогочасні хроніки зафіксували, що козаки здобули трофеїв на суму понад 180 тисяч злотих. То був один з їхніх перших набігів, що привернув до себе увагу міжнародної спільноти. Згодом кошовий Петро Сагайдачний повів флотилію на Крим, де під могутнім натиском внала сильно укріплена Кафа.

Як свідчать джерела, у березні 1607 року добре оснащений великий турецький флот вийшов у Чорне море, щоб протистояти козакам. Однак під Очаковом козацькі чайки розігнали десять турецьких

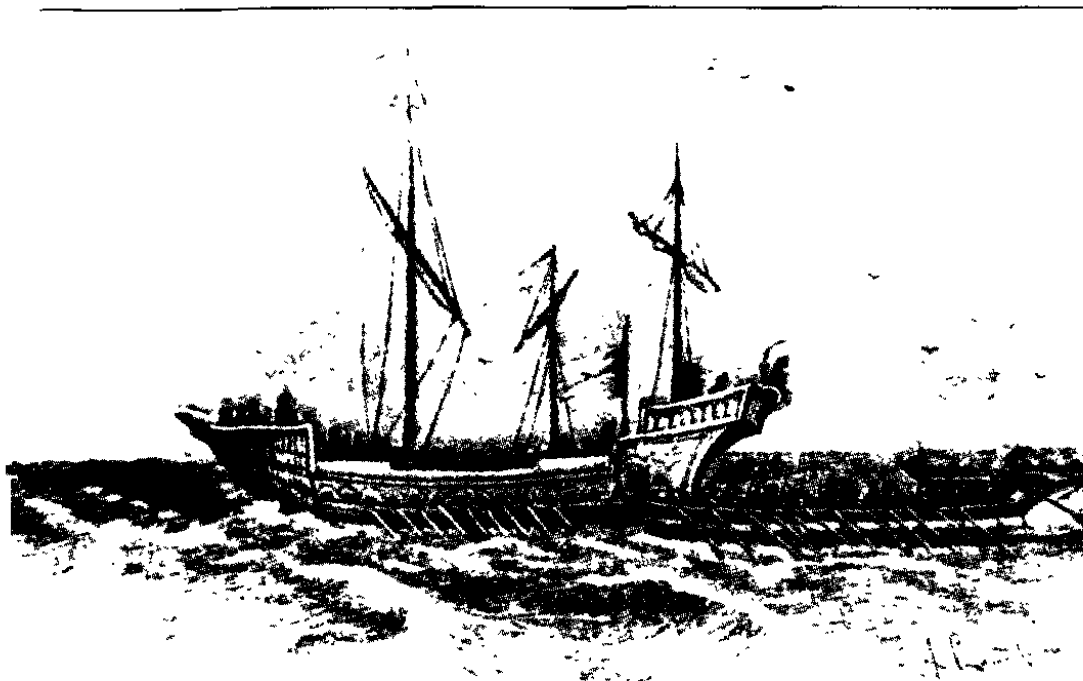
сторожових кораблів, що втечею уникнули розгрому. Незабаром численні козацькі загони з'явилися і Добруджі.

У жовтні наступного року козаки «дивною хитрістю» здобули Перекоп. Однією з причин виступу пизовиків стала зухвала та образлива похвальба кримського хана Саятмет-Гірея, який одразу по своєму вступу на престол записягся неспокоїти Річ Посполиту, щороку надсилати турецькому султанові багато полонених, зокрема, для веслування на галерах. Довідавшись про цю зухвалу погрозу, запорожці, як зазначив Михайло Вознюк, стали пильно стежити за новим тираном. Коли ж стало відомо, що він присягатиме в Козлові¹, постановили піднятися «унаслідок щастя, що не відпускало їх протягом кількох літ».

Три тисячі пизовиків сіли на чайки й вирушили на Чорне море. Однак буря розсіяла козацьку флотилію, віднесла човни аж до берегів Азії. Лише через два тижні, коли море заспокоїлося, запорожці змогли зібратися на о. Тендрі. Припустивши, що хан в Козлові вже немає, вирішили «кинути все з голови про життя, а думати тільки про перемогу», і поплили до Перекопу. Висадилися вночі на берег, залишили біля чайок сторожу. Потім, взявши з собою бубни та прапори, із врапінською зорею підступили до Перекопу. Непомітно оглянувши укріплення ухвалили, як його штурмувати. Утворили «лезові» ряди, підняли військові прапори та корогви, і з ударами в бубни, грою в сурелі нагло повалили на місто».

Гарнізон фортеці виставив 1400 яничарів, котрі вийшли і стали перед мурами під захистом гармат. Козаки ж спершу повели прицільний вогонь, випустивши хмару куль і наступаючи на п'яти відступаючим, підійшли до міських стін. Захопивши ворожі гармати, пробili укріплення й увірвалися до міста. Там вони звільнили багато християн невільників.

¹ Козлов, Гьозлів (Хазлів), Євпаторія.

Козацькі чайки атакують турецьку галеру

1609 року запорожці на шістнадцяти чайках увійшли в гирло Дунаю, захопили й спустошили населені пункти на його берегах — Кілію та Ізмаїл. Тодім підійшли до Акермана (Білгорода), який також капітулював перед ними. Інший козацький морський десант у цей час висадився в Кафі і захопив місто — північний ринок усієї Європи.

1612 року у складі шестидесяти чайок козацька флотилія здійснила вдалі походи на ворожі укріплення — Гьозлів, Бабадаг, Варну і Месембрію. Восени того ж року вони спільно з донцями знову побували під Гьозлівом, де успішно розгромили татар.

У 1613 році запорожці двічі ходили Чорним морем. Обидва походи на чорноморські міста Криму завершилися переможно. Сагайдачний завдав багато шкоди татарам. Турецька ескадра за наказом султана Ахмета I підійшла до гирла Дніпра, щоб перешкодити поверненню козаків на Січ, але вночі несподівано її атакували козацькі чайки. Поблизу Ічаківського порту це сталося так блискавично, що до рук сміливців перейшло чимало турецьких доміжних суден і шість великих військових галер. Переможці повідомили про це польський сейм особисто Ст. Жолкевського.

Наприкінці липня 1614 року дві тисячі запорожців здійснили відчайдушний похід сорока чайками через Чорне море «навпростець» під Трапезунд. Вивідавши у втікачів з турецьких галер все про укріплення на анатолійському узбережжі Туреччини, вони зненацька атакували противника, який зосередився в навколишніх містах і селах. Місцеве населення «жило, не маючи нізвідки страху, бо ні від кого іншого досі, ані від козаків не було тут тривоги й небезпеки відколи турки опанували Малу Азію». Потім, як оповідає турецький історик Наїма, козаки напали на фортецю Синоп та її розкішні околиці, відомі під назвою «місто коханців», здобули старовинний замок, вирізали залог, пограбували і спустошили мусульманські будинки. При цьому знищили турецький арсенал, попалили великі кораблі, галіони і галери. Ворогу було завдано збитків на 40 мільйонів акченів. Скориставшись розгубленістю місцевої влади, котра не зуміла організувати оборону, козаки встигли перенести свою здобич на чайки, й подалися додому. Турецький султан, довідавшись про цей зухвалий набіг, у гніві наказав повісити великого візира Насаф-пашу (якого все ж помилював на слізні прохання дочки і дружини), а беглербеку Румелії Ахмет-паші наказав перехопити козацьку флотилію у гирлі Дніпра. Для зміцнення цієї експедиції з Акермана в Очаків перекинули гармати й чотири тисячі яничар, а з Константинополя — ескадру Алі-паші.

Дізнавшись про наміри супротивника, флотилія січовиків розділилася надвост. Одна частина пішла через дніпровське гирло, а друга — сухоходом на схід від Очакова. У збройних сутичках у полон потрапило 20 козаків, яких султан видав постраждалим можновладцям і скаржникам з Трапезунда.

Восени того ж року запорожці та донці, повертаючись на 60 човнах з морського походу на Дон, неподалік Азова вступили в бій з ескадрою османського воєначальника Ібрагім-паші. Туркам вдалося захопити в полон 40 козаків, про що великий візир з радістю повідомив польського короля Си-

гізмунда III. У тому ж листі йшлося і про будівництво на Чорному морі біля гирла Дніпра кількох фортець.

1615 року на 80 чайках козаки підійшли до Константинополя, гарнізон якого тоді нараховував 24 тисячі яничарів і 6 тисяч синахів. Низовики, висадившись на берег між столичними портами Мізевною і Архіокою, спалили їх. Страшенно розгніваний султан, який саме полював неподалік тих місць і особисто бачив пожежі, розпорядився наздогнати запорожців, котрі зі здобиччю спокійно повернули назад. Переслідувати їх направили цілу флотилію. Змушені прийняти жорстокий бій біля гирла Дунаю, козаки взяли на абордаж декілька турецьких галер. Привівши їх до Очакова, кілька цих суден спалили на очах турецького гарнізону, а інші потопили. Пораненого командувача турецькою флотилією взяли у полон. Він пропонував за себе викуп у 30 тисяч золотих, але помер, не дочекавшись звільнення. Козаки ж благополучно повернулися на Запорожжя.

Пізньої осені того ж року донці прислали на Січ козаків з дружини Трубнікова та Іванка Слепова з пропозицією підтримувати мирні взаємини та спільно стояти проти ворогів. Відповідаючи своїм побратимам, запорожці запевнили останніх, що «им одполучно сес весни приходити к Азову имати Азова».

Навесні наступного року на виході з Дніпра в Чорне море дві тисячі січовиків на чолі з Петром Сагайдачним прийняли бій з 14-тисячною турецькою ескадрою під командуванням Алі-паші. Розгромили її, воєначальник супротивника сам ледве втік, а до рук козаків потрапило 15 галер і 100 допоміжних суден, частину яких потопили, а на кілька галер козацький ватажок посадив свої екіпажі. Після цього Сагайдачний повів свою флотилію до Кафи. Вогонь з галерних гармат спричинив пожежу в місті, однак козацькому десанту вдалося визволити велику кількість українських бранців, які були на невільничому ринку. У штурмі Кафи брали участь і 700 донців.

Кафа (нині Феодосія) — найбільший невільницький ринок на північному узбережжі Чорного моря

Восени низовики спорядили похід під Самсун на турецькому узбережжі. Однак вітри занесли чайки до Мінеру, де запорожці скористалися нагодою і потопили в порту 26 галер. Потім дві тисячі козаків висадилися на берег і, несподівано підійшовши з суші в тил Трапезунду, здобули його. Турецька ескадра у складі шести великих галер і багатьох менших кораблів під командуванням адмірала Ціколі-паші спробувала розбити козаків. Однак ті сміливо вступили в бій і здолали ворога, потопивши три турецькі військові судна.

Козаки, довідавшись, що в Дніпровському лимані на них очікує ескадра Ібрагім-паші, повернули на анатолійське узбережжя. Темної ночі у черговий раз узяли Синоп, потім пройшли вздовж берега аж до Босфору. Від Константинополя взяли курс на Азовське море, піднялися річкою Молочною, після чого перетягли чайки в річку Конку.

Ібрагім-паша, не дочекавшись повернення козаків, пішов Дніпром до Січі. Заставши її майже порожньою, захопив там сторожу, декілька залишених човнів та гармати. На зворотному шляху паша несподівано нанав Сагайдачний. Було пере-

бито усіх «бусурманів», забрано здобич і звільнено усіх бранців.

Неспроможний гідно протидіяти козакам султан листовно звернувся до польського короля з погрозами, що розпочне війну проти Речі Посполитої, якщо той не «втихомирить» козацтво, і запевнив, що піде в Україну та винищить усе живе.

Дізнавшись про ці погрози, П. Конашевич-Сагайдачний вирішив завдати превентивного удару. Лише з чотирма тисячами козаків він вирушив до Стамбула. Йти на столицю імперії, з її чисельним гарнізоном і потужною фортецею, десятками бойових кораблів, що завжди прикривали місто з моря, не маючи ні обозу, ні підкріплення — це може здатися божевіллям. Мабуть, саме так і сирийняли вчинок гетьмана в оточенні султана Османа. Проте козаки змогли знищити кораблі прикриття, увірватися до Стамбула і з боями пройти його передмістями, визволяючи бранців та здобуваючи трофеї.

Султан наказав посадити на вцілілий флот усі війська, які тільки можна було, і будь-що наздогнати козаків. Хроніки тих подій свідчать, що турецькі солдати боялися навіть сідати на кораблі — таким був страх перед козаками. Все ж ескадру спорядили. Вона наздогнала «зухвальців» вже біля гирла Дунаю, де українці почувалися досить впевнено, бо добре знали ті місця.

Побачивши на горизонті величезний флот переслідувачів, Сагайдачний наказав налягти на весла, щоб прискорити ходу. Переслідування тривало до ночі, а коли вже зовсім стемніло, турки вирішили, що козакам вдалося втекти, і кинули якорі. Проте козаки не збиралися тікати. Вони розвернули чайки, швидко оточили ворожий флот і майже весь його знищили. Кілька великих галер гетьман залишив на плаву, щоб привести їх під Очаків і навмисно спалити на очах у захисників гарнізону, аби ті побачили, затремтіли і знали, що на них чекає на Чорному морі.

1619 року султан запропонував польському королю договір, перший пункт якого передбачав зни-

щення запорозького флоту і видачу Сагайдачного. Проте польський король на ті умови не пристав. Уже в березні 1620 року чайки підійшли до Кінбурну, де козакам вдалося спалити одну галеру, звільнити полонених, а на захопленій іншій галері відвезти їх на Січ. Повернення великої кількості християн-бранців додало слави П. Конашевичу-Сагайдачному. Його походи почали оснівувати у піснях та думах, про нього складали легенди.

Особливо відчутних втрат козацький флот завадав ворогові у пониззі Дніпра, в районі Очакова, Тузли, Каракермена та інших місць. Турки щоразу відбудовували свої укріплення та фортеці. Проте козаків це не зупиняло і вони продовжували свою справу, навіть після смерті свого ватажка. Так, у березні 1624 року вони здійснили черговий похід, коли десант з 80 чайок знову висадився поблизу Кафи і здобув її. А в серпні, як повідомляв київський митрополит Іов Борецький, запорожці на 102 чайках зіткнулися з турецьким флотом (25 галер і 300 ушкалів) біля виходу з Дніпровського лиману. Битва тривала декілька днів. Козакам вдалося прорватися у Чорне море, а потім спалити маяк Форос, укріплення Бююкдере, Єнікьой та Істін'є.

У 1625 році козацький флот тричі виходив у море (щоразу у запорожців було від трьохсот до трьохсот восьмидесяти чайок). Низовики тоді знищили багато міст на малоазійському узбережжі, ходили під Царгород, а вертаючись, під Очаковом пробилися крізь турецьку ескадру, що мала у своєму складі 20 галер і чимало допоміжних човнів. Під час цих походів козаки контролювали майже все болгарське узбережжя, аж до передмість Стамбулу.

Успішні дії козаків на морі викликали захоплення у країнах Середземномор'я, на Балканах, в Італії. І це цілком закономірно, адже вони також вели довготривалу запеклу боротьбу проти османського поневолення.

За часів П. Конашевича-Сагайдачного перед походом січове керівництво розсилало універсали по паланках (десь за місяць до попередньо визначеної

дати), а по містечках і селах розходились знані в народі козаки, кобзарі, які в базарні та ярмаркові дні агітували люд до походу.

І вже протягом тижня-двох Січ поповнювалася як досвідченими у військовій справі козаками, так і новобранцями — добровольцями-молодиками. Ними певний час займалися похідні отамани та інша старшина. Новоприбулі самостійно забезпечували себе всім необхідним для походу — амуніцією, зброєю, припасами. Збір на Січі здійснювався своєчасно, бо ніхто не хотів «зганьбити себе довіку».

Безпосередньо в морський похід відбирали особливо сильних духом і тілом. Із відібраними козацькі ватажки проводили військові заняття. Підготовка проводилася таємно. Про мету походу рядові козаки знали тільки у загальних рисах. Мінімальним, «спартапським», було їх забезпечення провіантом. Він складався, головню, із сухарів, копченого м'яса, сала, сушеної риби, пшона, ячмінного борошна. Боезапас на кожного — шабля, дві рушниці, 6 фунтів пороху, відповідна кількість куль і проту. На чайці розміщався екіпаж від 50 до 70 козаків та 4—6 фальконетів. Тож козацька флотилія з 60—100 чайок могла завдавати відчутних ударів противнику.

Значна увага приділялася морально-психологічному загартуванню учасників походу. Залишаючи Січ, вони суворо дотримувалися традиційних ритуалів і звичаїв. Екіпаж чайок формувався переважно за курінним принципом, що підвищувало рівень взаємодопомоги під час бою. Вживання хмільного суворо заборонялось, а за порушення заборони винуватця могли викинути за борт, незважаючи на його попередні заслуги.

В поході козаки одягалися просто і зручно: довга сорочка, шаровари, жупан із товстого сукна і шанка. В море найчастіше виходили після Спаса, восени, іноді — ранньої весни. Темні ночі, похмурі туманні дні нерідко сприяли успіхові у боях.

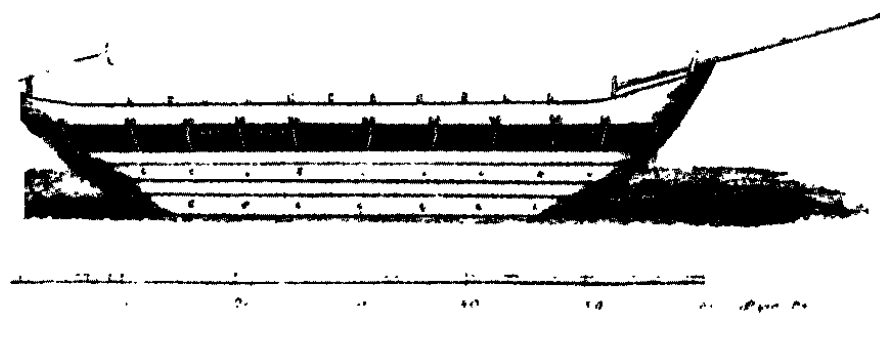
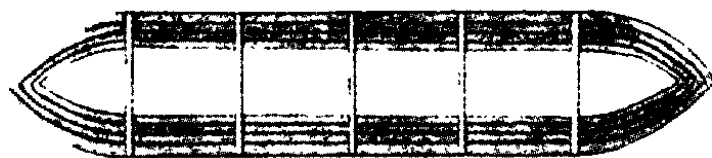
Перед появою повного місяця флотилія чайок спускалася вниз по Дніпру. Першим йшов човен

похідного отамана, за ним решта — один за одним. Пливли майже впритул, що давало змогу швидко і чітко виконувати всі команди, які надходили з авангардної чайки. Морськими прапорами подавали сигнали. Отаман стояв на спеціальному підвищенні на носі чайки і спостерігав за рухом всієї ескадри. Козаки добиралися до острова Тавані у гирлі Дніпра — вихід до Чорного моря, де починалися серйозні випробування.

Турецькі вартові ретельно охороняли вихід у Чорне море, використовуючи різні засоби. Так, від фортеці Кизикирмен і міста Ослана до острова Тавань Дніпро перетинали залізні ланцюги, залишаючи лише вузький прохід, на який була націлена вся берегова артилерія. Цю небезпечну ділянку запорожці проходили вночі. Спочатку вони пускали кілька великих стовбурів дерев, до яких прив'язували каміння, аби ті пливли сторчака. Коли стовбури вдарялися в ланцюги, то турки сприймали їх за щогли чайок і відкривали вогонь. Козаки очікували у плавнях, в очереті, доки турки використають гарматний боєзапас або своїми ж ядрами розіб'ють перепони. Після припинення артилерійського вогню козаки підходили до ланцюгів, у разі необхідності сильним натиском розривали їх і виходили на морські простори.

Якщо туркам вдавалося галерами своєчасно блокувати запорозький флот, що зосереджувався біля Тавані або в гирлі Дніпра, низовики, використовуючи широту лиману, швидкісні якості чайок та погодні умови найчастіше відривалися від противника.

Втративши фактор ранговості, козаки змінювали тактику. Вони причалювали до пустельних берегів, відсиджувалися там якийсь час, а вже потім, із суходолу, брали на шаблю якесь турецьке місто, громили його берегові гарнізони, що очікували нападу з моря. У здобутих містах запорожці довго не затримувалися, швидко вантажили трофеї та виходили в море. Іноді в поході вони розділялися на дві частини. Одна йшла, як правило, суходолом, друга

Козацький човен

тайках. Проте згодом вони знову об'єдну-
ваздалегідь обумовленому місці і спільно
з противника.

Щодо джерела, турки ретельно вивчали
его і тактику запорожців, вживали контрза-
ходи. Однак їм не часто вдавалося розгадати задум
козаків. Наприклад, коли розвідка сповіщала про
рецьку засідку на Дніпрі, то козаки пригортали
свої чайки, залишали біля них кількох джур
досвідчених товаришів, а самі вирушали в обхід.
Три потреби вже через кілька днів їх флот знову по-
ставляв у повній силі.

Вміло використовували запорожці і морехідні
якості своїх суден. Борти чайки піднімалися над во-
дою лише на два фути. При невеликій хвилі вони
були малопомітними. Це давало змогу козакам пер-
шими виявляти ворожі патрульні кораблі та фло-
тилії. Дотримуючись дистанції, вони могли йти за
галерами цілий день і тільки у надвечір'я починали
готуватися до нападів. Їхні човни заходили, як пра-
вило, з боку сходу сонця, що сприяло непомітному
зкороченню відстані. Йшли на абордаж опівночі чи
перед світанком, використовуючи фактори рапто-
вості, маневру, швидкості дій тощо.

Турки намагалися уникати бойових дій з козаками поблизу берегів, оскільки тоді маневреність чайок залишала важким галерам мало шансів на перемогу. Коли ж їм винадало зіткнутися у відкритому морі, то запорожці починали «крутити веремію» — на повній швидкості підходили до турецьких суден, давали залп із гармат і рушниць, а тоді відходили. Маневр повторювали вдруге, втретє, кожного разу з нових позицій. Траплялося, що всі разом атакували тільки один турецький корабель, завдаючи йому значних пошкоджень та людських втрат. А бувало й так, що захопивши кілька турецьких суден, вони використовували їхню вогневу міць у своїх цілях. Коли ж перемоги досягти не вдавалося, то самі піднімали щогли, напинали вітрила, налягали на весла і відступали.

Турки постійно влаштовували козакам засідки, особливо, коли ті поверталися з походів. Однак добре налагоджена розвідка давала змогу розгадувати усі наміри ворога. Коли ж на вході до гирла Дніпра турецьку оборону прорвати не вдавалося, запорожці знаходили поблизу Очакова затоку і волоком (по 200—300 чол.) перетягували кожну чайку через суходіл, після чого через 2—3 дні опинялися вище турецької засідки та й поверталися на Січ.

Інколи турки «памертво» перекривали низовикам шлях додому біля Очакова. Тоді вони заходили із Чорного моря до Керченської протоки, звідти до Азовського моря, а річкою Міус піднімалися вгору наскільки було можливо, волоком перетягували судна до притоки Самари річки Вовча Вода і вище Кодацької фортеці діставалися Дніпра. Однак цей шлях обирався козаками тільки тоді, коли не було іншого виходу. Досить часто запорожці потерпали від штурмів. Тоді флот турків набував значної переваги. За таких умов гребці чайок прив'язували весла до бортів і, безперервно заряджаючи рушницю, передавали їх стрільцям для ведення бою. Звичайно ж, після таких сутичок далеко не кожен козак повертався додому.

Отож, основними рисами козацького воєнно-морського мистецтва на той час були:

рішучість і активність дій, завдавання превентивних ударів для перехоплення ініціативи;

висока маневреність та мобільність;

швидка і більш-менш точна оцінка ситуації, урахування реальних обставин;

ретельна підготовка удару;

сувора військова дисципліна, чітке і безперервне управління особовим складом під час морських походів;

раптовість;

постійна готовність війська до ведення бойових дій за будь-яких умов;

уміння вести бій незалежно від кількості противника;

високий морально-психологічний дух запорожців.

Усе це актуально і сьогодні.

Таким чином, українське козацтво часів П. Конашевича-Сагайдачного вписало героїчну сторінку в історію вітчизняного мореплавання. Насамперед, завдяки умілим діям козацького флоту розхитувалась і сковувалась міць однієї з найсильніших морських держав — Османської імперії, що сприяло не тільки захисту наших етнічних територій, а й створенню сприятливих умов для звільнення усіх народів Північного Причорномор'я від турецького поневолення.

КОЗАЦЬКИЙ ВИЖКИ

Успішні дії будь-якої армії на суходолі чи на морі завжди є результатом багатьох складових. Серед них не останнє місце належить навчанню та вихованню кожного вояка. Навряд чи можна поставити під сумнів залежність: чим вище цілеспрямованість та завершеність системи бойової підготовки, чим кращий рівень освіти, тим більше з'являється підстав розраховувати на перемогу.

Об'єктивні соціально-економічні чинники та політичні умови першої чверті XVII століття, а також деякі особливості комплектування й організації війська в Україні дали змогу досягти високого рівня воєнного мистецтва. Однак, щоб це надбання могло забезпечувати на практиці успіх бойових дій, потрібно було, як висловлюються сучасні фахівці, максимально задіяти «суб'єктивний фактор», а ширше — «сукупність ідей, засобів і методів навчання військ та їх виховання відповідно до завдань, які потрібно буде вирішувати армії в бойових умовах».

Досягнення вітчизняного воєнного мистецтва у першій чверті XVII століття, безперечно, ґрунтувалися на багатих традиціях минулого. У козацькому війську завжди діяла цілісна система бойової підготовки, основний зміст якої передавався через досвід вчителів-наставників, радників. Широке, на високому професійному рівні застосування на полі бою таких ефективних бойових прийомів, як «табір», «лава», «триангула», «батування» тощо, свідчить про те, що на Січі військової справі постійно навчали.

Творчо використовуючи та удосконалюючи здобутки минулих поколінь, П. Конашевич-Сагайдачний за певних історичних умов збагатив теорію і практику навчання та виховання козацтва. Він добре розумів, що єдино вірним шляхом поліпшення тактики і стратегії є свідомо дисципліна та самовіддане ставлення кожного до виконання військового обов'язку. Відступників від цих правил гетьман нещадно карав: «Він був такий суворий у стриманні козацького свавільства, що з найменшої причини щедро проливав їхню кров».

Вимогливість П. Конашевича-Сагайдачного у дотриманні військової дисципліни, на думку Д. Яворницького та І. Крип'якевича, зумовила те, що його полки постійно утримувалися на високому рівні організації та бойової майстерності. Сприяли цьому також заведені гетьманом 1618 року «мунштра» та періодичні огляди війська. Перед кожним походом Сагайдачний перевіряв стан своїх полків, їхню го-

товність до вирішення воєнних завдань. Під час огляду вишколені козаки голосно вітали його, називали «батьком-отаманом».

На Січі навчальні вправи передбачали стрільбу з мушкетів, фехтування шаблею та списом, кидання в ціль ножів, повзання по землі та приховане наближення до умовного ворога тощо. Сагайдачний додав ще одну вправу — здобування мурів. Якщо до нього на штурм йшли переважно з довгими приставними драбинами, з якими могли впоратися тільки декілька дужих чоловіків, то в його війську запровадили інший спосіб. Обстругані палиці в'язались у легкі мотузяні драбини, які одним кінцем кріпилися до колоди та навивалися на неї. До іншого кінця прив'язувалися два залізні гаки. Двос людей брали руками за кінці колоду і підкидали вгору на стіну — гаки зачіплялися за неї, а драбина під вагою колоди розкручувалася донизу.

З ініціативи гетьмана було запропоновано також скорострільний вогонь з рушниць. Стрільці сідали на землю, склавши ноги «по-турецьки», за ними декілька людей, які безупинно заряджали рушниці і передавали першим. Той, хто стріляв, розряджену рушницю передавав назад і брав підготовлену до стрільби. Так козаки у багато разів збільшували скорострільність.

Все це свідчить, що П. Конашевич-Сагайдачний творчо підходив до справи, а завдання навчання і виховання цілком підпорядковував своїй тактиці, а що їй не відповідало, відкидалося.

Необхідно зазначити, що в багатьох випадках процес навчання та виховання залежав від набутої освіти, а вона в козаків була неоднакова. Д. Яворницький писав: «На той час, коли маса запорожців, які мешкали по зимівниках, бродила по плавнях, блукала зі своїми стадами по безмірних степах, перебувала у повній неосвіченості, іноді навіть була здичавілою, в той же час маса січового війська, так званого низового товариства, по своїй грамотності та начитаності стояла так високо, що перевершувала в цьому відношенні середній, а можливо, й ви-

пий стан людей великоруського звання». А сучасник тих подій зазначив, що «між ними були такі грамотії, що в Лаврі і в столицях рідко знайти можна було подібних їм, по тій причині, що в Січі було усякого народу доволі». Якщо припустити, що саме останні становили ядро запорозького війська, то маємо підстави твердити, що його особовий склад у своїй більшості був освіченим, а це, в свою чергу, полегшувало їх бойове виховання та навчання.

Крім того, Військо Запорозьке мало і власні школи. Вони поділялися на січові, монастирські та церковнопарафіяльні. За першу чверть XVII століття кількість грамотних людей у війську П. Конаневича-Сагайдачного помітно збільшилася. Якщо на початку століття таких, що не знали грамоти, було на 20 % більше ніж грамотних, то вже в 1620-х роках кількість освічених козаків перевищувала неграмотних на 6 %. Очевидно, на це певною мірою також вплинула діяльність видатного козацького ватажка — випускника Острозької академії. Основна маса грамотних козаків вступала до війська із січової школи (34 %) та парафіяльних шкіл (20 %), що знаходилися в паланках і містечках. Поповнювалось низове товариство і випускниками монастирських шкіл (18 %) та за рахунок освічених прибульців (шляхти, служилого боярства та інших), які отримували освіту деінде (28 %). Наявність у козацькому середовищі значної кількості освічених людей, безперечно, впливала на розвиток творчого мислення воїнів.

Не можемо не звернути увагу на той факт, що європейські армії на той час не мали стільки писемних. Тому в них, на відміну від Війська Запорозького, де підготовка особового складу відбувалась загалом на свідомому рівні, з високим коефіцієнтом освіченості та усвідомленням свого особистого обов'язку перед Батьківщиною, цей процес проходив набагато примітивніше — через муштру і покарання за будь-які упущення на службі.

Траплялося, що у школах навчалися хлопчики, яких козаки підбирали в різних місцях, а потім вси-

новлювали на Січі. Деяких туди привозили заможні батьки для навчання грамоті та воєнному мистецтву. Молодиків або джур щорічно нараховувалося на Січі від 30 до 80. Поряд з юнаками навчалися і дорослі. Січові школярі вчилися читати, писати, співати; мали схожий до загальновійськового гуртовий устрій; набували бойового досвіду, отримували пайку свинцю й пороху.

Особливий козацький вишкіл за часів Сагайдачного молодь проходила у так званих пластунських формуваннях.

У пересічного громадянина поняття «Пласт» нерідко асоціюється з діяльністю на кшталт скаутської організації. Та мало кому відомо, що витoki Пласту губляться у сивій давнині. Зокрема, є відомості, що кожен сороковий курінь на Запорозькій Січі складався з пластунів-розвідників, по-сучасному — бійців спеціального призначення. Козаки з тих куренів готувалися для виконання особливих завдань, зокрема, розвідувального і диверсійного характеру. Деяких, наприклад, сиріт готували для такої служби з дитинства. Вони виховувалися при козацьких монастирях. Юнаки здобували загальну освіту та щоденно тренувалися фізично.

За переказами, пластунів можна визначити як етнопрофесійну спільноту, що зберегла знання та традиції власної військово-господарської системи ще від Київської Русі. Відомості про них пройшли сторінками таких історичних пам'яток, як «Літопис» гадяцького полковника Григорія Грабянки, «Конституція» Пилипа Орлика, «Історія Русів» тощо. «Пластунські товариства» зберігали та продовжували традиції «баткольських козаків» — окремої паланки на Січі — навіть по тому як 1792 р. отаман Антон Головатий став збирати для переселення на Кубань козаків з усієї України, але, насамперед, колишніх запорожців і пластунів.

В культурно-історичному аспекті Пласт за деякими ознаками мав схожі риси зі східними «боксерськими» братствами, західними тамплієрами, карбонаріями та розенкрейцерами. Як доводять де-

які етнолінгвістичні дослідження, слово «пласт» може означати також «релаксацію» та «медитацію». Знання пластунів, «веда», (порівняй: Vedh-індуське, Veda-чеське, Wiedza-польське) дуже нагадують систему символів прикладної філософії та практичні методи, включаючи такі техніки, як психотехнічну «Характер», самозахисту «Спас», прийняття та перевірки рішень «Коло», способів виживання в середовищі ворогів «Табір», досягнення мети «Шлях», форми навігації «Рух» (з допомогою та без «верцадла») тощо.

Етичні норми пластунів як окремої групи серед козацької маси також зберігали свої особливі риси. Вони мали дещо спільне з іншими етнокультурними чи етнопрофесійними товариствами закритого типу. Пластуни — повноправні члени пластунського братства, а всі, хто поза ним — «авальдери» — «непосвячені». Головні питання пластуни вирішували голосуванням «у колі». До громади міг пристати будь-хто, але після іспиту — проходження ініціації та одностайного схвалення на прийняття новачка усією пластунською спільнотою.

Виказ пластунських тасмниць, «Характеру» чи «веди» передбачав суворе покарання. Пластун завжди вважався «батколом», тобто, такою людиною, яка не може перебувати в полоні, а потрапивши в нього, завжди мусила з нього втекти та не лише сама, а й визволити всіх інших «батколів» (тобто отримати або надати їм «лебу» — свободу). За набуття «леби» слід було віддячити рятівникові. Знання та вміння, особливо психотехніки «Характер», не дозволялося використовувати у власних корисливих цілях.

Пластуни спілкувалися між собою тасмним письмом — різновидом глаголиці і так званого квадратного хозарського письма, яким користувалися навіть на початку ХХ століття. Зафіксовано й різновид особливого службового письма, коли окремі слова та фрази передані рисками. Такі написи збереглися на дерев'яних і кам'яних стовпах, стовбурах дерев. Вважалося, що письмо пластунів не-

обізнана людина ніколи не зможе прочитати, зрозуміти про що йдеться в тексті, зробленому десь на лісовій або гірській стежці. У цьому способі передачі інформації деякі дослідники побачили схожість з відомим у Європі кельтським письмом «огам», що власне є штрихкодом і застосовувалося у військових чи господарських цілях. Знакам його нібито відповідала символіка передачі повідомлень свистом або вовчим виттям. Також існує припущення, що це «черти і ризи» з найдавнішої слов'янської писемності, про які писав чорноризець Храбр.

Пластуни передавали свої знання та норми правового звичаю від батька до сина, від старшого до молодшого з наступним посвяченням у члени братства. Замкненості субкультури пластунів сприяли наявність особливих письма, мови та системи умовних знаків. Очевидно, тому в народі їх вважали чарівниками та чаклунами. На Сході ж виник образ «страшного Баткола» Мамая, якого краще було не зустрічати на своєму шляху і, не дай Боже, образити, поранити або полонити. Пластунський отаман Безкровний, який понад сто разів ходив у розвідку в розташування ворога, часто звільняв козаків із полону і сам чотири рази тікав з нього. Це яскравий приклад нездоланності бойового духу і насаги пластунів.

Перед їхніми підрозділами козацька старшина ставила такі завдання: козацькі розвідувальні дозори, позиційні та рухомі; розвідувальне забезпечення бойових дій на тактичному та стратегічному рівнях; агентурна робота на ворожих територіях, збір інформації військово-дипломатичного характеру тощо.

Бойові дії козаків відбувалися, як правило, проти чисельно більшого війська, що вимагало від пластунів широкого застосування всіляких вмінь. Великого значення надавалося дезінформації ворога про стан і наміри козацького війська. Наприклад, невеликі загони вершників з посадженими на коней опудалами імітували відхід головних сил. Розкладені вночі ватри імітували райони зосередження

збройних сил, що насправді знаходилися за багато миль від тих місць.

Пластуни також широко використовували розвідку босм, роботу польових спостерігачів неподалік місць дислокації ворога тощо. Тасмно подолавши перешкоди (наприклад, укріплення, сторожу), вони заходили до табору противника або влаштовували засідку на шляху його пересування і спритно схоплювали «язика» або «чужого» гінця. У XVII столітті запорозька старшина розробила для козаків спеціальний перелік запитань до полонених, що мав понад 15 пунктів, відповіді на які давали найповнішу інформацію про дислокацію, склад, озброєння, постачання ворожої армії.

Науковий аналіз війн і походів українських козаків (за О. Липанович) переконливо свідчить, що вони мали одну з кращих розвідок у Європі. Мабуть тому володарі багатьох держав намагалися залучити їх до служби у своїх арміях.

Братство пластунів удосконалювало власну тактику діяльності на суші та на морі, поліпшувало військово-фізичну підготовку своїх братчиків. Зрозуміло, що вояки-розвідники повинні були мати і міцну психіку, бо тогочасні реалії часто вимагали від пластуна і відкритого протистояння «чорній хмарі» татарської кінноти або ж панцерній лаві гусарів.

Козаки вміло застосовували різні форми маскування, могли встановлювати своє місцезнаходження, наприклад, по зорях, широко використовували систему умовних сигналів, скажімо, імітуючи крики звірів чи птахів. Для диверсійної роботи на мілководді пластуни застосовували спеціально оснащений перекинутий човен, щоб непомітно пересуватися під водою (скінаж дихав запасом повітря всередині «повітряного дзвону»). Широкі ріки форсували на надутих бурдюках. Вони вміли відмикати замки без ключів, годинами перебувати під водою, дихаючи через очеретину. Спеціальне тренування м'язів і суглобів дозволяло пластунам позбавлятися кайданів, вилазити із зав'язаних мішків тощо.

Вбрання козака-пластуна було пошито так, аби йому було якнайкраще у рукопашному бою. Просторі штани приховували напрям руху ніг. Широкий пояс, кілька разів обмотаний навколо тіла, захищав ураження поперек та внутрішніх органів. Висока бараняча шапка захищала не тільки від спеки чи холоду, а й могла пом'якшити удар по голові.

Козаки-розвідники надавали перевагу тихим пострілам з луку, «захалавним» ножам і трофейним ятаганам, келепам, комбінованій зброї — наприклад, перначам або кийкам з угвинченим кинджалом тощо. Для залякування і відвернення уваги ворога застосовувалися саморобні ракети, що послідовно вибухали. Щоб перешкодити кінноті при переслідуванні пластунів, розкидалися гострі металеві шини у вигляді лапи птаха. Тікаючи від ворога, вони могли швидко підняти степову траву на значній площі.

Розташування Січі на перехресті Сходу і Заходу, Півночі і Півдня, багатостічний склад козацтва при підготовці молоді акумулював кращі надбання як власної фізичної культури, так і елементів різних бойових мистецтв, зокрема, тюркських народів, представників народів Кавказу, т. зв. «кемпо», витоки якого сягають давньоруської елітарної системи двобою «Собор» тощо.

Існує гіпотеза, що український танець «гопак» є стилізованою формою комплексу прийомів рукопашного бою без застосування зброї. Національна система такого двобою, як і східні єдиноборства, спиралася на певне філософське підґрунтя. Наприклад, базові рухи та основні удари двобою, який вели занорожці, зосереджені у трьох площинах: нижній (підніжки, підсічки, блоки руками у партері тощо), середній (робота руками на рівні пліч тощо) і верхній (удари ногами у стрибку), що можна співвіднести в уяві з трьома рівнями світобудови, відображеними у знаних малюнках Дерева Життя, фольклорі тощо. Широка амплітуда рухів у гопаку начебто символізує волелюбність та розкріпачення душі людини.

Арсенал техніки цього мистецтва включав свосхідні стійки, пересування, прийоми самозахисту. Навіть назви їх підкреслювали тактичну спрямованість. Кроки під назвою «чесанка» специфічними рухами ніг приковували до себе увагу ворога, а «дубони» (від «дубоніти» — зчиняти шум тупцюванням) відволікали увагу звуком. Удари руками мали такі назви: «ляпас» — відкритою долонею, «тумак», «стусан» — кулаком, «сікач» — ребром долоні, «штрик» — стиснутими пальцями, «гупан» — ліктем зверху униз. При цьому максимально використовувалася довжина рук і розміри долонь, що надавало можливість не підпускати до себе супротивника надто близько.

Однак найрізноманітнішою частиною бойового гопака були способи ведення поединку ногами. Били стопою, гомілкою, коліном, стегном як з місця, так і у стрибку. Елемент українського танцю «коник» — коли танцюрист спочатку присідає, а потім підхоплюється й, розводячи ноги, у повітрі робить шпагат і одночасно удар — не зустрічається ніде у світі, в одному стрибку уражалися одразу двоє ворогів. «Павучка» запорожці застосовували, коли лежали на землі. Важко влучити в людину, що швидко крутиться «вовчком». Для враження нижньої частини тіла противника діяли ногами прийомом під назвою «повзунці». Удари ніг у стрибку «копняки» й «тинки» наносили в торс. Характерні ще такі удари в стрибку, як «щупак» — двома ногами уперед, «пістоль» — одною ногою у бік, «коза» — з розвороту, «чорт» — з розворотом тіла на 360 градусів тощо.

Невід'ємною складовою бойового гопака були і засоби захисту. Від ударів ухилялися відходами, відскоками, присіданням, відбиванням або блокуванням. Філігранним па бойового танцю вчили так, як і акробатів, за допомогою різних шкіряних ременів, що при неправильному виконанні прийому обмежували рухи. Поступово засвоєні та майстерно опановані до автоматизму рухи козаків дивували сучасників віртуозністю виконання вправ та поз

навіть на столі, що був заставлений їжею та напоями, не зачіпаючи жодної чарки, тарілки або штофа.

Українські пластуни володіли кількома видами єдиноборств, знаними тільки ними. До наших днів дійшли згадки про них: «спас», «хрест», «сварга», «гойдок», але їхня суть практично втрачена. Відомо лише, що «гойдок» був поширеним у застосуванні серед козаків-розвідників: козак ніби приклеювався за спиною у ворога, повторюючи всі його рухи, нападав на нього, брав у полон або знешкоджував. Мало знаний нині й «спас», що мав оборонити характерним блокуванням дій нападника, щоб не допустити нанесення смертельних чи больових ударів. Подібні рухи в боротьбі айкідо та кунг-фу, якими останнім часом оволодівають бійці українського «Беркуга» і «Титана» поряд із самбо. Отож, добре підготовлений, різноманітно озброєний козак-розвідник спроможний був виконувати широке коло завдань на території ворогів, вміло боронити своє життя ¹.

Саме з числа елітних підрозділів запорозького війська, як правило, після багаторічної науки виділялися козаки-характерники. Це найвища каста серед запорожців, яка оповита сьогодні ще більшою таїною, ніж самі пластуни. В народі кажуть, що це такі люди, які з усякої халепи можуть себе врятувати, яких куля не бере та які з чортом знаються. Вони настільки удосконалювали можливості власного організму, що сучасники

¹ Система підготовки, виховання і навчання пластунів постійно викликала інтерес багатьох керівників спецслужб різних країн світу. Очевидно, через це довгий час навіть сама тема пластунів залишалася недоступною для широкого загалу. Як стало відомо, частково на їхніх традиціях, знаннях та досвіді базувалася ефективність роботи радянської військової розвідки (ГРУ), що постійно конкурувала з КДБ. Головне Розвідувальне Управління створювалося не на порожньому місці. Мало хто знає, що першим керівником радянської військової розвідки став начальник контррозвідки царської армії генерал-лейтенант М. Д. Бонч-Бруєвич (рідний брат особистого секретаря Леніна В. Д. Бонч-Бруєвича), який походив з чернігівської козацької родини, обізнаний з Пластом за службовим обов'язком.

нерідко починали вірити, нібито ці люди мають надприродні сили, а тому й називали їх ворожбитами або характерниками.

Про них в одному із своїх віршів згадав і Т. Г. Шевченко:

*«з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі».*

Упорядники творів великого Кобзаря слово «характерник» пояснили так: «людина, яку вважали чарівником».

Характерники вміли впливати на моральний стан супротивника, лякали його. Боротьба ворожбитів з ворогами вважалася сучасниками вершиною козацьких бойових мистецтв. Таких феноменів, як правило, було небагато.

Характерник відрізнявся від інших козаків зовнішнім виглядом, мовою, виконанням надзвичайних завдань. Проте все це лише зовнішні прояви його сутності. Адже характерником міг стати лише той, хто повністю опанував мистецтво керування своїм життям, долею. Мета, яку ставили перед собою характерники, зумовлювала і напрямок розвитку особистості, і психофізичний портрет. Поведінка, риси характеру, одяг, мова — все це було свосередним, овіяне духом істинного знання, як вважає сучасний дослідник В. Чумаченко.

В джерелах, історичних творах збереглися згадки про козаків, які могли наводити ману, гіпнотизувати людський натовп. Наприклад, козак Васюринський, що мешкав на Січі в XVII столітті, мав настільки сильне біополе, що більшість з його оточення не витримувала. «Коли він причащався,— йдеться в одному з тогочасних документів,— чотири чоловіки тримали священика, щоб той не впав від одного духу богатиря. Тому, як тільки він дихне — від його подиху людина падала з ніг». Характерником можна вважати і славнозвісного кошового Івана Сірка, який не програв жодного бою. Навіть

Козак Мамай

після смерті його дух продовжував допомагати за-
порожцям. За переказами, у нього, покійного,
відрізали руку і зробили своєрідні мощі, які вино-
сили на передову в тяжкі моменти бою зі словами:
«Стій, назад! Рука і душа Сірка з нами». Схожі
можливості демонстрували китайські цигуни,
японські ніндзя, секрет яких — внутрішня ене-
ргетика, набута через спеціальні дихальні та фізичні
зправи.

Сучасна наука визнає деякі феноменальні можливості людського організму. Як і те, чому окремим козакам вдавалося досягти неймовірного ефекту, коли «усе тіло грало», а вони не відчували болю від ударів. Такі вояки швидко концентрували внутрішню енергію, могли подумки захистити ту частину тіла, куди спрямовувався удар нападаючого: «І шабля відскакувала від чоловіка, не завдаючи йому шкоди». Такі здібності спостерігали, наприклад, у тибетських монахів «катеда» та «школі залізної сорочки» в кунг-фу і карате.

Характерники у війську запорозькому мали свої прапори. На деяких з них зображували своєрідний знак, шитий сріблом по пурпуру чи золотом по білому, котрий мав значення «Проникнення», що стало одним з головних завдань характерників на Січі. У найближчому оточенні кошового передбачалася наявність особливо довірених двох-трьох характерників, пасамперед, для охорони «батька-отамана» низовиків. Нерідко вони призначалися вчителями юнаків з військової справи. Високих посад здібного уникали.

Саме характерникам належить авторство кількох бойових технік, що робили їх, як правило, непереможними у бою. Так, вони могли досягти стану «вихору», коли розкутість і відособленість набували вищого рівня — «безсторонності». Входили в такий стан, швидко обертаючи над головою шаблю. Раптом мана — козак зникав. Натомість полем проносився вихор. Просторий одяг характерника після бою перетворювався на лахміття, над яким дружно реготали братчики.

У розвідці він ставав малопомітним, як джерело, що тече у траві, серед каміння. Своєрідні психофізичні засоби застосовувалися ними при охороні табору. Супротивник іззовні бачив замість рядів возів непорушну стоячу стіну — з води. Коли ж знаходилися сміливці, які пробували увійти в такий викривлений простір, то вони вмиг божеволіли.

Характерники мали свій кодекс честі, яким керувалися у житті та який принципово відрізнявся

від східних єдиноборств, що також ґрунтувалися на сутності буття. І якщо у східних єдиноборствах зосередження йшло лише на особистому внутрішньому світі, то пластуни особисте підпорядкували потребам товариства.

Найважливіших правил, якими керувалися характерники, було декілька. Стосувалися вони і навчання молоді. «Ніколи не вчи того, хто ще не вмів». На перший погляд тут наявний алогізм, але ніякого парадоксу у цьому немає. Йдеться про те, що не можна навчити того, хто ще не набув внутрішньої зрілості для оволодіння угасмнченими знаннями. У цьому правилі цікавий підтекст — людина сама у собі несе знання, а вчитель лише допомагає їх виявити. Інше правило: «Вмій робити те, чого бажаєш собі сам», тобто, не треба відступати ні перед чим, не захоплюватися принадами світу, постійно прислухатися до свого внутрішнього голосу, який підкаже поведінку в певній складній ситуації. Ще одне правило стосується взаємодії знаючого пластуна і навколишнього середовища: «Ніколи не будь таким, яким би тебе не вважали інші». Це — про рамки вчинків, вихід за їхні межі.

Навчання пластуна було тривалим і суворим. Характерник-учитель пильно стежив за тренуваннями юнаків, вивчаючи природні здібності кожного. Майбутніх пластунів вчили пекти хліб, розрізняти лікарські рослини та готувати ліки, передбачати вплив зілля на людину. До речі, знання корисних і негативних властивостей рослин вважалося необхідним для усіх козаків. Характерник розумів поведінку і мову тварин. Кінь та пес були вірними охоронцями у таборі і товаришами в бою.

Методики навчання були індивідуальними. Здібного юнака досвідчені характерники вели шляхом знання щодня. Крім спеціальних тренувань, біля вечірнього багаття точилися щирі розповіді про бойове життя, сутички з ворогами, обговорювалися події в Україні та за кордоном, а ще було доволі жартів.

Отже, у першій чверті XVII століття на Січі існувала цілісна система відбору та вишколу козаків, їхньої підготовки та навчання. Вона передбачала як набуття основ освіти, так і фізичний розвиток. У 18 літ січовик повинен був уміти читати, писати й рахувати, вправно сидіти на коні, рубати шаблею, стріляти із рушниці чи пістоля та вправлятися зі списом, возом, веслами.

Якщо врахувати те, що при обранні старшини на Запорозжжі перевага надавалася, як правило, людям освіченим, оскільки ті, як зазначив С. Величко, «високо там цінувалися, бо святе письмо читають і темних людей добру навчають», то виходить, що уся козацька верхівка мала бути «грамоті обучена». А це, в свою чергу, давало змогу краще забезпечити високий рівень військово-мобілізаційної, адміністративно-господарчої та командної функцій в усіх структурах війська.

* * *

Історія Війська Запорозького яскравими сторінками вписана в героїчне минуле українського народу. Особливе місце в ній займає перехідна доба від середньовіччя до нового часу, коли козацьке військо перебувало в ореолі воїнської слави. Тоді славне «товариство низове» створило армію принципово нового типу й організувало власну школу воєнного мистецтва з оригінальними стратегією і тактикою. Прийнята у козацькому середовищі система комплектування та організації війська зумовила значне підвищення його ударної сили, вогневих і маневрових можливостей, дала змогу створити таку гнучку структуру, яка навіть у випадку значних фізичних і матеріальних втрат могла порівняно швидко відновлюватися. Завдяки цьому готовність запорозького війська до можливих війн і походів завжди була високою.

Озброєння козаків якісно і кількісно, а також за методами його застосування на полі бою відповіда-

ло не тільки завданням, які ставилися перед військом, а й загальносвітовим вимогам воєнного мистецтва того періоду. Удосконалення його протягом першої чверті XVII століття призвело до позитивних змін у способах ведення бою.

Велике значення мала підготовка козаків. Її рівень залежав, насамперед, від програми навчання та виховання. На Запорозжжі існувала досить досконала система підготовки вояків, що увібрала в себе як власний досвід, так і закордонний.

Залучений нами фактичний матеріал засвідчив, що козацьке військо першої чверті XVII століття перетворилося на сталий організм, управління яким дозволило вийти за межі застарілої маневрової стратегії та лінійної тактики середньовіччя. Моральні та соціально-психологічні якості запорожців стали запорукою більш творчого підходу до справи, до більш гнучкої поведінки в бою, застосування модифікованих способів ведення збройної боротьби.

Першорядна роль у багатьох тогочасних нововведеннях належить Петру Конашевичу-Сагайдачному. За порівняно короткий термін йому вдалося перетворити козацькі загони на чітко організоване та дисципліноване військо. Він усунув анархічні та кримінальні елементи з низового товариства. Завдяки політиці Сагайдачного козаччина поступово перетворилася на силу, що виражала етнічні інтереси більшої частини українців, стала на захист православної віри. Військо Запорозьке визначилося як істинно національне. Водночас організаторські здібності ватажка запорожців були тим визначальним фактором, який безпосередньо вплинув на розвиток козацького воєнного мистецтва, його стратегії і тактики. Воля П. Конашевича-Сагайдачного не тільки реалізовувала особисті оригінальні стратегічні і тактичні рішення, а й створювала серед його соратників на усіх рівнях, від старшин до рядових козаків, творчу атмосферу для розробки нових способів збройної боротьби проти ворога. Головною запорукою блискучих успіхів січовиків у війнах першої чверті XVII століття стало вміле

поєднання традиційних народних форм ведення бою з досягненнями тогочасного європейського воєнного мистецтва. Талант П. Конашевича-Сагайдачного безпосередньо виявився у тому, що запозичення з іноземного досвіду він уміло узгодив і поєднав з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, сприяв їх подальшому вдосконаленню і розвитку на українському ґрунті.

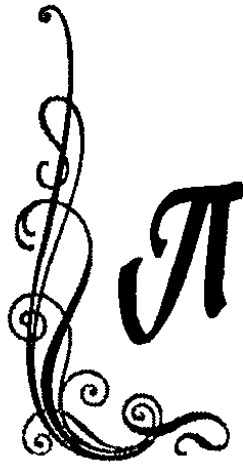
Отже, у першій чверті XVII століття в Україні вже діяла якісно нова армія, що відрізнялася від інших за принципами організації, навчання, комплектування та виховання військ, веденням бою. Її досвід широко використав інший геніальний державний і військовий діяч Б. Хмельницький у ході Національної революції та Визвольної війни українського народу.

А завершити нашу оповідь нам хотілося б словами Вольтера, який був, безумовно, правий в тому, що «чим жахливіший бич війни, що охоплює всі лихоліття та всі злодіяння, тим сильнішою має бути наша подяка тим мужнім співвітчизникам, які загинули, щоб дати нам щасливий мир».

ДОДАТКИ

*Петро Конашевич-Сагайдачний,
гетьман Війська Запорозького
в історіографічній спадщині
та польських джерелах*

Походження, місце і час народження гетьмана запорозьких козаків досі викликає серйозні суперечки серед дослідників. Одні бачать у ньому шляхтича з роду герба Побут, який має свої витоки від дрібної шляхти, що проживала на Самбірщині, інші заперечують його шляхетське походження, наголошуючи саме на простолюдному. Відомий мемуарист Йоахим Єрліч, описуючи в своєму літописі сили сторін під час Хотинської кампанії 1621 року, так змальовував козацького гетьмана, що стояв на чолі запорожців: «Над якими головним був чоловік, дотепний у лицарській справі і дуже вправний у бою, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. За його радою багато голів ішло та був він не простого роду, а із самборських шляхтичів, на собі тримав увесь восний тягар і по ньому радив, і на ту його раду приставали їхня милість, Панове гетьмани та Йо-го милість королевич»¹.

У віршах, виданих у 1622 році ректором православної школи у Києві Касіяном Саковичем із приводу поховання гетьмана Сагайдачного, знаходимо підтвердження того, що народився Конашевич на Перемиській землі. Натомість із записів, зроблених у молитовнику, подарованому самим Сагайдачним православної церкві в Чигирині, випливає, що він був сином Конопа (Конона) і Пелагії, що родом із Самбора. Проте важко однозначно стверджувати, чи то була родина шляхетська, чи

¹ Літописець або хроніка Йоахима Єрліча. Варшава, 1853. С. 5.

міщанська². Низьке соціальне походження вождя козацтва підкреслював у своїх спогадах про Хотинську війну Якуб Собський, але й він міг ці дані одержати від незичливих до гетьмана осіб³. Те, що гетьман був міщанського походження, підтверджує Симон Старовольський у своїх сарматських «записках-бойовиках» від 1631 року. Ось що він писав про славетного козацького вождя:

«Петро Конашевич, вождь запорозьких козаків, серед війська мав прізвисьце, утворене від сагайдака. На щодень звали його Сагайдачним, бажаючи цим сказати, що використовував він сагайдак і був завжди готовий до бою, як стріла в сагайдаку. Хоча й не був шляхетського роду, однак через його мужність навіть найбільші гетьмани виказували йому велику шану так, що був він учасником усіх військових нарад»⁴.

Нині українські історики рішуче підкреслюють шляхетське походження Сагайдачного як особи з роду, осілого на Самбірщині, а місцем, звідки є сам Петро Конашевич, вважають село Кульчиці⁵. Звідти він мав потрапити до Острога, до однієї з найкращих православних шкіл на Русі. Він не присвятив себе ані господарюванню на землі, ані служінню в управлінні українськими маєтками відомих великих родів: з наймолодшого віку Петра Конашевича приваблювало військове ремесло. Звідси його вправне володіння зброєю, особливо в стрільбі з луку та їзді верхи. Після закінчення навчання Конашевич мав піти на службу до багатого шляхтича Яна Аксака, судді Київського воєводства, але щодо цього факту є сумніви⁶.

Ми точно не знаємо, коли саме Конашевич прибув до Запорожжя, але з того, що частина біографів бачить в

² Лукашевський А. Походження Петра Конашевича-Сагайдачного // Історичні праці, видані на відзначення 50-річчя академічного кола істориків Університету Яна Казимира у Львові 1878—1928 рр. Львів, 1929. - С. 255.

³ Див.: Там само. С. 257; Якоба Собського, люблінського воєводчика, щоденник Хотинського походу 1621 р. // Паулі Жегота. Спогади про Хотинський похід 1621 р. Краків, 1853. С. 118.

⁴ Старовольський Ш. Сарматські бійці. Варшава, 1978. С. 274.

⁵ Див.: Мицик Ю., Хижняк З. Сагайдачний-Конашевич Петро Кононович // Українське козацтво. Мала енциклопедія. К., 2002 -2003. С. 436 - 438.

⁶ Див.: Масвський В. Конашевич-Сагайдачний Петро // Польський біографічний словник. Вроцлав, 1967—1968. Т. XIII/4. С. 484—486.

ньому старшину запорозького війська, або так званого кошового отамана Січі в період 1610—1613 років, впливає, що він повинен був розпочати військову службу на зламі XVI—XVII століть. І тому зустрічаємо Сагайдачного в ліфляндській кампанії Яна Замойського 1602 року як простого молодця. Не виключено, що кар'єра майбутнього гетьмана і зростання його значення серед запорожців пов'язані з участю Сагайдачного у «димитріадах», тобто у боротьбі за царський трон Лжедмитріїв, першого і другого. За літописом Григорія Грабянки, 1606 року Сагайдачний на чолі козацького війська здобув турецьку Кафу, але ця згадка не обґрунтована і не перегукується із сучасними дослідженнями як польських, так і українських істориків⁷. Напевно, Сагайдачний був у складі козацьких загонів, що під проводом Наливайка перебували на службі Дмитра II, щоб пізніше перейти на службу до Зигмунда III (жовтень 1610)⁸. Восени 1612 року, напевно, вже як бувалий отаман, Конашевич у складі загону Наливайка бере участь у поході гетьмана Яна Кароля Ходкевича на Москву. Перебування козацьких сил у Московській державі тривало до жовтня 1613 року, хоча не виключено, що частина козаків, в тому числі й Конашевич, залишилася на московсько-литовському прикордонні, аби невдовзі долучитися до організованого московського походу відомого полковника Олександра Лісовського (1614).

Отже, не міг Петро Сагайдачний у період 1613—1614 років бути учасником битв на Чорному морі і «ходок», організованих до султанських володінь, оскільки саме в цей час він бився на сході. Так, навесні 1614 року близько 200 козаків з полку Наливайка брали участь у поході Лісовського на Смоленськ, командувати ними мав сотник із прізвищем, перекрученим писарями на Гонуше. Історики підозрюють, що власне під цим прізвищем і висту-

⁷ Летопись Григория Грабянки. К., 1854. С. 25; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке Самойла Велички. К., 1864. Т. IV. С. 151; (порівняти із з'ясуваннями Брехуненка В.). Українське козацтво і питання захисту кордонів Річпосполитої від татарських набігів в першій половині XVII століття // Наукові праці Вищої педагогічної школи в Ченстохові. Історичні зошити. — 1998. Т. V. С. 39—40.

⁸ Про дії козацьких військ під проводом Наливайка в московській державі див.: Тишковський К. Козацтво в московських війнах Зигмунта III (1605—1618) // Історично-військовий перегляд. Варшава, 1935. Т. VII. С. 5—9.

нав Конашевич⁹. Чи ж того самого року його козаки повернулися вже на Україну, ми не знаємо, але комісія для приборкання козацького свавілля під головуванням гетьмана Станіслава Жолкевського у жовтні 1614 року обмежила козацький реєстр до 1000 душ, призначаючи для решти козаків, які лишалися на службі, плату в розмірі 1000 червоних злотих і 1000 штук сукна¹⁰.

Ухвали комісії призвели до невдоволення серед козацтва і, попри заборону, влітку 1615 року значна його частина знову пішла на Чорне море. У відповідь татари вирушили на українські воєводства і захопили величезну кількість ясиру. Адже почавши від лютневого набігу самого Девлет-Гірея, на українські землі почали навідуватися численні татарські чамбули, сягаючи навіть Полісся. Із листа Лукаша Сансги до Лева Сансги від березня 1615 року довідуємось, що З. Казановський на чолі рот кварцяної армії намагався гнати орду, але не одержав підтримки з боку козаків Конашевича, який вже тоді мав бути старшим серед запорожців¹¹. Після завершення конфедерації вояків, які брали участь у московській кампанії, направили на постій до українських земель, що викликало протести як місцевого населення, так і козаків. Вони відстоювали право самостійно обирати місця для свого зимування, тому що на відміну від кварцяних військ повинні були самі дбати про умови здобуття собі провіанту. На думку Лукаша Сансги, це одночасно спонукало до відтоку коронних знамен з України і безперешкодної підготовки козаків до організації нових походів на Чорне море.

Самому ж Конашевичу закидали за таємні контакти з татарами, яких козаки нібито мали пропустити до Полісся. Пізньої осені того ж самого року аж 80 козацьких чайок під проводом Конашевича мали дійти до околиць Константинополя, спаливши там два порти — Мізевну і Архіоку. В гирлі Дунаю козакам довелося розбити ту-

⁹ Див.: Тишковський К. Козацтво в московських війнах Зигмунта III (1605—1618) // Історично-військовий перегляд. Варшава, 1935. Т. VIII. С. 16; Маєвський В. Конашевич-Сагайдачний Петро // Польський біографічний словник. Вроцлав, 1967—1968. Т. XIII/4. С. 484—486.

¹⁰ Див.: Серчик В. На далекій Україні. Краків, 1984. С. 162.

¹¹ Див.: Антонов М. Дві додаткові інформації про діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного // Історичний кварталник. Варшава, 1926. С. 196—199.

рецьку флотилію, що їх переслідувала, аби потім без перешкод знищити околиці Очакова. Те, що в листі до Лева Сансґи Конашевича оскаржували у співпраці з татарами, не залишилося без сліду, бо і литовський канцлер особисто підозріло дивився на діяльність Сагайдачного, який постійно вирушав на татарські улуси і водночас не надто зичливо ставився до співпраці з кварцяним військом на Україні. Фрагмент згаданого листа Лукаша Сансґи з Чорнобиля від 4 березня 1615 року містить у собі двозначність і тому цитату з нього варто навести:

«Татари так далеко зайшли в поліський край, де віддавна про них вже й не чули, і з добром великим повернулися звідти без жодного опору. На це, стоячи в службі з ротами регулярних військ, дивився пан полковник Казановский. Там же і козацький якийсь полковник Сагайдачний, що мав до трьох тисяч козаків, був. Правда, пан Казановский з татарами все ж таки трохи потикався. Але його татари швидко стримали і декого з товариства вбили, кількох також із собою забрали. А полковник Сагайдачний не хотів їх підсилити, а швидше дав назад із людьми своїми. Отже, повинен був відходити із солдатами до містечка Триліси. Кажуть, як певну річ, що у змові з татарами був Сагайдачний, навмисно бажаючи ліквідувати в Україні вояцтво (кварцяне військо М. Н.)»¹².

У 1616 році Конашевич знову відправився на Чорне море і на одному з дніпровських лиманів розгромив турецький флот Алі-Паші, здобув і спалив Кафу. Цей похід не тільки приніс козакам величезну здобич, але й прославив ім'я їхнього провідника. Конашевичу приписується кілька походів, здійснених на володіння султана протягом 1614—1616 років, під час яких козаки пограбували не тільки Кафу, а й інші великі міста з Трапезундом і Синопом на чолі. Вже тоді Сагайдачний мав виконувати функцію гетьмана Війська Запорозького, але нам не відомо, коли відбулося його обрання на гетьмана козацькою Радою. Безперечним фактом є хіба те, що при здобутті Кафи у 1616 році він вже був провідником запорожців.

У козацькому середовищі існували серйозні розбіжності щодо ставлення до Корони, яка не тільки обмежувала козацькі вольності, зменшувала реєстр, не сплачувала вчасно козакам обіцяної платні. Конашевич очолив групу старшин, яка погоджувалася співпрацювати з

¹² Антонов М. Дві додаткові інформації про діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного. С. 196—197.

Річпосполитою в обмін на поступки, передусім, у збільшенні числа ресстрового козацтва. Інша ж група козацтва, головно та, що об'єднувала чернь, демонструвала свою ворожість стосовно постійного обмежування козацьких прав і свобод та вимагала від своїх старшин нових походів на татарські улуси, що приводило до чергових польсько-турецьких конфліктів. Влада Річпосполитої вже восени 1616 року постановила приборкати «українне своєвілля», а найбільше гіркоти зазнали запорожці саме від розквартированих вояків кварцяного війська. Тому на одній з козацьких рад за участю черні Сагайдачний, як прихильник порозуміння з Короною, був скинутий з гетьманства, а на його місце обрано Дмитра Барабаша. Ми не знаємо точно, коли новий гетьман обійняв владу на Запорозжжі, але треба це пов'язати з новими походами на чорноморське побережжя, що відновило небезпеку реакції з боку «обуреної» Туреччини. В універсалі Зигмунта III до шляхти від 29 грудня 1616 року читасмо:

«Для таких частих нападів і такої великої шкоди в державі турецького імператора, спричинених нині козаками, доводиться нам і всій Річпосполитій побоюватися, що буде розірвано мирну угоду з турецьким імператором, про що повідомив нам через своїх чаушів; вислані наші надійні комісари до Києва, які б із посланниками запорозьких козаків постановили щось конкретне стосовно порядку та належного послушенства»¹³.

Перед загрозою вторгнення турецько-татарських сил Іскандер-паші переговори, які повинні були початися в Києві 1 березня 1617 року, не дали результатів. Гетьман С. Жолкевський у листі до короля від 20 лютого 1617 року відверто писав, що за війну можемо подякувати козацьким нападам на султанські володіння. Він повідомляв з Бару дослівно так: «Не хочуть турки більше терпіти і зносити ці напасті та не можуть, бо територію і навігацію Чорного моря, де у них віддавна панував спокій, їм нині видерли козаки, найголовніші порти знищили і ніхто їх до цих пір не здержав»¹⁴. Козаки не надали підтримки

¹³ Зигмунт III з Варшави до шляхти Київського воєводства 29. XII. 1616 // Архив Юго-Западной России. К., 1863. Ч. 3, Т. 1. С. 201—202.

¹⁴ Жолкевський С. до Його Королівської милості, «йдучи до Буші проти Скіндер-баші, гетьмана турецького» з Бару. 20. II. 1617 // Листи Станіслава Жолкевського. Львів, 1861. № 48. С. 249.

силам Корони у боротьбі з набігом Іскандер-паші, захищаючи від турків Запорозжя. В результаті угод під Яругою над Дністром, досягнутих 23 вересня 1617 року (трактат називають «підписаним під Бушею»), обидві сторони погодилися приборкати набіги на свої околиці як з боку козаків, так і татар. Щодо козаків, то Річчосполита зобов'язалася:

«Щоб козацькі розбої не виходили з Дніпра на Чорне море і на держави, що під найяснішим імператором перебувають: аби ніякої шкоди не чинили, і аби насправді так чи інакше все було полагоджено, щоб більше ані від нас, ані від козаків жодної шкоди не діялось, аби пізніше не треба було імператорським гарматам виходити в Чорне море, і що наданням землі приборкати війська чи козаків, а то й покарати обіцяємо та візьмемося»¹⁵.

Коли б не позиція козацької старшини на чолі з Конашевичем, дійшло б до чергової збройної розправи із військом запорозьким. Перед очевидною готовністю до дій кварцяного війська під командуванням гетьмана С. Жолкевського в козацькому таборі стався поділ вояків на прихильників гетьмана Барабана і пропольську старшину на чолі з Конашевичем. Переговори з польськими комісарами, у складі яких бачимо, крім С. Жолкевського, руського воєводу Яна Даниловича, коронного стольника Станіслава Конєцпольського і грубенівського старосту Яна Жолкевського, почалися в урочищі Старій Вільшанці над Россю¹⁶. В ході переговорів досягли заміни запорозького гетьмана. У спогадах Збігнева Оссолінського знаходимо опис подій, які мали місце в козацькому таборі. Козацькі послы, що повернулися до своїх, «...коли ці справи виклали, усі закричали у відповідь і наговорили гетьманові всячини і там же зі своїми старшими таємну нараду провели, з якої нічого більше й не могло вийти, як тільки те, що Барабаша, свого колишнього гетьмана, за гетьманською намовою якого відступили вони з Низу, який під час трактату із Скіндер-паші в полі стояв і допустив, що в цей час Низ було турками завойовано з моря, — за таку-ось необережність свою, через це і з гетьманства

¹⁵ «Скрипт або лист, даний Скіндер-паші» // Листи Станіслава Жолкевського. С. 278—279.

¹⁶ Див.: Серчик В. На далекій Україні. С. 166—167; Серчик В. Річчосполита і козацтво в першій чверті XVII століття // Історичні студії. Р. XX. Вроцлав, 1983. С. 97.

його скинувши, прикували до гармати, іншого ж на його місце обрали»¹⁷.

Новим старшим запорозького війська знову став Конашевич, який від імені нової старшини і всього запорозького війська підписав угоду. Поруч з його підписом фігурують підписи Богдана Балики, Харлика Свиридовича, осавула Івана Мамаєвича, писаря Лаврентія Пашківського, Станіслава Кострівського і Яна Мировського¹⁸. Козаки зобов'язалися не виступати на українські волості, не нападати на сусідні держави. Через свого старшого вони також зобов'язалися «попереджати про недругів Святого Хреста і стерегти переправи, як це наші попередники робили і ми також Його Королівської милості, Милостивому Найяснішому Пану і всій Річпосполитій хочемо служити, і обіцяємо, і зобов'язуємось»¹⁹. Натомість козакам обіцяли сплачувати 1000 польських злотих і 700 штук «каразій» (грубого сукна для фарбування).

Конашевич присягся виписати з реєстру ремісників, скотарів, кравців, вйтів, ба навіть бургомістрів, які протягом останніх двох років «вийшовши з урядової юрисдикції, будучи міщанами, до нашого війська прислалися — щоб вони козаками не звалися»²⁰. Під тиском черні, а передусім виписаних із реєстру, Конашевич домагався його збільшення, оскільки «до утримування тих місць та їхньої безпеки, потрібно більшої купи людей», а тому отримав згоду на подання до сейму клопотання у цій справі. Обмеження реєстру заведве до 1000 козаків ставило козацького голову у складну ситуацію, бо одночасно він мав стримувати козацтво, що перебувало поза реєстром, аби вони не порушували угоди, укладеної між Річпосполитою і Туреччиною.

Разом з тим козацький гетьман не занедбав справи організації чорноморських походів, причому не так під впливом козацької черні, як польських магнатів. Напевно, за посередництва Самуеля Корецького він зв'язався з

¹⁷ *Оссолінський З.* Спогади // *Опр. Я. Длутош.* Варшава, 1983. С. 97.

¹⁸ Комісарська угода із запорозькими козаками в таборі над рікою Рось від 28. X. 1617. Лист від запорозьких козаків до гетьмана С. Жолкевського від 31.X.1617. // *Листи Станіслава Жолкевського.* С. 315—322.

¹⁹ Там само. С. 320.

²⁰ Там само. Версія угоди, опублікована в АЮЗР. Ч. 3. Том 1. № 61. С. 207—208.

Лігою християнської міліції Кароля Гонзакі де Невера, обіцяючи поставити для потреб війни з Туреччиною аж 60 тисяч запорозького війська, а за допомогою константинопольського патріарха спричинити повстання греків проти султана ²¹. Багато з цих ідей не вийшло поза рамки листування, але пропозиції Конашевича свідчать про те, які великі сили таїлися в українському козацтві.

Вже невдовзі виявилось, що Річпосполита знову просила запорозьких козаків про допомогу, а вони, незважаючи на те, що удар буде спрямовано проти православної Москви, в своїй допомозі Короні не відмовили. Отож, 1617 року на Москву вирушила експедиція разом з королевичем Владиславом, яка повинна була повернути йому царський трон. Проте похід зупинився після взяття Вязьми за браком сил і через сильні морози. Польська сторона ще 1617 року намагалася одержати у Дмитра Барабаша підкріплення для походу королевича вглиб Московської держави; тоді до козацького гетьмана вирушив королівський комірник Станіслав Мишка, а одразу після цього зустрічаємо козацьких послів у Луцьку, в таборі польських військ, де тривало обговорення умов, на яких запорожці могли би посилити інтервенційний корпус ²².

Проте тільки за гетьманства Конашевича дійшло до конкретних домовленостей. Вже в ході переговорів у Старій Вільшанці над Россю запорозький гетьман погодився, щоб козацьке військо наступного 1618 року брало участь у діях на московському напрямку. Як писав С. Жолкевський до короля, питаючи його думки щодо вербування цього хороброго, хоча й низько оплачуваного воїна: «Коли козаки — я сподіваюся — так потужно виступлять, як обіцяють, з арматою, рушницями, я розумію, якщо вони звернуться до Його милості королевича, аби йти просто на Можайськ, а потім якщо стягнуться — і піхота, і ті роти, скільки їх є — до Вашої милості королевича, щоб і самі, Ваша милість королевич, до них вийшли...» ²³.

²¹ Див.: Біограма С. Корецького // Польський біографічний словник. Вроцлав, 1986. Т. XVI/1. С. 61.

²² Див.: Хроніка московської експедиції королевича Владислава. АД. 1617. Бібліотека в Кюрніку. Рукопис 328. С. 6.

²³ С. Жолкевський до Зигмунда III від 19.V.1618. Бібліотека Чарторййських. Рукопис 110. К. 571; Тишковський К. Козацтво у московських війнах... С. 36.

На організацію походу литовський канцлер Лев Сапега вислав козакам 20 тисяч злотих. У прийнятті рішення про участь запорожців в московській кампанії 1618 року вирішальним був авторитет їхнього провідника -- Петра Конашевича-Сагайдачного. І серед старшин, і посеред полковників він мав багатьох супротивників, як от Дмитро Барабаш чи Яцько Бородавка, що представляли інтереси черні і голосували за нові й нові чорноморські походи. Число молодців, яких Конашевич набрав для походу на Москву, перевищило 20 тисяч людей.

І пізньої весни козаки вийшли з України, беручи шлях на Путивль і Рильськ. Звідти вже пішли вони на Лівни над річкою Сосна, які Сагайдачний здобув після короткого штурму (29 червня 1618 року) і де було взято в полон царського вояводу Микиту Черкаського. Інший командир оборони замку Петро Данилов загинув. Після взяття чергового невеликого замку, Єльця, рушили в Казанську землю, доходячи до Ярославля і Переяслава Заліського. В ході маршу на Москву війська пограбували Лебедян, Данков і Скопін. І тільки в Михайлові Конашевич зустрівся із сильним опором. 16-28 серпня були вчинені нові спроби штурму замку, обороною якого керував воявода Степан Ушаков. Хоча козацькі загони й дезорганізували мобілізацію військ Михайла Федоровича Романова, завданням яких було оборонити столицю, Михайлова взяти не пощастило. Перед запорожцями витримав також оборону Зарайськ, де командиром був воявода Василь Короб'їн. Після того, як висланими загонами з головних сил Конашевича було спалено міста Касимов, Шацьк і Каширу, основне запорозьке військо рушило на Коломну, а потім — на зустріч із силами королевича Владислава²⁴. 23 серпня, коли польсько-литовські сили дісталися Звенигорода над річкою Москвою, туди прибули також і послі від Конашевича. У щоденнику цієї кампанії авторства Якуба Собського читаємо:

«Туди ж таки послі від запорозьких козаків приїхали (сімдесят коней), залишили їх між Коломною і Столицею над річкою Москвою, сказали, що іде їх сорок тисяч (насправді ж прийшло до нас ледве що більше, як двадцять) і заявили про перемогу, Єльця, Лівен, Сацька взяття,

²⁴ Див.: Донесення Сагайдачного з походу на Москву в 1618 р. // Тишковський К. Козацтво у московських війнах... С. 53-55. Крохмалюк Ю. Восний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. Львів, 1936.

спалення і знищення Переяславля, просилися під прапор королевича і за місце, де могли би посідатися з нашим військом. Через пана Мадаліньського (Якуба, мстиславського воєводу) їм було вислано прапор, Сагайдачному — булаву, барабани, а в середу, тобто 3 вересня, було наказано їм стати до нас на Тушино»²⁵.

Під Тушино, постійно втрачаючи людей (їх там було близько 14 тисяч, зокрема, заледве як 6 тисяч піхоти), армія королевича чекала на козаків. Ті ж, підтягуючись до стін Москви, зіткнулися із значними царськими силами. 6 жовтня Я. Собеський у своїх записах так описав зіткнення з ними головних сил козаків на чолі з їхнім гетьманом:

«Того ж дня козаки під столицею, обминаючи царський двір, мали силу та здобули полонених; гетьману Бутурліну списа видер сам Сагайдачний і вдарив його, й повалив з коня, якого одержав від королевича, а ударив на ходу буздуганом; адже цей Сагайдачний, будучи гетьманом Війська Запорозького в цій експедиції, силою дав підтвердження своєї великою мужності»²⁶.

8 жовтня відбулася зустріч королевича Владислава з козацьким гетьманом. «Сагайдачний вітав Його Милість королевича, і його полковники також, і віддавали в'язнів — слецького і лівенського воєвод, і послів їхніх, які повинні були до Криму з подарунками їхати і до орди з ними вже виїхали та й грамоти мали, в яких Михалко на інфестування наших кордонів царя перекопського намовляв»²⁷. Без підтримки польсько-литовських сил козацькими загонами не можна було і мріяти про спроби штурму Москви. І лише посилення корпусу Владислава запорозькими козаками давало таку можливість. За три дні Конашевич повів своїх молодців на московські мури: рановранці на світанку 11 жовтня польсько-литовсько-козацькі сили вирушили під Карвацьку і Тверську брами. Кривавий штурм було відбито, оскільки противник, попереджений про початок штурму, був готовий до оборони. Козаки заходилися грабувати околиці Москви, передусім волості побіля Коломни і Переяславля над Окою. Аби

²⁵ Хроніка дворічної московської експедиції королевича Владислава АД 1617—1618, писана його милістю паном Якубом Собеським, комісаром цієї експедиції. Бібліотека Чарторийських. Рукопис 2763 (з датою 23. IX. 1618).

²⁶ Там само (6.X.1618 р.).

²⁷ Там само (8.X.1618 р.).

змусити Москву до поступок тоді, коли тривали переговори, військо продовжувало свій марш вглиб Московської держави. На початку листопада до Конашевича прибуло підкріплення — полк, яким командував полковник Боришполець. Тоді основні козацькі сили грабували околиці Дмитрова.

22 грудня 1618 року Сагайдачний все ще перебував в околицях Калуги, яку повинен був здобути²⁸. Його дії призвели до більшої поступливості московських комісарів. Із цього приводу в хроніці Якуба Собського читаємо: «У ті самі дні дійшла до нас звістка від запорозького війська, що спустошили вони ту околицю над річкою Окою біля Калуги і, саме місто Калугу взявши, людей усіх посікли, місто спалили, усе довкола Москви охопили терором; після цього чим швидше почали їхні комісари закликати до переговорів»²⁹. Незважаючи на підписане у Деуліні перемир'я (4. I. 1619), козацькі загони не мали наміру вертатися із Московської держави. У січні вони продовжували грабувати московське прикордоння. Це підтверджує Олександр Гусевський, який у листі до Кшиштофа Радзівілла так писав про вчинки підвладних Сагайдачного: «Полк лісовчиків і запорозькі козаки, не послуховавши наших універсалів, залишилися на московській землі. Бояри надіслали звістку з тих місць, які на них скаржаться. Ми вислали наступні свої універсали, наказуючи, щоб вони вийшли з московської землі і тим не вели до розриву пактів, під якими присягалися»³⁰. Нарешті козацький вождь повів свої загони на Україну через Лихвин, Белєв, Болхов, Курськ, Путивль у напрямку на Київщину.

Разом із підписанням Деулінського перемир'я козацтво стало непотрібним Річчосполитій, ба, навіть навпаки: численні чорноморські походи запорожців загрожували війною з Туреччиною. Тому у вересні над Роставицею біля Павлочі розпочалися переговори з козаками. Польську сторону, крім коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, представляли також воєвода київський Томаш Замойський, воєвода руський Ян Данилович, польовий гетьман коронний Станіслав Конєцпольський,

²⁸ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. VII. С. 377.

²⁹ Хроніка московської дворічної експедиції... (30.XI.1618 р.).

³⁰ А. Гусевський до К. Радзівілла // Тишковський К. Козацтво у московських війнах... С. 50.

кам'янецький староста Валентин Олександр Калиповський, жигвувський староста Ян Шкліньський, ротмістри Тибурцій Злотницький і Ян Белецький. Конашевич вислав на переговори власну делегацію, до складу якої входили: Ян Кострівський, Петро Одинець, Ратибор Боровський і якийсь Яцина з кільканадцятьма іншими товаришами, прізвищ яких ми не знаємо. 8 жовтня 1619 року в польському таборі було підписано угоду, а за декілька днів її підтвердили козаки на чолі з гетьманом Сагайдачним в козацькому таборі в Узині³¹. Ресстр козаків було збільшено з однієї тисячі запорожців до трьох, а виплату підвищено до 40 тисяч злотих. Окремі суми польські комісари виплатили за московський похід, в тому числі козацькій старшині — за сприяння в укладенні цієї угоди. Під натиском старшини на чолі з Конашевичем козаки взаємні за це зобов'язалися:

«На Чорне море з Дніпра, на шкоду землям турецького імператора не виходити, і не тільки що самим не виходити, але й іншим усілякими способами будемо забороняти і не давати проходу і також перегороджувати свавільним цію дорогу; решту морських човнів, які не зіснувалися, понесемо, а ті, що залишаться для переправи, то повинні будемо мати під вартою; тих же, хто в цей час відважився б самовільно ходити на море, покараємо»³².

Козаки повинні були звертатися до короля як з приводу збільшення ресстру, так і в справі правової підпорядкованості своїх товаришів, які проживали в приватних господарствах. Запорозький гетьман разом із старшинами та козаками, які перебували в таборі, склав, як заведено, присягу на вірність Його Королівській милості Річпосполитой. Проте вже на зламі 1619—1620 років Сагайдачний вирушив під Перекоп на татарські улуси, а козаки, скориставшись його відсутністю і будучи незадоволеними Ростаविцькою угодою, скинули його з гетьманства, вибравши за свого найстаршого Яцька Бородавку (весна 1620 року).

Не знаємо певно, чи він, чи ще Сагайдачний вислав посольство до Москви з проханням узяти козацтво під свою опіку. Мабуть, йшлося про отримання виплати,

³¹ Див.: Ростаविцька комісія з запорозькими козаками та листом гетьманові від козацької старшини в таборі в Узині 17. X. 1619 // Листи С. Жолкевського. С. 330—338.

³² Лист від запорозьких козаків. С. 336.

так званого «жалування», для чергового походу на Крим, що могло зацікавити московську владу, яка, маючи гарантований союз із кримським ханом Джанібек-Гіресм, виплатила тільки козацьким посланникам по 300 рублів і заборонила ходити проти татар. На чолі посольства стояв Петро Одинець, який від імені козацької старшини уже в Москві міг намовляти срусалимського патріарха Феофана відвідати Київ, обіцяючи козацьку охорону.

Про зміну на найвищій посаді запорозького війська, яке залишалося на службі у Річпосполитой, писав 23 липня 1620 року до київського воєводи Томаша Замойського із Жовкви сам Станіслав Жолкевський. Коронний гетьман особливо побоювався не тільки нового провідника над військом, але й голосів, що рішуче домагалися нового великого походу на чорноморське узбережжя. Ось що читаємо у тому листі:

«У козаків ведеться так, як писалося Вашій Милості, що з причини збільшення тих, кого минулого року з війська було виписано, вони збунтувалися і тоді, як Сагайдачний з кількома тисячами відбірного війська ходив під Перекоп і йому там велось (узяв у полон кількатор татар), його з посади найстаршого скинули; на його місце обрали Яцька Неродовича Бородавку — найбільш неблагогородного і бунтівливого серед них усіх, який їм заявив, що не тільки на морі, але хоч би й до пекла захотіли, то готовий піти з ними. Вони вже мають (як мені написали) за порогами до двохсот човнів і вибираються на море такою великою силою, як ніколи до цього. Щоб їх зараз, при такому керівникові, від цього відвернути — не бачу жодного способу»³³.

Роль Конашевича у прийомі Феофана і його почту в Україні була вирішальною, коли йдеться про результати місії патріарха. На чолі козаків він доставив патріарха до Кисва 22 березня 1620 року. Під час свого паломництва і відвідання окремих українських церков Феофан побував у Білій Церкві і Трахтемирові — місцях, дуже близьких козакам від часів Стефана Баторія. Охорона, яку забезпечив Конашевич патріархові, полегшила надання благословіння новій православній

³³ Станіслав Жолкевський до Томаша Замойського із Жовкви 23. VII. 1620 // Листи Станіслава Жолкевського 1584 — 1620. Краків, 1868. С. 146.

ієрархії у Річпосполитій на чолі з митрополитом Йовом Борецьким ³⁴.

Активна участь козаків у справах православ'я, охорона патріарха і одержання благословіння православної ієрархії завадило козакам надати суттєву підтримку коронній армії С. Жолкевського, яка у вересні вела бої в Молдавії з переважаючими її турецько-татарськими силами. 6 жовтня 1620 року біля Могилева-Подільського, а це за кілька кілометрів від Дністра, дійшло до розгрому польських сил. На стороні коронного гетьмана крім магнатського почту, було лише близько 1000—1500 козаків, причому багато хто з них належали до придворних загонів українських старост. А з іншого боку, побоювання наїзду орди схилило Жолкевського до того, щоб залишити реєстрові сили для захисту України, оскільки кварцяне військо було в поході у Молдавії. Про це свідчить лист Сагайдачного до короля Зигмунта III від 7 березня 1621 року, де він пише, що охоче поспішив би на допомогу коронному гетьману і канцлеру, але козаки отримали їхнього листа, де було таке: «Щоб у морські човни ми оснащувалися і на своїх постійних місцях очікували подальшого наказу, а відколи за пороги зайшли, жодної відомості від Вашої Королівської милості, ані від Його Найсвітлішого папа канцлера чи коронного гетьмана не мали» ³⁵.

Не отримавши також обіцяної платні, важко було б сподіватися, що козаки відмовляться від чорноморських походів на користь щеповної молдавської кампанії. Відмежовуючись від закидів щодо ненадання допомоги урядовому війську, Конашевич писав, що тільки «восени (1620), тільки-но повернулися до нашого руського посту, було привезено листа від Вашої Королівської милості, щоб ми на Волощину вирушили, але те писання Вашої Королівської милості було згодом нам віддане» ³⁶, тобто після розгрому війська Жолкевського. Брак козаків у волоському поході коронного гетьмана пояснювали змінами серед козацтва, що мали місце після Роставицької уго-

³⁴ Широко представлена роль П. Конашевича-Сагайдачного у відтворенні православної ієрархії в Україні у дослідженнях М. Грушевського.

³⁵ П. Конашевич-Сагайдачний до Його Королівської милості від 7. III. 1621; Бібліотека в Куршці. Рукопис 320. С. 760; *Сувара Ф.* Причини і наслідки цедорської поразки 1620 р. Краків, 1930. С. 81—82.

³⁶ Там само. С. 82.

ди. Може бути й таке, що саме тому після цецорської поразки в одному з трактатів про захист Річпосполитої від потужної турецької держави шляхта домогалася вислати до козаків посольство у складі сенаторів (бажали кам'янецького каштеляна Анджея Гурського і черкаського старосту Костянтина Вишневецького) і щоб вони узяли гроші, призначені на виплату козакам. А щодо неясної позиції Бородавки вимагала, аби «за старшого над тими людьми пана Олександра Зборовського вчинити, у воєнних московських справах самим же козакам відомого, тільки треба його підтримати ласкою Його Королівської милості»³⁷.

Ще у березні 1621 року козацька старшина переймалася місією патріарха Феофана. 10 березня у Буші він відпустив гріхи козакам за їхню участь у московській кампанії 1618—1619 років, разом з тим наказуючи їм захищати православ'я і висвячених єпископів. Хоча патріарх і не відмовився вислати козакам листа із закликами до війни з Туреччиною та про допомогу Річпосполитій у конфлікті, що наближався, але справедливо вважав, що переконає Зигмунта III фактично визнати висвячену ним православну ієрархію на чолі з Йовом Борецьким. Лист цей від 7 лютого 1621 року повинен був спонукати козаків до підготовки до війни з Туреччиною для захисту всього християнства³⁸. Це, напевно, схилило польську сторону до того, щоб вислати козакам обіцяну віддавна платню в розмірі 40 тисяч злотих. Гроші дійшли разом з послом Бартоломеем Обалковським до проведення Чемецької ради за участю козацької старшини на чолі з Конашевичем і Бородавкою.

Тим часом все реальнішою ставала загроза з боку Туреччини. Річпосполита через брак війська знову вирішила звернутися до козаків. Доля козацької експедиції тим разом вирішувалася 15—17 червня 1621 року на раді у Фастові біля Києва. В ній узяло участь православне духовенство на чолі з митрополитом Йовом Борецьким, воно вимагало затвердження польським монархом православної ієрархії. На засіданні головував гетьман Бородавка,

³⁷ Оборона Речіпосполитої від язичників ділиться надвоє: одна постійна проти татар, друга проти теперішнього постраху несподіваної турецької війни // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII. № 142. С. 223.

³⁸ Див.: Подгородецький Л., Рашба Н. Хотинська війна 1621. Краків, 1979. С. 122—125.

який при небажанні запорожців бути учасниками спільного чорноморського походу не заперечував проти підтримки польсько-литовських сил, але ціною захисту православ'я. Сагайдачний уже в перший день пом'якшив антипольські настрої, що панували після оформлення православної ієрархії, коли зачитав відомого листа патріарха Феофана до козаків із закликом про надання допомоги ляхам у боротьбі з турками. Із цієї Ради були вислані послани до Зигмунта III в особі полковника Сагайдачного і володимирського єпископа Езекелія Курцевича³⁹. Це посольство повинно було прибути до Варшави аж 20 липня, тобто вже після від'їзду королевича Владислава на турецьку війну. Козаки були надто цінним союзником, аби їх відштовхнути саме у цей момент; тому Конашевича було урочисто прийнято, багато обдаровано, а неофіційно прийнято до відома існування нової православної ієрархії, визнання якої було перенесено до моменту завершення воєнних дій проти Османа II.

Українське військо, яке, можливо, нараховувало понад 40 тисяч козаків, 8 серпня перейшло Дністер під Могилевом і увійшло до Молдавії. Про його пересування не мали жодних відомостей у польському таборі під Хотином. Гетьман Ян Кароль Ходкевич, не маючи інформації про козацький похід, вислав до Бородавки ротмістра Богушовича. 21 серпня у польський табір прибув сам Конашевич, вертаючись із Варшави. На великий подив, він не застав у хотинському таборі запорожців, які вели тяжкі бої з турками і татарами в Молдавії. Польське командування негайно вислало козацького вождя на пошук головних сил, які так забарно рухалися під Хотин. Для супроводу Конашевича — на випадок зустрічі з татарськими чамбулами, що нікали околицями, — надали ескорт з кількох хоругв⁴⁰.

24 серпня до табору увійшов тритисячний козацький загін під командуванням Михайла Дорошенка. Гетьман Бородавка вислав його, аби той повідомив Ходкевича про розташування основних козацьких сил та їхнє скупчення біля Степановиць, тобто за 50 кілометрів від Хотина. Інших загонів ще не було; слідом за Сагайдачним вислано

³⁹ Див.: Серчик В. На далекій Україні. С. 233—234; Вуйчік З. Дикі поля у вогні. Варшава, 1960. С. 112—113.

⁴⁰ Див.: Якуба Собеського, люблінського воєводчика, щоденник хотинського походу 1621 р. // Паулі Жегота. Спогади про хотинський похід 1621 р. С. 118.

ротмістра Кулічковського, щоб намовити козаків швидше рухатися, бо турецька армія наближалася. Шукаючи козацький табір, Конашевич ледве не загинув у бою з турками, яких випадково спіткав дорогою до своїх. Якуб Собеський 28 серпня так описав його пригоди у своєму щоденнику Хотинської кампанії:

«Про Сагайдачного отака прийшла звістка до Його милості пана гетьмана: коли він пустився з табору до Степановиць, аби зійтися з військом запорозьким, і вийшов на широкий шлях, де здаля побачив дим та вогонь, він подумав, що потрапив на свій табір, трохи ближче потім підїжджає, аж вийшов на сам турецький табір, як розгледів купу наметів; побачив, що нема жартів, став назад відходити, а в цей час сторожа турецька його вгледіла і за ним поскакала. Був рівний їм силою і розпочав з турками сильний бій; оскільки сторожа повідомила у табір про його людей, вийшло назустріч скільки могло турків. Побачивши нерівні силі та відчувши їхню перевагу, Сагайдачний почав з Аннібалом і Молодецьким (польськими ротмістрами — *М. Н.*) відходити до чагарників; там втративши коня, почав мужньо захищатися і, в руку з яничарської зброї поранений, лісом почав уходити й пустився просто до Дністра. Заставши своє військо під Могилевом, представив справу посольства від Його Милості королеви-ча та їхньої милості панів гетьманів; там же відразу молодці Бородавку скинули, а його гетьманом обрали»⁴¹.

Сагайдачного і справді тяжко поранили в руку, незагоєна рана стала причиною його передчасної смерті. Про бої козацьких сил, що тривали під Хотином, довідуємося із листа хелмського воєводи Яна Якуба Вейгера: «Запорозьких козаків, коли вони відділилися від пана гетьмана, 28 серпня взяли облогою татари, яких було 160 000 (*sic!*). Сагайдачний, гетьман козацький, розташувавши військо козацьке табором, пробився з козаками через усі татарські заслони»⁴². До козацького табору вождь дістався перед 30 серпня, негайно було скликано раду, на якій не тільки засудив тодішнього гетьмана у розпорошенні козацьких сил, занадто повільному марші війська, через що його оточили турецько-татарські сили, примусивши пробиватися до польського табору; крім того, ідучи через

⁴¹ Паулі Жерота. Спогади про хотинський похід 1621 р. С. 123.

⁴² Жерела до історії України-Руси. № 250. С. 249.

Молдавію, він втратив багатьох людей. Бородавці також закидали, що він не подбав про підготовку в достатній кількості провіанту та корму для коней для забезпечення таких багатолюдних козацьких загонів. Чи вже тоді, в розпал боїв з татарами, дійшло до того, що Бородавку скинули з гетьманства, чи це сталося кількома днями пізніше в хотинському таборі, важко сказати. Проте вже у перші дні облоги польського табору козаками командував Сагайдачний.

Козаки увійшли до хотинських шанців вночі з 1 на 2 вересня, їх гучно вітали як польсько-литовські сили, так і лісовчики. Попри понесені в Молдавії втрати, Сагайдачний мав привести величезну — як на польські можливості — армію, яка, на думку істориків, складала від 25 до 40 тисяч молодців. Відомий компут козацьких сил нараховував їх аж 38 820 запорожців. Ось розподіл козацького війська на окремі полки:

полк гетьмана війська запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного --- три тисячі коней,

полк Івана Зішкаря (Січкаря) --- дві тисячі триста двадцять коней,

полк Богдана Куроши (Конши) — тисяча шістсот коней,

полк Тимоша Федоровича --- чотири тисячі,

полк Мойсика Писаренка --- дві тисячі п'ятсот коней,

полк Федора Білогородки (Білобородка) — три тисячі двісті,

полк Данила Дорокола (Довганя) --- три тисячі,

полк Адама Підгорського --- три тисячі сімсот,

полк Сидора Семаковича — три тисячі п'ятсот,

полк Василя Луцкевича (Луцьковича) — чотири тисячі сто,

полк Яцька Горденка (Гордієнка) — дві тисячі сімсот,

полк Чечури Семрока (Семена Чечути) — три тисячі двісті,

полк Івана Гардзея (Гардзеї) — дві тисячі ⁴³.

Козаки Сагайдачного мали з собою власну артилерію у вигляді двадцяти бронзових і трьох залізних гармат, а також дванадцять мішків з кулями. Після ради, проведеної під Фастовом у червні того ж року, склад козацьких сил зазнав змін, оскільки ми вже не бачимо передусім полку Яцька Бородавки (3000 коней). Очевидно, фактич-

⁴³ Див.: Опис козацького війська у хотинському поході // Жерела до історії України-Руси. № 151. С. 250.

на чисельність війська була значно меншою і то не лише з огляду на втрати, понесені під час маршу до Хотина або під час боїв із силами Османа II: частина козаків повинна була залишитися в Україні у зв'язку з небезпекою нападу татар. Сам Сагайдачний повинен був остаточно закінчити довготривалу суперечку з Бородавкою, якого було усунуто від командування і взято під арешт. Із хотинських хронік випливає, що 8 вересня за наказом козацького вождя Бородавку було страчено. Таким чином Конашевич позбувся свого багатолітнього суперника у боротьбі за гетьманську булаву. Ось як представляють ці події записи в щоденнику Яна Остророга:

«Того ж дня Сагайдачний, гетьман козацький, колишнього гетьмана Бородавку, який роком раніше змовився з іншими, зрадливо зіпхнув Сагайдачного з гетьманства за грабунки й невиконання наказу його милості пана великого гетьмана швидше приєднатись до війська, з підозри про зраду й залицяння до турків, за їхнім звичаєм був покараний на горло»⁴⁴. Також у хроніці, що приписується Станіславові Любомирському, знову читаємо під тією самою датою, що «козаки Бородавку, гетьмана свого, який незвичайно або й справді нещасливо, ідучи у волюську землю до табору, чатуванням займався, через щось і загинуло кількасот козаків, у своєму ж колі прилюдно й стратили»⁴⁵. Щодо страченого, то коли Сагайдачний передавав монастиреві дари, призначені на молитви за своїх батьків, він згадав також і Бородавку. Його смерті полегшила переговори польської сторони з турками оскільки, коли турки домагалися покарання вишних за чорноморські походи в свої провінції, польські комісари заявили, що вже за них покарано козацького вождя Бородавку, якого турки добре знали.

Козацький гетьман на чолі своїх запорожців зробив велику послугу Річпосполитій в ході облоги хотинського табору (1. IX — 10. IX. 1621). Козаки між 2 та 11 вересня а також 28 вересня відбили 8 турецьких штурмів та організовували контратаки на укріплення противника особливо в перші дні (2–4 вересня) та наприкінці обло-

⁴⁴ Яна, графа з Остророгу, воеводи познанського, щоденник хотинського походу з 1621 р. // *Паулі Жегота*. Спогади про хотинський похід 1621 р. С. 23.

⁴⁵ Станіслава Любомирського, коронного підчашого, щоденник хотинського походу з 1621 р. // *Паулі Жегота*. Спогади про хотинський похід 1621 р. С. 83.

ги (17—24 вересня). Козацький табір мав найслабші укріплення, тому турки намагалися його здобути в першу чергу. Сам Сагайдачний зі своїми старшинами брав участь у всіх нарадах головного командування, що свідчить про високий авторитет, яким він користувався у гетьмана Яна Кароля Ходкевича та в інших польських ватажків. Це підкреслював у своїх записках Якуб Собеський, що без згоди козаків трактат з Османом II не був би підписаний, оскільки «завжди Сагайдачний, гетьман їхній, із старшинами та чільними полковниками були учасниками найбільш таємних консультацій»⁴⁶.

2 і 3 вересня козаки відбивали атаки яничар, часто переходили в контратаки і навіть здобули 4 гармати і декількох полонених. В одному з хотинських щоденників від 3 вересня читаємо: «Штурмували (турки), почавши від козаків, великою навалою, від імператора суворий наказ маючи, аби козаків того дня побили, та примовляли: за ляхів нас матимуть, якщо козаків не знесемо. Стрільба велика йшла з гармат і дуже рясна з ручних самопалів так, що один одного від грому й диму не могли роздивитися. Мужньо захищалися хоробрі молодці і потужну відсіч давали, що їх (турків) за той час до тисячі забили, а самі цілі в окопі за милістю Божою лишилися»⁴⁷.

4 вересня турки поновили свої атаки на козацький табір, а Осман II особисто мав заявити своїм воякам, що «не буде ані пити, ні їсти, поки йому того сивого пса Сагайдачного не приведуть»⁴⁸. Проте обидва штурми, ранковий і вечірній, запорожці відбили і, як записав у своєму щоденнику Прокоп Збігнєвський: «Іа завершення із табору, вже далеко в поле рушивши, такий вчинили штурм на поган, що ті мусили уступати та гармати пересувати, і тепер тільки козаки стріляли й сікли, аж дісталися до самого їхнього табору, п'ять наметів із здобиччю вхопили; у гармат, з якими козаки нічого не могли зробити, бо важкі, кола порубали і до рівчака зіпхнули... Того ж дня опівдні Сагайдачний, полковник війська запорозького, Його Милості королевичу і панові гетьману віддав одного пійманого турецького Башу»⁴⁹. Козацького

⁴⁶ Якуба Собеського, люблінського воєводчика, щоденник... С. 179 (11.X.1621).

⁴⁷ Прокопа Збігнєвського щоденник хотинського походу 1621 р. // *Паулі Жегота*. Спогади про хотинський похід 1621 р. С. 46.

⁴⁸ Там само. С. 47.

⁴⁹ Там само. С. 48.

гетьмана у критичні моменти підтримували польські добровольці та лісовчики.

Ситуація у козацькому таборі була важка у зв'язку з браком харчів та особливо дошкуляла нестача сіна для коней. І тому шукали продовольства в польському таборі і, як писав Якуб Собеский, «кидали їм в'язанками, хто що міг, і у своїх коней фураж забирали, а його милість пан польовий гетьман (Станіслав Любомирський — заступник Ходкевича) зо триста коней тих, що від гармат, майже своїм власним сіном годував»⁵⁰. Голод посилив невдоволення в козацькому таборі, а чернь і рядові козаки почали вимагати від Сагайдачного повернення в Україну.

14 вересня до їхнього табору вирушило посольство у складі Станіслава Любомирського, Петра Опалінського і Якуба Собеського, який добре знав козаків ще з часів московської кампанії. Саме він у своїй промові до козаків закликав їх, «аби до кінця були рішучими у своїй відвазі, яку виказують». Сам гетьман Ходкевич видав Сагайдачному і його підвладним гарантію від імені комісарів Річпосполитої, призначених до складу воєнної ради:

«Із огляду на давню мужню відвагу панів молодців Їого Королівської милості війська запорозького, постійне їхнє перебування при війську Їого Королівської милості у голоді, злиднях і немалу втрату військових коней, іменем Річпосполитої ми дозволили дати їм нагороду у 50 000 флоринів, бажаючи, аби вони із цим становищем впоралися, щоб у цій експедиції так, як і ми почувалися, після щасливого, як Бог дасть, завершення одні на Запоріжжя, другі — до домів своїх без усілякого гуртування та чинення утисків на майно церковне, Їого Королівської милості і шляхетське роз'їхалися. А Річпосполита на подальший час з подякою цю суму повинна буде наперед до Києва відсилати, на день Різдва Христового за старим календарем, одержуватимуть її старші, визначені від війська»⁵¹.

Виступ комісарів зустрівся з несприйняттям з боку черні, яку заспокоїв Конашевич зі старшинами, даючи свою гетьманську гарантію і зобов'язуючись залишатися у хотинському таборі до кінця.

⁵⁰ Якуба Собеського, люблінського восводчика, щоденник... С. 144 (13.IX.1621).

⁵¹ Гарантія, дана польськими комісарами козакам в таборі під Хотиним 14.IX.1621. // Третяк Я. Історія Хотинської війни 1621 р. Львів, 1889. С. 231.

Козаки відбили сильний штурм турків, який 15 вересня здійснив Каракаш-паша. Козацький вожда, стан здоров'я якого погіршувався, відіграв суттєву роль на генеральному колі, скликаному 18 вересня Ходкевичем. На провокаційне питання головнокомандуючого, чи не краще відступити, рятуючи пошарпане військо від загибелі, запорозький гетьман, схоже, відповів одним з перших: «Краще чесно вмирати за вітчизну, ніж припускатися втечі, недостойної лицарів, образливої та й небезпечної»⁵².

Свою рішучість запорожці підтвердили протягом наступних днів, коли організували випад на турецькі позиції. Вночі з 22 на 23 вересня вони здійснили випад, в ході якого вбили двох пашів і забрали великі трофеї. До їхніх рук ледве не потрапив і турецький візир, який «сам цілу ніч у діброві в ямі під деревом затаївся, аж поки день настав, напівмертвий зі страху сидів», як записав Якуб Собеский⁵³. У наступні дні Сагайдачний на чолі своїх козаків також відбивав турецькі штурми, особливо відзначаючись у боях, що мали місце 25—28 вересня, вже після смерті гетьмана Ходкевича.

У запорозького гетьмана під час облоги загострились наслідки поранення, яке він отримав у сутичці перед присланням до свого війська. Королевич Владислав вислав йому власного лікаря, а тоді не раз перепитував про його здоров'я. Самі козаки з великою шаною ставилися до московського царя (після Деуліно королевич зберіг царський титул), що було помітно в ході офіційного прощання козацьких сил — учасників оборони хотинського табору. На доказ особливої ласки і визнання заслуг перед Річпосполитою і династією Вазів Сагайдачний отримав пару гарних коней і дорогоцінну прикрасу із зображенням Владислава, Зигмунта III і білого орла, яку принц Владислав сам одяг Сагайдачному на шию «і поцілував його в голову, а Сагайдачний, наскільки було можна, вклонився принцу, поцілувавши його в обидві руки»⁵⁴.

⁵² Подгородецький Л., Рашба Н. Хотинська війна. С. 223 (порівняти) Третяк Я. Історія Хотинської війни. С. 164—165.

⁵³ Якуба Собеського, люблінського воеводчика, щоденник... С. 149.

⁵⁴ Дзв. фрагмент з хроніки С. Величка, що ілюструє прощання королевича з гетьманом Сагайдачним, за Третяк Я. Історія Хотинської війни. С. 234—235.

Козаки неохоче прийняли умови затвердженого порозуміння з Османом II, оскільки їм було заборонено ходити в походи на Чорне море, а на відшкодування втрати коней і бойового спорядження їм треба було чекати у Києві. Тому перед своїм відходом, хоч і заявили про готовність служити для Річпосполитої, просили, як писав видатний український історик Михайло Грушевський: «Тільки про виплату їм постійної платні у розмірі 100 тисяч злотих, виплати за участь у Хотинській війні, збереження свободи для православ'я, влаштування шпиталю для покалічених солдатів (справа Трахтемирова — М. Н.), свободи найматися під прапори інших християнських можновладців, згоди на проживання у зимових квартирах і королівських стоянках без обов'язку виконання підданства, виїзду коронних військ з київського воєводства, свободи для зайняття рибальством і полюванням»⁵⁵.

Вимоги ці записано у спеціальній інструкції в жовтні 1621 року і вислано разом з послами, які відправилися з ними до короля. Вже на основі цих постулатів, які повинні були бути розглянуті на черговому сеймі, видно, яким важким партнером у дискусії був П. Конашевич-Сагайдачний: за надані Річпосполитій послуги він вимагав від комісарів «негайних» поступок у питаннях, дуже важливих для розвитку козацтва. 13 жовтня, коли вирушили польсько-литовські загони і королевич Владислав проїздив біля козацького табору, що розташувався під Брагою, з нього «залунала ручна пальба, коли повз табору проїздив Його Милість королевич, яка була і рясною і тривала, може, зо дві години»⁵⁶.

На жаль, для війська запорозького Сагайдачному ні про що не пощастило домовитися. Із інструкції, переданої визначеним на переговори із запорожцями комісарам, 28 жовтня у Львові, випливає, що вони отримали тільки 40 000 злотих, даровану їм ще під час хотинських боїв. Після виплати цієї суми і належної платні Сагайдачний повинен був козаків розпустити, залишаючи тільки 3000 реєстровців. Разом з тим щодо платні, яку їм обіцяли, комісари одержали детальну інструкцію:

«А що доповідаються і просять козаки в рік 100 000, це видається велика і для Річпосполитої обтяжлива плат-

⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 481. Серчик В. На далекій Україні. С. 238-239.

⁵⁶ Якуба Собеського, люблінського воєводчика, щоденник... С. 181 (13.X.1621).

ня, і тому пани комісари повинні схилити до колишньої постанови про 40 000, аби цим і були задоволені. А якби це їх не влаштовувало і вони на своєму наполягали, можна собі дозволити додати ще 20 000, враховуючи тут і сукно, що вирішувати доручається панам комісарам Його Королівської Милості. Ті козаки, які вже стануть на службі Його Королівської Милості, повинні бути комісарами переписані з їхніми старшими по іменах і домах, де живуть, в якому місті, і цей реєстр повинен бути рукою гетьмана запорозького підписаний і до казни Його Королівської Милості надісланий, а звідти розісланий по містах. Ті козаки, яких вписано, повинні, згідно з колишніми своїми привілеями, мати повну свободу в своїй юрисдикції. А виписані — до звичайної юрисдикції своїх панів і старостів повинні належати»⁵⁷.

Отже, бачимо, що влада Річпосполитої, знову обмежуючи реєстрове військо до чисельності, з якою козаки не могли погодитися, не зробила жодних висновків з факту різкого зросту числа козацтва. Тобто треба було кілька десятків тисяч лицарства на окраїнах, що бралося зі шляхтою під час боротьби з турецькими силами, обернути на покріпачених селян. І тому вислане в лютому 1622 року козацьке посольство домогалося не тільки виплати заборгованої платні, але, насамперед, збільшення реєстру.

У листах до короля, коронних і литовських можновладців запорозький гетьман просив їх про «заспокоєння нашої стародавньої віри грецької», тобто про затвердження королем висвяченої Феофаном православної ієрархії, просячи про це від імені всього Війська Запорозького. Такого листа він вислав також до литовського гетьмана Кшиштофа Радзівілла з вказівками Йова Борецького і Мелетія Смотрицького⁵⁸. Дякуючи за надісланого лікаря у передсмертному листі до Зигмунта III і його сина Владислава від березня 1622 року, Сагайдачний просив про опіку над козацтвом. Ще раз звертався з палким клопотанням за православну віру, вбачаючи у справі її викорінення католицьким та уніатським духовенством

⁵⁷ Інформація панам комісарам Його Королівської Милості в питанні заплати козакам запорозьким і про дальшу їхню службу постановлення, дані у Львові 28.X.1621. // Жерела до історії України-Руси. № 153. С. 255.

⁵⁸ П. Конашевич-Сагайдачний до К. Радзівілла з Києва 13.I.1622; AGAD AR. II. № 804.

заграву подальших конфліктів в Україні. Писав, аби русинів залишили у спокої, бо «ми є православні від святих апостолів і від часів старих батьківських переказів і догматів, без жодної унії живемо і не втрачаємо надії на наше спасіння і благословення життя вічного» ⁵⁹.

Тим часом героїчне життя козацького вождя добігало кінця. Він помер у Києві 20 квітня від стріляної рани, яку погано лікували, і був похований у Богоявленській церкві. Згідно заповіту, написаного за п'ять днів до смерті, він призначив чималі суми на шпиталі, церкви й братства, передусім у Львові та Києві. Особливою симпатією обдаровував братство, до якого записався іменем усього війська запорозького, приймаючи таким чином братство під свій захист. Конашевича зараховують до тих козацьких вождів, які навіки увійшли в легенду, причому його — саме за Хотинську кампанію. У багатьох літописах прославляється провідник запорожців і його підвладні, в одному з них, наприклад, читаємо:

*«Ой Хотине, гроде давній
На всю землю вельми славний,
В той час ляше, моцну руку
Знаш козацькую другу
За Сагайдачного гетьмана
І шмат війська з ним вибраний
Сім негіль для тої слави
В бою людей — був бій кривавий»* ⁶⁰.

Особливої популярності набув вірш, виданий друком у 1624 році Касіяном Саковичем, у якому віддавалася честь героїчному вождеві запорозьких військ часів Москви і Хотина. Автор вірша не забув про героїчні битви запорожців під проводом Конашевича на Чорному морі, підкреслюючи його шляхетське походження. Писав так:

*«Їх то предки з руським монархом
Володимиром хрестились
І в вірі цій статечно жили,
Бували між військом тим князі й пани,*

⁵⁹ Листування між Зигмунтом III і Сагайдачним з Кракова 12.I.1622 та з Києва від 15.II і з березня того ж року від гетьмана запорозького до короля // Літопис Самійла Величка. Т. I. С. 38-42, 47—49 (в додатку).

⁶⁰ Хинчевска-Геннель Т. Національна свідомість української шляхти і козацтва на схилі XVI до половини XVII ст. Варшава, 1985, С. 129.

З яких виходили добрії гетьмани.

Яким же і був той їх гетьман Петро Конашевич

Який вправністю справ лицарських відомий»⁶¹.

Польські автори також присвячували чималу увагу особі козацького вождя, як скажімо, Вацлав Потоцький у поемі про «Хотинську війну», де дуже високо оцінив поставу козаків у боротьбі із спільним ворогом Річпосполитої та козацтва — Оттоманською імперією⁶².

Фундації, закладені Конашевичем, були підтверджені новим запорозьким гетьманом Оліфером Голубом у Києві 24 червня 1622 року в присутності православного митрополита Йова Борецького.

Конашевич був одружений і залишив нащадків, про яких у джерелах не збереглося жодних згадок.

Немає сумнівів, що Конашевич належав до тієї групи козацької старшини, яка бачила шанс у співпраці з Річпосполитою, зрозуміло, за умов поступок польських властей щодо справ українських як у прийнятті православної ієрархії, так і у збільшенні реєстру запорозького війська. Особливо гостро ставився Сагайдачний до згоди короля Зигмунта III на функціонування в українських воєводствах православної ієрархії. Адже він особисто був палким віруючим — цим треба пояснювати важливу роль, яку він відіграв у 1619—1620 роках, піклуючись про єрусалимського патріарха Феофана, якого великий коронний гетьман Стаїслав Жолкевський хотів збути до Кам'янця-Подільського.

* * *

Під проводом козацького вождя Петра Сагайдачного у 1617—1621 роках козацтво надало надзвичайні послуги Річпосполитій як під час походу на Москву, так і в антитурецьких кампаніях. Не врятувало це козацького гетьмана від звинувачень у сприянні ляхам; напевно тому його було скинуто з гетьманства у суперечці з прихильниками тісніших зв'язків з Москвою і здійснення чорноморських походів, що вело до загострення взаємин Польщі із Туреччиною. Ставлення до Сагайдачного було неоднозначним і

⁶¹ Хинчевска-Геннель Т. Національна свідомість української шляхти і козацтва на схилі XVI до половини XVII ст. С. 129.

⁶² Потоцький В. Операція Хотинської війни. // Твори. Варшава, 1987. Т. I. С. 55—56, 60.

серед тодішньої владної еліти Польщі. Жолкєвський добре відгукувався про нього як про особу, що серед козацької старшини має найбільш примиренську позицію. Схоже оцінював його і Кшиштоф Збаразький. Іншу позицію представляв натомість литовський канцлер Асв Сапєга, напевно, під впливом інформацій про Сагайдачного, які отримував від своїх рідних, насамперед від Лукаша Сапєги.

Зигмунт III стверджував, що козацький вождь «разом з іншими старшими, своїми товаришами, виявляє всіляку готовність бути до наших послуг і для Річпосполитої». У листі від травня 1622 року до козацької комісії монарх визнає усвідомлення того, якої великої втрати зазнає Річпосполита зі смертю козацького вождя Конашевича. Він писав: «Як бачимо, зі смертю Сагайдачного складніше стало, однак тримаймося розсудливості і прав щодо Вашої вірності і Річпосполитої, на це звертаємо найбільшу увагу, аби усі постанови провадили до певного миру з поганами, а погодження Вашої вірності і трактати з цим військом були виконані»⁶³.

Також високо оцінював Конашевича Шимон Старовольський, який включив його у свиту сарматських бійців і у зв'язку із заслугами та мужністю гетьмана зробив такий напис на пам'ятному камені на честь перемоги в боях із татарами, турками і Москвою:

«В цій могилі спочиває Петро Сагайдачний, вождь козаків запорозьких, славетний зі своїх вчинків, доконианих на суші і морі. Муж надзвичайної бистроти розуму й думки, у мові повний шляхетної розважливості, запобігливий особливо. Завдяки цим дарам так виріс понад плебейський спосіб життя, що справедливо може бути представлений нащадкам як один з найславніших мужів цього століття в Польщі. Якщо ти прихильник цноти, проси про добру пам'ять для цього воїна»⁶⁴.

Переговори з козаками, вже під командуванням нового гетьмана Оліфера Голуба, мали місце в середині травня 1622 року під Кагарликом. Із постулатів Сагайдачного більшість відкинуто, передусім вимогу про визначення постійних місць розміщення козацьких полків та збільшення занорозькому війську платні до 100 тисяч злотих. За Хотинську кампанію запорожцям було виплачено

⁶³ Зигмунт III до козацької комісії з Варшави від V.1622 р. // Жерела до історії України-Руси. № 160. С. 261-262.

⁶⁴ Старовольський Ш. Сарматські воїни. Варшава, 1978. С. 274.

Хотинське замирення

З мистецтвознавчого опису картини Бак'яреллі «Хотинське замирення» (олія, полотно, 340 × 276, близько 1782/83): «Рівнобічний трикутник, до якого Бак'яреллі вписав три головні постаті композиції, що ніби узагальнюють підсумки мирної угоди між Польщею і Туреччиною 1621 року. Постать королевича Зладислава патрує потиск долонь великого візиря Ділавера в лівій частині композиції й Станіслава Любомирського, головнокомандуючого польського війська... В глибині намету намацьовано героя Хотинських боїв Кароля Ходкевича, який помер на 15 днів раніше і з'являється наче дух. Проте жестикулюючі постаті інших учасників, серед яких упізнаємо Якуба Собеського і козацького отамана Петра Конашевича, так жваво намацьовані, що композиція сприймається як динамічний репортаж».

50 тисяч злотих, з одночасною вимогою розійтися по своїх домівках тим, хто не перебував в ресстрі. Проте новий реєстр було визначено на три тисячі козаків і, як писав Зигмунт III до комісарів, призначених для переговорів з козацькою старшиною у червні 1622 року: «Ніколи це військо, повертаючись з інших воєнних експедицій, не домогалося подібних речей, а, одержавши обумовлену платню, завжди без неприємностей для коронних громадян до своїх домів і господарств роз'їжджалось. Треба, щоб вони трималися давнього порядку, самі зважали, аби не було громади у волостях, де її останнім часом скасовано, а тільки де встановлено»⁶⁵.

Разом із підписанням Хотинського договору і смертю Османа II небезпека війни з Туреччиною відступила і козаків треба було знову притягти до суспільного порядку, який панував у південно-східних воєводствах Річчосполитої. Черговий раз занепала ідея спільної боротьби проти Туреччини і козацько-польської співпраці у зв'язку з новим козацьким повстанням Марка Жмайла 1625 року.

Постать козацького вождя Конашевича увійшла в художню літературу обох народів. Адже про нього писали не тільки Вацлав Потоцький у «Хотинській війні» і Юзеф Богдан Залеский в думі «Чайки. Спів запорожців, що вертаються з морського походу Конашевича», але й автори багатьох українських літописів. Постать гетьмана зайняла особливе місце в творчості Касіяна Саковича, але і досі особистість Петра Сагайдачного викликає суперечки істориків обох народів.

Тоді ж і зародилась ідея створення триєдиної держави Річчосполитої на основі польського, литовського і українського народів, збройною силою якої було б козацтво. Хоча цю ідею влада Річчосполитої до Гадяцької угоди 1658 року не реалізувала, вона і так чудово виявила себе 1621 року в боротьбі з Османською імперією. Тому не випадково Бакареллі на картині, присвяченій Хотинському миру, поруч із постаттю великого візира Ділавер-паші і Станіслава Любомирського зобразив вождя запорозького козацтва Петра Конашевича Сагайдачного одного з чільних героїв 1621 року.

Мирослав НАГЕЛЬСЬКИЙ,
професор
Варшавського університету

⁶⁵ Зигмунт III до комісарів на переговори з козаками від VI. 1622 р. // Жерела до історії України-Руси. № 170. С. 270—271.

*Друга половина XVII століття.
Польська шляхта не дає захисту
від нападів турків і татар*

А здешнему было королеви и зело ближаиши, да подобна его королевская высота и величество не к тому обрацался умом, но паче в различныя плясания много и в преиспещренныя машкары. Тако же и властели земли тоя драгоценныя колачи со безчисленными проторы гор-тань и чрево с марцыпаны натыкающие, и якобы в утлые делвы дражаищие различные вина безмерные льюще, и с печенегы вкупе высоко скачяще и воздух биюще, и так прехвалне и прегорде друг друга пьяни возхвалящи, иже не токмо Москву, або Константинополь, но аще бы и на небе был турок, совлещи его со другими неприятельми своими обещевающе. Егда же возглянут на одрех своих между толстыми перинами, тогда, едва по полудню проспавшись, со связанными головами с похмелья, едва живы, и вычутясь востанут; на протчие дни паки гнусны и ленивы, многолетнаго ради обыкновения. И сего ради забыли такового благополучнаго времени на бусурманы, и не радящи, горши предреченных тех, о своем отечестве, не токмо о оных заведеных, о нихже выше мало прежде рекох, во многолетней работе сущих, но на каждое лето пред очима их жен и деток, тако же и подручных во плен множество веденных, не пекущиеся о них, но паче же те то предреченные печенегы и ни обороряюще их. Но, аще и срама ради великого и нарекания многослезнаго от народу, аки бы выедут, ополчатся, грядущие издалека во след полков бусурманских, боящися наступити и ударити на враги креста Христова, и попошедчи за ними два дни або три, паки возвратятся восвояси; а что было остало от татар, або сохраненно убогих христян на лесех нечто со стяжанием яковым, або скотов, все поядят, и последнее разграбят, и ничто же бедным и, окоянные, оставляюще оных слезных остатков.

Курбский А. История о великом князе Московском. Сочинения князя Курбского. Т. 1 // Русская историческая библиотека. СПб., 1914. Т. 31. С. 241—242.

1617 рік. 13 вересня.

Договір

між урядами Речі Посполитої та Туреччини
під Ярцгою (урибок)

Рескрипт, або лист, даний Скіндер-паші.

Після того, як я, Станіслав Жолкєвський, восвода київський, коронний гетьман польський, прийшов до Дністра з військами найсвітлішого Сигізмунда III, короля польського, шведського, готського, вандалського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфляндського та ін., для придушення і приборкання татарських набігів на держави пайсвітлішого його милості короля напа мого, а також для приборкання козацьких розбоїв (в цьому війську були: ясновельможний пан Ян Данилович з Журо́ва, руський, Ян з Остро́га князь Заславський волинський - - восводи; Мартин Красицький львівський, Ян Заморський холмський --- каштеляни; Адам Ієро́нім Сенявський --- коронний підчаший; Гео́ргій (Ю́рій) князь Збарацький --- коронний кравчий; Станіслав Конєцпольський, коронний підстолій, Валент Олександр Калиновський кам'янецький, Олександр Балабан вінницький, Ю́рій Луцький галицький, Петро О́жга трембовальський, Ян Зебржидовський, ланцкоронський --- старости; Габрієль Госцький, київський хорунжий, Мартин Казановський і чимало інших підполковників, ротмістрів також знатних (шляхтичів) --- через кілька днів з другого боку Дністра з волоського берега підступив ясновельможний Скін дер-паша, боснійський беглербег, гетьман пайсвітлішого турецького султана. Коли війська вже зішлись і справа дійшла майже до бою, ми послали один до одного послів для підтвердження старовинної приязні, що існувала здавна між найсвітлішим королем польським и найсвітлішим турецьким султаном та їх державами, і відбулася між ними угода:

Пункт перший.

Щоб козацька вольниця не виходила з Дніпра на Чорне море і в державах, що перебувають під владою найсвітлішого султана, ніякої шкоди не чинила, і взагалі яким завгодно способом була приборкана, щоб більше ні ми, ні козаки ніяких кривд не чинили і флотові султана не доводилося б у майбутньому виходити в Чорне море. Інакше ми обіцяємо і беремо на себе покарати як війська, так і козаків.

Пункт другий.

Щодо татар, то, відповідно до давніх звичаїв, домовленості і постанови, укладеної з ясненьовельможним паном Яном Замойським, канцлером і коронним гетьманом, підтвердженої на Цеңорі, дані були з обох сторін рескрипти і постанови або угоди посла його милості короля з каймаканом, його милістю Ахмет-пашею, щоб узяли звичайні подарунки (упоминки) на наступні роки по приїзді чауша від пайсвітлішого султана до його милості короля разом з послом хана; щоб вони також у державах нашої корони в жодному місці найменшої шкоди не чинили б, так щоб ми в обопільній приязні жили і згідно з давніми пактами і своєю обіцянкою твердо додержували всіх пунктів...

Дано в таборі над рікою Дністром коло містечка Яруги. 23 вересня, року божого 1617.

Pisma St. Żółkiewskiego. Lwów, 1861. С. 277—280.

1617 рік, Жовтень.

Ольшанська комісія між польським урядом і Військом Запорозьким

Ольшанська комісія, перша з запорізькими козаками.

Ми, комісари, делеговані владою його королівської милості нашого милостивого пана для приборкання свавільних людей, які збираються в юрби на Україні, зїхавшись у Житомир на сеймик для виборів депутатів разом з панами ради, урядовцями й радами, лицарством цього Київського воєводства, в справі, дорученій нам його королівського милістю, що стосується всієї Речі Посполитої, особливо ж цього поважного воєводства, прийшли до такої угоди.

Відзначаємо, що останнім часом сваволя поширилась, що під виглядом запорозьких козаків (багато людей), порушуючи давні звичаї, юрбами і взагалі великими загонами нападають на сусідні держави, порушуючи пакти і замирення, укладені з турецьким султаном від давніх часів, а це може поставити Річ Посполиту в трудне й небезпечне становище, чим загрожує турецький султан через посольства і листи в разі, якби вони (свавільні юрби) не були приборкані. І вдома ці свавільні юрби, виходячи на волю, велику шкоду, насильства, утиски [чинять] і взагалі завдають шкоди людям усякого стану як у володіннях і староствах його королівської милості, так і в інших во-

лодіннях духовних і світських, скрізь, де вони перебувають, бо самовільно виходять з-під юрисдикції панів та їхніх намісників і створюють для себе нові, небувалі за часів предків і незвичні права.

Причиною всього цього є не що інше, як тільки розмір цих зборищ, через який [вони] самі в себе доброго порядку мати не можуть. Тому, передусім, силою і владою його королівської милості пана нашого милостивого і нашого комісарською ухвалюємо, щоб тих, які називаються запорозькими козаками, більш як тисяча чоловік не було і щоб вони жили на звичайних місцях, наданих старшим від імені його королівської милості, і на волость не виходили. Щоб вони там мали з чого жити, не вдаючись до грабування сусідніх держав, установлюємо — подібно до того, як колись також заради приборкання сваволі установив славної пам'яті король його милість Стефан — платню їм по червніцю на людину і по куску сукна на кожного; цю платню і сукно завжди будуть вони одержувати в Кисві на свято Різдва. А інші, що десь перебувають як у мастках королівських, так і в духовних і світських, щоб одразу ж перестали називатися козаками, не збиралися в юрби і не присвоювали собі піяких юрисдикцій. Щодо тих, які собі їхні [права] колись присвоїли, то наданою нам його королівською милістю владою ми з цього часу [всі ці права] знищуємо, касуємо і ті, які користувалися цими правами, де б вони не проживали, не повинні виходити з-під влади старост державців, дідичних панів, підстарост та їхніх намісників, а мусять коритися їм і лишатися покірними в усьому підданими своїх панів, своїх властей, де хто перебуває і має свою домівку. А якби знайшлися такі (чого ми не радили б), які через злість, упертість і сваволю цій постанові чинили б опір, проти таких непокірних одразу буде вжито військо його королівської милості, як проти заражених членів, ворогів, зрадників батьківщини; і ми, обивателі Київського воєводства, відповідно до коронних конституцій, ухвалених з приводу таких свавільних юрб, обіцяємо спільно виступити на загибель і знищення їх та своє рішення доведемо до кінця.

Щоб про ці рішення знали всі, ми наказали записати їх у книги житомирські і книги київські. Боячись, аби згодом такі юрби знову не з'явилися і не поширилася знову сваволя, ми думасмо знищувати їх на самому початку, боронитися від такого згромадження: бо й вогонь легше загасити, поки він в іскрах, ніж коли він поши-

ряться і розгоряться. Особливо ті свавільники, які збирали б ці юрби і верховодили ними, повинні бути спіймані та покарані на смерть. А якби сила тих свавільників була така велика, що державець або пан у своєму володінні не міг би справитись з ними, тоді пан, у володінні якого зайнявся б такий вогонь, мусить повідомити [про це] гетьмана, а той мусить вирядити солдат проти цих свавільників, схопити їх і стратити. Якщо б потрібне було велике військо, то, за Конституцією, на заклик нашого воєводи, а в несподіваному випадку, коли пан воєвода далеко, на заклик пана підвоєводи, ми повинні вирушити під керівництвом всякого з наших урядників, щоб загасити загальний вогонь, стати для покарання і знищення цих свавільників. Якби якийсь державець або пан, у державі чи володінні якого почали б [вони] збиратись, потурав би цьому і дивився б на все це крізь пальці і не боровся з цим і не повідомив би ні гетьмана, ні воєводу, ані в його відсутність підвоєводу, або, нарешті, і сам би таких свавільників збирав, скликав у юрби — той, покликаний до трибуналу за чиймсь позовом у справах поза воєводством, повинен бути скараний на смерть, якщо ці відомості будуть по суті правильні. А якби він не з'явився [до трибуналу], повинен бути позбавлений честі.

Ще одно вважаємо необхідним: щоб ніхто не насмівся відправляти за пороги [військове] спорядження, порох; це можна робити тільки за розпорядженням пана воєводи київського і старости черкаського, бо вони найкраще можуть знати, скільки спорядження й пороху буде їм потрібно для Запорожжя. А якби хто насмілювався, крім оповіщень і розпоряджень київського воєводи і черкаського старости або їхніх намісників теперішніх і майбутніх, висилати на Низ будь-яке спорядження, порох, оливу, човни, то, коли це шляхтич, він втрачає спорядження і, покликаний кимось до трибуналу, хоч би поза межами воєводства, в офіційних справах, якщо [провина його] буде доведена, мусить бути скараний на смерть, а коли не буде, то по честі мусить бути покараний. А якби плебей на це наважився, то він втрачає все і одразу ж негайно мусить бути скараний на смерть.

Трахтемирівський монастир, оскільки [він] наданий їм [козакам] його королівською милістю і Річчю Посполитою, лишається при них, з тою тільки різницею, що цей монастир повинен стати пристановищем для старих, хворих і поранених, для догляду за ними і для їхнього зручного проживання до смерті; але збирати і скликати

юрби, як де в іншому місці, так і тут не дозволяється. Якби ж, всупереч нашій постанові, з'явилися юрби, зібрані в ньому [монастирі], тоді вони втратять ласку його королівської милості та Речі Посполитої, виявлену їм наданням монастиря.

*1617 рік, 28 жовтня.
Комісарська транзакція (договір)
із запорозькими козаками*

Ми, Станіслав Жолкєвський, воєвода київський, гетьман коронний польський, барський, кам'янецький, Ян Данилович, воєвода руський, белзький, корсунський, Станіслав Конєцпольський, коронний підстолій, велюньський, жарвонецький, Ян Жолкєвський, рубешівський і старости й комісари, делеговані його королівською милістю паном нашим милостивим для встановлення порядку в прикордонних з Річчю Посполитою державах, оголошуємо, кому відати належить:

І Прийшовши сюди на Україну з кварцяним військом, ми повідомили запорізьких козаків про комісію, доручену нам його милістю королем. Після цього вони, згідно з нашим закликом, прислали до нас своїх товаришів з інструкцією і необхідними вказівками, оголошуючи, що чинити опір волі його королівської милості пана нашого милостивого і всієї Речі Посполитої вони не хочуть, бажають довідатися про волю короля його милості, а також умовитися з нами щодо порядку, який повинен бути між нами. Тому після цього їм були показані й прочитані [постанови] комісії. Далі ми їм оголосили волю його королівської милості, щоб у державах його милості короля нічого через них не було такого, що могло б спричинитися до чисельної шкоди, утисків, кривди; щоб на сусідні держави турецького султана не нападали, щоб не порушували замирення і пактів, здавна укладених між його королівською милістю та Коронаю і турецьким султаном, поновлених щойно цього літа; щоб на певних місцях служили вони його королівській милості і Речі Посполитій, попереджаючи про [поjawу] ворога держави, охороняючи переправи, як те робили їхні предки. А щоб вони там мали на що жити, призначили ми їм від імені його королівської милості тисячу злотих і 700 кусків сукна на рік, які вони будуть одержувати щороку в Кисві на свято Різдва.

Також і про те волю його королівської милості ми їм передали, щоб у них був старший, призначений від імені його королівської милості пана коронного гетьмана як теперішнього, так і майбутнього. Та ще про те з розпорядження його милості короля ми їм розповідали, щоб не вигадували нових юрисдикцій там, де хто живе, своїм панам і начальникам були покірні. А через те, що їх так багато збиралось і при такому великому згромадженні порядок установити важко, нехай вони розпустять деякі з цих своїх юрб і розчистять їх. На таке наше повідомлення всі заявили, як згадано вище, що чинити опору його королівській милості не бажаючи, зазначену милість короля, який їм гроші й сукно дати хоче, з подякою приймають. На море ходити, нападати на держави султана турецького не хочуть і не будуть, а через те, що їх тут багато зібралось, вони заявляють, що накажуть ремісникам, кушцям, шинкарям, війтам, бурмістрам та іншим усім, що якимсь ремеслом займаються, а також іншим вільним людям піти геть і викинуть їх від себе; так само й тим, які роки три тому приєднались до їхнього війська, накажуть піти геть і не називатися надалі козаками. А коли прибуде до них комісар від його королівської милості з грішми й сукном, при ньому будуть робити виписку, як це й раніш бувало, щоб залишилося тільки певне число і щоб ті, що залишаться, брали сукно та гроші і, проживаючи в звичайних місцях, служили його милості королю і Речі Посполитій, а на волость не виходили без волі й розпорядження його милості короля і Речі Посполитої, також і коронного гетьмана.

І Проте через те, як нам говорили, цих грошей і сукна ледве стане на тисячу чоловіка, а для утримання цих місць велике число людей потрібне, залишити вони за собою право клопотатись у цій справі перед його милістю королем паном нашим милостивим та зібраним на сеймик панами, а також клопотатися, щоб вольності, які здавна казакам колишнім їхніми милостями панами-королями були надані, а його королівською милістю підтвержені, лишилися цілими й непорушними. Ці клопотання [хочуть вони] передати через своїх представників його королівській милості на найближчому сеймі, а нас просили, щоб ми підтримали ці клопотання перед його милістю королем. Ще про те заявили, що раді будуть мати в себе старшого, призначеного від імені його королівської милості нашого пана і коронного гетьмана, яким колись був Оришевський та інші; [старший цей] повинен вибиратись

як найздатніший, присягатись із своїм товариством, яке одержує платню від його королівської милості, що він буде наглядати за порядком між ними і за тим, щоб те, що постановлено і буде постановлено між ними, виконувалось.

А щоб ухвалене зараз було доведено до кінця, вирішили ми, щоб його милість пан земський писар київський, пан Ісронім Врещ, ротмістр його королівської милості, пан Ян Білецький, пан Юзеф Галицький разом з послами від запорозьких козаків до нас присланими, виїхали до їх війська, щоб усе, потрібне тепер, було виконано. В таборі над рікою Россю на урочищі, званому Стара Ольшанка, в день св. Апостолів Сімеона і Іуди, дня 28 жовтня 1617 року.

1617 рік. 31 жовтня.

*Лист від запорозьких козаків його милості
пану Станіславу Жолкевському та
їх милостям панам комісарам*

Я, Петро Конашевич, гетьман, і ми, все Військо Запорозьке його королівської милості, оголошуємо на всі наступні часи, що коли прийшли на Україну з найманим військом їхні милості ясновельможні: його милість пан Станіслав Жолкевський із Жолкви, воєвода київський, коронний гетьман, барський, кам'янецький; його милість пан Ян Данилович, воєвода руський, белзький, корсунський, його милість пан Ян Жолкевський, грубешівський, старости, комісари, делеговані його королівською милістю паном милостивим для підтвердження порядків прикордонних Речі Посполитої держав, і повідомили нас про комісію, покладену на них його королівською милістю паном нашим милостивим, ми також на заклик їх милостей через своє виряджене до них товариство заявили, як і зараз заявляємо:

Ми не хочемо ні в чому чинити опір волі і розпорядженням його королівської милості пана нашого милостивого і всієї Речі Посполитої, і будемо охоче виконувати те, що їх милості сказати і наказати нам хотіли б від імені його королівської милості і всієї Речі Посполитої, утискаючи наші права, надані нам його милістю королем. Їхні милості пани комісари показали всім нашим вирядженим до них товаришам комісію від його королівської милості і об'явили волю його королівської милості та всієї Речі Посполитої.

На ці пункти, крім двох нижче згаданих, по яких ми лишаємо за собою право клопотатись перед його королівською милістю паном нашим милостивим і всією Річчю Посполитою на найближчому сеймі, і їх милостей панів комісарів... просимо підтримати нас перед його королівською милістю, дали ми згоду як через посланців, так і через їх милостей панів послів, присланих до нас від панів комісарів, так:

Перше, що ми і потомки наші нічого такого, що б нашкоду, порушення прав і пригнічення чиясь могло служити, в державах його королівської милості чинити не будемо.

Друге, що на сусідні держави, а саме на володіння турецького султана без волі і наказу його королівської милості і всієї Речі Посполитої набігів (чинити) і укладених здавна між його королівською милістю і турецьким султаном і поновлених цього року їх милостей панів комісарів пактів порушувати не будемо, і відмовляємось виходити на Чорне море з Дніпра, і будемо на своїх звичайних місцях жити, маючи старшого, (даного нам) від імені його королівської милості пана нашого милостивого і пана коронного гетьмана, теперішнього і майбутнього, який з нашого війська як достойний і до цього придатний нами самими і ніколи іншим був би обраний і затверджений паном коронним гетьманом. Цей старший і все товариство будуть одержувати від його милості короля платню, попереджати про ворога св. хреста і захищати переправи, як це робили наші предки, і ми також його королівській милості нашому пану милостивому і всієї Речі Посполитій служити хочемо, обіцяємо і зобов'язуємось.

Третє: з своїх звичайних місць без волі і наказу його королівської милості і пана коронного гетьмана у волость виходити не будемо.

Четверте: ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмістрам, кафанникам, балакирям, різникам, кравцям та іншим вільним людям (накажемо) геть (піти) від нас, а також всім тим новоприбулим, які два роки тому вийшли з-під державної юрисдикції, бувши міщанами, і до нашого війська прислались, наказуємо одразу ж надалі козакам не називатись, і від себе відлучаємо, і в майбутньому в своє військо без волі його королівської милості і пана коронного гетьмана приймати (їх) не будемо.

А що його королівська милість наш милостивий пан виявляє нам свою панську ласку, хоче нас грішми і сук-

ном постачати, посилаючи їх щороку в Київ, з подякою це від його королівської милості нашого пана милостивого приймаючи, уклінно дякуємо; але через те, що на ці гроші --- тисячу злотих і 700 кусків сукна --- ледве можна тисячу чоловіка утримати, а для утримання цих місць і безпеки їх велике число людей потрібне, лишаємо ми по цьому (пункту) за собою право клопотатися перед його королівською милістю паном нашим милостивим і всіма панами, що збираються на найближчий сейм. Щодо наших вольностей, які нам святої пам'яті їх милостями королями надані, а його королівською милістю паном нашим милостивим тепер правлячим підтверджені, щоб вони при нас лишились цілими і непорушними, (про що) також за собою право клопотатись перед його милістю королем і всією Річчю Посполитою залишаємо; про це не гаємося послати клопотання його королівській милості і коронним панам на найближчий сейм.

Всі названі, тепер закінчені і ухвалені пункти ми і наші майбутні потомки, все військо запорозьке непорушно додержувати і виконувати їх на вічні часи добрим своїм чесним лицарським словом зобов'язуємось. В цьому дали ми цього свого листа, припечатаного військовою печаттю і з підписом рук товаришів наших, які вміють писати. Дано в таборі над рікою Россю в останній день жовтня 1617 року.

Петро Конашевич, в цей час гетьман його королівської милості війська запорозького, руку свою (приклав). Богдан Балика, Гарлик Свиридович, Іван Мамайович осавул його королівської милості Війська Запорозького. Лаврептії Пешковський, писар Війська Запорозького. Станіслав Костожевський, Ян Мировський руку свою (приклав) і т. д.

Pisma St. Żółkiewskiego. C. 311 — 322.

*1619 рік, вересень — жовтень.
Друга Роставицька комісія між польським
урядом і Військом Запорозьким*

(Ми), Томаш Замойський па Замості київський, кншинський, гоняндський, Ян Данилович з Журова руський, бузький, курсунський -- восводи; Станіслав Жолкевський із Жолкви, канцлер, коронний гетьман, барський, яворівський, кам'янецький староста, Станіслав Конєцпольський, польний гетьман коронний, велюньс-

кий, жарновецький, Валенга Олександр Калиновський кам'янецький, брацлавський, Ян Склипський жигвольський — старости; Тибурцій Злотницький, ротмістр його королівської милості, Ян Білецький, комісари, делеговані і призначені його королівською милістю паном нашим милостивим для укладення угоди і вирішення з панами козаками Війська Запорозького (питання) про спосіб життя і службу їх, як вони повинні поводитися на службі його королівської милості та Речі Посполитої, об'являємо, що, згідно з наказом його королівської милості пана нашого милостивого і з даним нам дорученням, ми умовились з панами-молодцями козаками Війська Запорозького про час нашого з'їзду і вибрали місце над Роставицею, де тепер військо його королівської милості нижче Паволочі, а війська запорозькі за Білою Церквою на ріці Вузені стоять; і після того, як були прислані до нас від Війська Запорозького (посланці) для переговорів і постанови з нами, всією силою влади, сьогодні, тобто 8 жовтня року 1619, така постанова і угода відбулись:

Насамперед, (бо така воля його королівської милості нашого пана), щоб козаки запорожці, за звичаєм своїх предків, на звичайних місцях за порогами, подаючи перестороги і охороняючи від ворога переправи, служили Речі Посполитій і людям всякого стану в державах його королівської милості і нікому тяжкими і неприсмними не були, щоб пактів і замирень з сусідами, особливо з турецьким султаном жити, дозволили їм щорічну платню чистими грішми 40 000 злотих; також згідно з ольшанецькою постановою за минулий рік вони одержали десять тисяч злотих і сукна 700 штук, а також 10 000 злотих за цей поточний другий рік; таку суму грошей і сукно тут у Білій Церкві ми їм віддали; а потім уже не сукном, а чистими грішми повинна надходити до них цілком і вся сума 40 000 злотих; ці гроші повинні бути передані їм у Києві на св. Іллію руського.

Вони ж, беручи цю щорічну платню від його королівської милості і від Речі Посполитої, зобов'язуються лицарським словом, що вилазок з Дніпра в Чорне море і набігів на володіння турецького султана чинити не будуть, і це під присягою повинні підтвердити, так що (ті), які цю платню його королівської милості і Речі Посполитої брати будуть, не тільки самі з Дніпра в море виходити (не будуть), а й іншим, коли б такі свавільні знайшлися, всіма способами будуть це боронити; тих же, які тепер, незважаючи на заборону, наважились на це, (вони)

повинні будуть покарати. Морські човни, з яких деякі вже попсовані, повинні вони геть усі попусувати і тим позбавити свавільних змоги прокрастись на них у море, крім човнів, потрібних для перевезення по Дніпру; такі повинні бути під доброю охороною, щоб свавільники не скористувалися ними в морі.

А оскільки мова йде про те, щоб у державах його королівської милості, як і в його королівської милості володіннях, в духовних і світських, прикростей від них (козаків) людям не було, чого трудно було б уникнути, якби вони залишались у такому великому числі, вони повинні переглянути свій склад згідно з постановою, ухваленою на Ольшаниці, і виписати з серед себе всіх ремісників, шинкарів, вїйтів, бурмістрів, кафанників, балакирів, м'ясників, а також усім, хто будь-яким ремеслом займається, та іншим всяким вільним людям повинні наказати геть (піти); і всім тим, хто вже років п'ять як до їх війська прислужався, повинні заборонити називатися козаками, бо ми ні в якому разі не дозволяємо лишатися такому великому числу, як тепер; а що зараз, як повідомляють наші козаки, при такому згромадженні важко бракувати, то коли це як слід буде зроблено, нехай повідомлять його королівську милість пана нашого милостивого про своє число, скільки їх, а потім, відповідно до того, яке число їх його королівська милість схоче залишити, вся ця дозволена сума 40 000 злотих їм і піде. Коли ж ця сума грошей на св. Іллію руського буде привезена в Київ і хтось від імені його королівської милості буде їм гроші видавати, він повинен простежити, щоб їх (козаків) не було більш наміченого його королівською милістю числа. Ті ж, які будуть виписані, повинні підкоритися владі старост, державців та їхніх намісників та інших панів, під чисю владою хто живе, до військового суду не звертаючись, і пани козаки за них заступитися не повинні.

Крім того, вимагаємо, щоб пани козаки-запорожці в земських володіннях, духовних, світських, спадкових чи взагалі не жили, або, якщо мали б там свої дома й квартири, щоб спадковим панам, під якими їхні володіння були, корилися, із підданства не виходили і до інших юрисдикцій не звертались. А якби хто не хотів під чиєюсь владою жити і підданим панові бути, то він повинен покинути (це місце) найпізніше до св. Іллі руського в наступному 1620 році й оселитися там, де хоче; а ті, які в містах окраїних його милості короля будуть проживати, мусять до старост своїх або їх підстарост усяку пошану виявляти,

якби довелось, як це буває на Україні, проти ворогів св. Хреста при панах старостах або їхніх-намісниках, як годиться лицарям, діяти.

До того, пани запорозькі козаки, згідно із заявою на Ольшаниці, повинні мати старшого, який мусить бути завжди вірний присязі, всім товариством, як ухвалено на Ольшаниці від імені його милості пана коронного гетьмана, поставлений подібно до того, як колись був Орішевський, через нього його королівська милість і коронний гетьман будуть вести з ними (козаками) переговори про службу його королівській милості та Речі Посполитій. Він повинен стежити, щоб усе, що поставлено і буде поставлено, виконувалось. Він же повинен стежити, щоб умова про псування човнів була виконана. А що ця теперішня постанова і угода повсякчас непорушно буде виконуватись, їх милості пани комісари іменем його королівської милості обіцяють і запевняють, а пан Петро Конашевич, який є на цей час старшим начальником над Військом Запорозьким, разом із старшими осавулами, полковниками та іншим лицарством Війська Запорозького присягою підтвердити повинні, що цю постанову в усьому, що до них стосується, виконувати будуть. Аби ця постанова була всім відома, ми наказали вписати її в гродські київські книги. Дано в таборі над Роставицею, нижче Паволочі. 8 жовтня року 1619.

1619 рік, 17 жовтня.

*Лист від запорозьких козаків
його милості панові Станіславу Жолкевському
та їхнім милостям панам комісарам*

Я, Петро Конашевич, на цей час старший, і ми, все Військо Запорозьке його королівської милості нашого пана милостивого, будучи повідомлені універсалом його королівської милості і листом ясновельможних їхніх милостей панів Томаша Замойського київського, книшинського, гоніондського, його милості пана Яна Даниловича руського, бузького, корсунського — воєвод; його милості пана Станіслава Жолкевського канцлера і коронного гетьмана, барського, яворівського, кам'янецького, пана Станіслава Конєцпольського, польного коронного гетьмана велюньського, жарновецького, пана Валєнта Олександра Калиповського кам'янецького, вроцлавського, пана Томаша Склінського жигловського — старост; пана Тибурція

Злотницького, ротмістра королівської милості, і пана Яна Білецького, комісарів, делегованих його королівською милістю та Річчю Посполитою для угоди і постанови про нашу службу, виконуючи наказ його королівської милості нашого милостивого пана, послали ми до їхніх милостей наших товаришів пана Яна Костревського, пана Петра Одинця, пана Яцину, пана Ратибора Боровського та інших до двадцяти (чоловік) на переговори над Роставицею, нижче Іаволочі, де в той час їх милості перебували з військом.

Там після переговорів і вирядження (назад) наших товаришів, вони (комісари) зі свого боку вирішили послати до нас своїх колег, його милість пана Томаша Склинського, старосту жигловського, його милість пана Тибуриція Злотницького, пана Яна Білецького, пана Ісроніма Вреща, пана Михайла Холимовського і пана Валеріана Ставського для остаточного вирішення і закінчення комісії їх під датою 8 жовтня року 1619.

Домовившись з ними про все, ми на такому постановили. Насамперед, по волі його королівської милості нашого милостивого пана та Речі Посполитої, ми, лишаючись на своїх звичайних місцях, будемо служити, попереджуючи про ворога св. Хреста і боронячи від нього (ворога) переправи, і не будемо порушувати, живучи там на певній платні, пактів і замирень з сусідами, а особливо пакту, укладеного з турецьким султаном. Його королівська милість обіцяє нам щороку видавати платню в Києві в день св. Іллі пророка руського 40 000 злотих чистими грішми, віддавши вже за роки минулі від Ольшанської комісії і як платня за московську службу суму чистими грішми 40 000 злотих і 14 сот кусків сукна, що ми з подякою прийняли.

Приймаючи цю щорічну платню, вірні піддані його королівської милості нашого милостивого пана обіцяємо і чесним нашим лицарським словом підтверджуємо не виходити з Дніпра в Чорне море на шкоду держави турецького султана, і не тільки самі (цього не будемо робити), а й іншим усіма способами будемо боронити, не заохочуючи, а навпаки, відтинаючи свавільним таким шлях; морські човни, що лишилися ще не попсовані, попусмо, а ті, які для перевезення залишені будуть, візьмемо під охорону; і всіх, хто свавільно наважувався б ходити в море, покараємо. Зараз ми не можемо вказати свого числа, бо перегляд і виписка ремісників, торговців, шинкарів і тому подібних чимало часу забере, і робити це треба по містах; але таких людей, що не зв'язані з ли-

царською справою, як от шинкарів, кравців, торгівців і всяких ремісників, кафанників, дяків і тих, які вже п'ять років тому вийшли з-під юрисдикції своїх панів і стали козаками, ми від себе випишемо і виженемо. І вони, не прикриваючись нашими вольностями, муситимуть підкоритися владі панів, старост та їхніх намісників, де хто буде жити. А яке число нас залишиться, ми передамо через посланців своїх його королівській милості нашому милостивому панові і будемо чекати дальших вказівок та наказів стосовно числа, в якому ми повинні залишитись.

Ще пани комісари іменем його королівської милості нашого милостивого пана зажадали, щоб ми земських володінь, духовних, шляхетських не обтяжували і з цих володінь вийшли та дали нам для виходу час до св. Іллі пророка руського в наступному 1620 році. Тоді ми ухвалили таке (хоч це завдає великої школи нашим вольностям, наданим нам привілеями найясніших королів наших панів, які померли; стосовно цього ми повинні будемо вдатися до його королівської милості пана нашого милостивого з проханням лишити нас непорушно при них, а хто хоче з нами лишатись на службі в його королівській милості та Речі Посполитої, хай іде з шляхетських земель (якщо не буде милостивої згоди його королівської милості нашого милостивого пана залишити і зберегти нас при наших старовинних вольностях і правах) і шукає собі безпечного житла у володіннях його королівської величності, де чия буде воля. У володіннях же його королівської милості, де домівки свої маємо і мати будемо, виявлятимемо належну пошану їх милостям старостам, підстаростам та їхнім намісникам. А якщо вторгнеться ворог св. Хреста, ми не відмовимось під керівництвом пана старости та підстарости, або з отаманом своїм виступити і, що на нас покладено, будемо виконувати.

Якби їх милості ласкаві були ще вставити в комісію, що ми повинні від імені його королівської милості нашого милостивого пана та його милостивого пана коронного гетьмана мати при собі старшого на зразок того, яким був колись небіжчик Орішевський, то й від цього ми не відмовляємось; його милість пан канцлер і коронний гетьман, не називаючи поки що його (старшого), вирішив звернутися до його королівської милості на майбутньому сеймі, куди й ми своїх послів з проханнями своїми пошлемо, (із заявою), що це лишається у волі його королівської милості і тому ми такого (старшого) просимо, який би заодно з нами на славу і на послуги його ко-

ролівській милості та Речі Посполитій проти коронного ворога виступав й умів би добитись потрібного нам у його королівської милості. Що все перелічене й ухвалене буде виконано і далі буде виконуватись, присягами своїми підтвердили і дали цього листа з нашою військовою печаттю і підписами тих присутніх, хто писати вміє. Дано в таборі на Узені 17 жовтня року 1619.

Петро Конашевич старший руку свою (приклав). Ян Ярич, Григор Заторкевич, осавул запорозького війська. Михайло Воловець, Тишко Бобель, Станіслав Золчовський, Дмитро Прецславець, Ян Бачинський, Ян Косторевський, Мартин Пнівський, Олександр Качковський, Іван Гайдученко, Лаврін Пашковський, військовий писар Ілля Ільницький.

Pisma St. Żółkiewskiego. C. 330 –338.

*1620 рік, 26 лютого.
Запис Посольського приказу про
прийняття у Москві посланців запорозького
гетьмана Петра Сагайдачного*

Лета 7128-го февраля в 26 день в субботу на масленой неделе по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси указу были в посольской полате у дьяков у думново у Ивана Грамотина да у Савы Романчукова запорожские черкасы Петр Одинец с товарищи.

А посылан по них на подворье пристав их сотник Яков Весков. А черкасы шли в город пешии. А как черкасы были у дьяков, и в то время стояли в городе стрельцы в чистом платье бес пищалей.

И как черкасы пошли в посольскую полату, и посольской думной дьяк Иван Грамотин спрашивал черкас: здорово ли дорогою ехали и нет ли какие пужи в кормех? И черкасы били челом на государстве жалованье, на корму и говорили, что им пужи нет некоторые.

И дьяки говорили черкасам: писали к царскому величеству ис Путивля воеводы, князь Иван Борятинский да Микита Оладьин, что вы приехали к государю ото всего Запорожского Войска с крымскими языки. И путивльские воеводы вас отпустили с языки к царскому величеству. И они б ныне объявили: о чем Войско Запорожское прислали их к царскому величеству бити челом, и где у них с крымскими людьми был бой, и сколь давно, и сколько оне поимали языков.

И черкасы, Петр Одинец, говорили: прислали их все Запорожское Войско, гетман Саадачный с товарищи, бити челом государю, объявляя свою службу, что оне все хотят ему, великому государю, служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государем, и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили, а ныне они по тому ж служат великому государю. Ходили из Запорог на крымские улусы, а было их с 5000 человек. И было им с крымскими людьми дело по сю сторону Перекопи, под самою стеною. А было татар у Перекопи с 7000 человек, а на заставе было их с 1000 человек. И божиею де милостию и государевым счастьем татар они многих побили, и парод хрестыанской многой из рук татарских высвободили, и с тою службою и с языки присланы оне к государю. И в том волен бог да царское величество, как их пожалует. А татар они отдали преж того. А они всеми головами своими хотят служить его царскому величеству и его царские милости к себе ныне и вперед искать хотят.

И думной дияк Иван Грамотин говорил черкасам: то они делают добро, что они царские милости к себе ищут и служить ему государю хотят. И до царского величества бояр те их речи, что у них слышит, донесет. А об них царского величества бояре и до царского величества донесут, и что на то будет царского величества повеленье, и им ответ на то будет.

Думной же дияк Иван Грамотин говорил черкасом, что здесь в Российском государстве слух был понесся, что польской Жигимонт король учинился с турским в миру и в дружбе, а на их веру хочет наступить. И они б про то объявили ныне: как король польской ныне с турским, и с папою, цесарем и на их веру от них какова посяганья нету ль?

И черкасы говорили: посяганья на них от польского короля никоторово не бывало, а с турским в миру, и на море им на турского людей ходить заступлено из Запорог, а не с малых речек, с речейк им, опричь Запорог, ходить не замирено. А про цесаря им и про папу ничего неведомо, и от них тот край отдалел. А на Крым им ходить не заказано. А на весну все они идут певне в Запороги. А царскому величеству о том они все быют челом, чтоб их государь пожаловал, як своих холоней.

А, говоря, дияки с черкасы, и сказав им государево жалованье, в стола место корм, отпустили их на подворье.

Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. М., 1877. Т. 1. С. 93—95.

*1620 рік, 10 березня.
Наказ Посольського приказу
Казенному приказу про видачу
подарунків послим Війська Запорозького
атаману П. Одицу та іншим*

Лета 7128-го марта в 10 день по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси указу память казначею Микифору Васильевичу Траханиотову да диаком Ждану Шинову да Булгаку Милованову.

Указал государь царь и великий князь Михайло Федорович всеа Руси дати своего государева жалованья черкасом запорожским, которые приехали государю из Запорог ото всего Войска Запорожского с грамотою и с крымскими языки: атаману Петру Одицу — камка добрая да сукно доброе лундыш, шанка лисья в 4 рубли; товарищем сво лутчим 7-ми человеком — по тафте по доброй, по сукну по доброму ж, по шанке лисье, по полтретья рубли шапка; достальным 7-ми ж человеком — по сукну по доброму да по шапке лисье, по полтора рубли шапка. И по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси указу казначею Микифору Васильевичу Траханиотову да диаком Ждану Шинову да Булгаку Милованову те камки, и тафты, и сукна, и шапки лисьи, что дать государева жалованья запорожским черкасом, велети изготовить, а изготовя, прислать в Посольской приказ к дяком, к думному к Ивану Грамотину да к Саве Раманчукову.

Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. I. С. 96 - 97.

*1620 рік, 21 квітня.
Грамота царя Михайла Федоровича
гетьману Петру Сагайдачному
і всім Війську Запорозькому*

Божію милостию от великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича, всеа Руси самодержца и многих государств государя и обладателя, запорожских черкас гетману Петру Конашевичю, и атаманом, и сотником, и ясаулом, и всему Войску наше государское милостивое слово.

В нынешнем во 7128-году присылали есте к нашему царскому величеству ото всего войска посланцов своих,

Петра Оди́нца с товарищи, с грамотою. А в грамоте своей к нашему царскому величеству писали есте и речью нашего царского величества приказным людям те ваши посланцы говорили, что вы, помятующи то, как предки ваши, запорожские гетманы, и все войско, прежним великим государем царем и великим князем российским повинность всякую чинили и им служили, а за свое службы от них, государей, милость и жалованье к себе имели, в той же повинности и ныне нашему царскому величеству быти хотите и, за порогами будучи, службу свою к нам оказывати хотите против всяких неприятелей наших. И ныне ходили есте на татарские улусы, и многих татар побили и в полон поимали, и того своего полону прислали есте к нам с посланцы своими дву татаринов. И просите того у нашего царского величества, чтоб нам вас пожаловати послуги ваши и тех полонеников велети милостиво принять и пожаловати б вас за ваши службы нашим царским жалованием. А вы и вперед нашему царскому величеству прямо и верно служить будете.

И мы, великий государь, тебя, гетмана Петра, и все войско за то похваляем, что вы нынешние государские милости к себе поискали, и службу свою к нам, великому государю, оказываете, и вперед нам службу свою и раденье хотите оказывати. И языков крымских у посланцов ваших велели есмя принять, а посланцом вашим велели есмя быти у наших бояр и у приказных людей, и посольства их велели есмя выслушати милостиво, и вперед вас в нашем милостивом жалованье имети хотим. И пожаловав посланцов ваших нашим царским жалованьем, велели есмя отпустить к вам, а с ними послали к вам ныне легкое наше жалованье 300 рублей денег. А вперед вас в нашем жалованье забвенных не учиним, смотря по вашей службе. И ты б, гетман Петр, и все Запорожское Войско наше жалованье приняли. А на крымские улусы ныне вас не посылаем, потому что крымский Джан-Бек-Гирей царь на наши великие государства сам и царевичи, и князи, и мурзы не ходят и людям нашим шкоты не чинят некоторые, а наши люди по тому ж крымским улусом шкоты некоторые не делают.

Писан в государствия нашего дворе царствующего града Москве лета 7128-го месяца апреля 21-го дня.

Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. I. С. 97—98.

1620 р.

*Наказ думним дякам Посольского приказу
про порядок відписку послів П. Сагайдачного
та про видачу царського жалування
Запорозькому війську*

...Как черкасы войдут в палату к боярам, и объявит бояр диак Сава Раманчюков, а мольт: Великий государь царь и великий князь Михайло Федорович, всеа Руси самодержец и многих государств государь и обладатель, велел вам быти на своем государстве дворе своего царского величества у боярина и наместника коломенского у князя Дмитрея Михайловича Пожарского да у дьяков, у думного посольского диака Ивана Курбатова сына Грамотина да у Савы Раманчюкова.

И бояре черкасом дадут руки, а дав руки, говорити им речь Одинец с товарищи: пришли есте к великому государю нашему к царю и великому князю Михаилу Федоровичу, всеа Руси самодержцу, от гетмана Петра Сагадашного и ото всево Войска Запорожского с листом и с послугою, с крымскими языки. И в листу своем к царскому величеству гетман и все войско писали, что они, памятуючи то, как предки их прежним великим государем царем и великим князем росийским повинность всякую чинили, и им служили, а за свои службы царское милостивое жалованье себе имели, так же и они царскому величеству служить готовы против всяких его царского величества неприятелей. А ныне были они под Перекопью, и многих бусурман побили и живых поимали, и полонной крестьянской вызволили, и того погрому прислали с вами к царскому величеству крымских двух человек татар. И что писали к царскому величеству гетман Петр и все Войско Запорожское в своем листу, и царскому величеству то все известно. И великий государь наш царь и великий князь Михайло Федорович, всеа Руси самодержец, гетмана Петра и все Войско Запорожское за то, что царские милости и жалованья к себе поискали и его царскому величеству служить хотят, похваляет. И в своем царском милостивом жалованье гетмана вашего и все Войско Запорожское имети хочет потому ж, как и предки его, великие государи цари и великие князи росийские: дед его царского величества, блаженные памяти великий государь царь и великий князь Иван Васильевич всеа Руси и дядя его, великий государь царь и великий

князь Федор Иванович всеа Руси, прежних запорожских гетманов и все Войско Запорожское в своем царском жалованье держали. А в том бы вам не оскорблятьца, что есте его царского величества очей не видели, потому что есте пришли к Москве перед постом, и в пост у великого государя нашего никакие послы и иноземцы не бывают; а ныне царское величество ездит молитца по святым местом. И велел вас великий государь наш отпустить к себе, а с вами велел его царское величество послати своего государского жалованья к гетману и ко всему войску деньгами 300 рублей. А на отпуске жалует вас царское величество своим царским жалованьем: деньгами, и комками, и тафтами, и сукны, и шапки. И отпустить на подворье да сказать им в стола места корм.

Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. I. С. 95—96.

*1621 рік, 30 червня.
Повідомлення путивльських воевод
в Посольський приказ зі звісткою
про розгром українськими козаками та польським
війском турецької армії під Хотином;
про наміри козаків повстати проти Польщі,
зайняти Київ та інші українські міста,
перейти у підданство Москві*

Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси холопи твои Васька Туренин и Серешка Сабакин челом быют.

В нынешнем, государь, 129-м году мая в 28 день по твоему государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси указу посылали мы, холопи твои, ис Путивля в Киев для вестей торговых людей: путивльцов Сеньку Сергеева, Павлика Тихопова, черниговца Онисимка Кордашова, и тех, государь, торговых людей июня в 17 день приехал в Путивль ис Киева черниговец Онисимка Кордашов, а в роспросе сказал нам, холопом твоим.

Слышали де оне, Онисимка с товарищи, в Киеве у торгового человека у киенина у Онисима Федоровича да у твоего государева изменника у донского козака у Вондроска Телесова, а тот, Ондроска, тебе, государю, изменил, збежал в Литву ис Путивля в прошлом 128-м году, а ныне де в Литве служит з запорожскими козаки, да

и от ыных, государь, многих людей оне слышали, что турского и крымские люди стоят и ныне в Волоской земле в Ясах. И было де, государь, у них дело с польскими и с литовскими з заставными людьми егорьев день вешней нынешнего 129-го году. А того де, государь, не ведает, хто у литовских людей был гетманом, а было де их в зборе тысяч с сорок, а бой де, государь, у них был меж Каменца-Подольского и валох. И турского де, государь, люди литовские людей побили, а сколько де, государь, побили и тово не ведает. А запорозские де, государь, черкасы против турского людей пошли ж, а стоят де ныне промеж Ржищева и Белой Церкви на Черныховой Дуброве, тысяч де их с 50, а гетман де у них Бародавка. И к ним де, государь, гетман Хоткевич пишет почесту, чтоб к ним оне, черкасы, шли в сход вскоре, не измешкая. И запорозские де, государь, черкасы гетману Хоткевичу и поляком не верят, просят у гетмана в заклад 20-ти человек лутчих людей для того, что де им, черкасом, учинилась весть, что гетман Хоткевич хочет их послать против турского людей наперед себя. Для того по прежнему де договору учинено будто у Хоткевича с турского людьми перемирья на том, что однолична в Запорогах не быть и по городом всем быть под исправною панскою. И затем де, государь, черкасы и по ся места в сход не идут.

А говорят де, государь, черкасы будет им в том Хоткевич заставных людей на вере не даст, и им однолично к ним в сход против турского людей не йти и, поворотя назад, засесть Киев да и те все города, которые на мирном постановенье отданы к Литовской земле.

А позасесть де, государь, города хотят бить челом тебе, государю, чтоб им быть и с теми города и служить тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси. И ныне де, государь, в Киеве по вся дни кличют, чтоб всякие люди снесли запасы на полгода, а бо-ятца де, государь, осады от поляк. А черкасы, государь, и киене в одном совете де, государь, в Киеве многие люди, только де у козаков с поляки учинитца бой, и поляк не осилеют, и ис Киева де, государь, и из них, козаков, хотят многие люди быть в Путивль з животы и статки, а наперед де, государь, от них будут о том к тебе, государю, посланцы. И товарищи де, государь, его Онисимковы Павлик Тихонов да Семейка Моногаров для подлинных вестей остались в Киеве ожидать, что меж ими учинитца. И будет, государь, от козаков посланцы в Путивль приедут или которые черкасы учнут переезжать, и их, госу-

дарь, в Путивле принимать ли и к тебе, государю, их к Москве отпущать ли — о том, государь царь и великий князь Михайло Федорович всеа Руси, нам, холопом своим, как укажешь.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. М., 1954. Т. 1. С. 16—17.

*1622 рік, 15 лютого.
Лист гетьмана Сагайдачного
до польського короля*

А любо з стороны высокодумных и вельможных их милостей панов коронных — Вишневецких, Конецполских, Потоцких, Калиновских и иных, на Украине, властной предковечной отчизне нашей, власть свою неслушнне роспростирающих, повевают на нас, Войско Запорозское, холодными и неприяженными ветри, хотящии славу нашу в перст вселити, и нас, братію свою, верных Вашего найяснейшего Величества и всей короне Полской слуг, в подданство и ярмо работническое себе безбожно наклонити; однак уповаем, же когда Ваше Величество восхоцет и повелит, то внет бури и ветри оные престанут и в тишину преложатся. И не так нам есть жалостно на панов преречонных, яко на их старосток, нецнотливых сынов и пьяниц, которыи ни Бога боятся, ни премоцных Вашего найснейшого Величества монарших мандатов слушают: бо скоро я, гетман, по указу Вашего Величества, на Хотенскую военную службу з козаками с Украины выйшол, тогда они старостки зараз козачок бедных зачали на всякіе роботизны, без жадного обзору и призренія, часто выгонити, бити, и вязениями неслухающих мордовати; що тяжко и жалосно козакам, з службы Вашей монаршой военной, з ранами еще неугоенными и червей полными, повернувшим, было от жен и матерей своих слышати, и слезы з очес их точаңіся видети... Ваше же найяснейшее королевское Величество, яко отец милостивый и пан наш найласкавщій, и по сем коротком донесеню нашем, может своевольных старосток и праволомцев (которые на особливом ресстрику выражаются) усмирити и покорити; а козаков бедных, от их безбожных насильств, напастей и тяжестей защитити и освободити. Кгдаж, если они козаки не получают в том Вашего королевського найяснейшего Величества призренія и респекту, то же бы що новое от них (як уже и понемруют) не

уродилося, и огня гневного (чего не дай Боже) не запалило; в якій час, уже не на козаковъ, але сами на себе и на своихъ пьяницъ старостокъ, вельможныхъ ихъ милость панове польскіе нарекати и жалковати мусели бы.

Максимовичъ М. А. Собрание сочинений. К., 1876. Т. 1. С. 373 — 374.

*1622 рік. Березень.
Листъ П. Конашевича - Сагайдачного
до польскаго короля*

Найяснейшій
королю полскій і наймилостивейшій мой пане

Поворочаючи зъ под Хотеня до дому, любо Светлейшій Ксіонже, принцъ Владиславъ, наймилшій вашого Королевскаго величества сынъ, а мой пайласкавейшій добродей, для улеченія смертельныхъ ранъ и болезнейъ моихъ придалъ мнѣ лекаря своего, однакъ изнемогаютъ тамъ все того лекаря лекарственныи медикамента и дощены, где ядовитыи пострелы бесурманскіи, въ тело мое потрафивши, все мастера лекарственныи упередили, и смертотворный ядъ свой внутрними дейвіями во все составы и жилы мои розливши, латвую и уже видимую не ко животу, но ко гробу устрояють мнѣ дорогу; бо, чимъ далей, тымъ барзей изнемогаю и до кончины приближаюсь. Для чого, не смеючи болшей и доктора вашого найяснейшаго Королевскаго величества при себѣ удержовати, зъ достодолжнымъ служебничимъ за него благодареніемъ, отпускаю его до двору вашого найяснейшаго Королевскаго величества.

Самъ тежъ приближаючися ко дверемъ горобнымъ, отдаю подъ ноги вашого найяснейшаго Королевскаго величества пайнижайшій остатній уклонъ мой; и уже не надеючися болшей видети въ жизни сей найяснейшаго лица и ласкавыхъ къ себѣ очесъ вашого Королевскаго величества, последнимъ листовнымъ пожегнанемъ жегнаю превысокіе вашого найяснейшаго Королевскаго величества наймилшаго сына вашого, моего же директора и найласкавшаго добродея светлейшаго Ксіонженца принца Владислава, персои. Гдѣ яко упрейме зычу, абы Госнодь Богъ всемогущею силою сохранилъ вашого пайяснейшаго Королевскаго величества и наймилшаго сына вашого принца Владислава здоровье, при щасливыхъ всегда вашихъ и державъ вашихъ, которыя Полскія сукцессахъ; такъ и прошу по-

корне вашого найяснейшого Королевского величества прощенья, в чем колвек згрубил и погрешил, яко человек, пред пайяснейшим вашим величества маестатом.

Пан доктор вашого найяснейшого Королевского величества, будучи при мне в Кіеве чрез час немалый, яко присмотрелся добре безпрестанным многих козаков, от панов Полских и их старосток разными способами оскорбленных и бедствуемых, сквиркам, плачам и оне-ляціям, до мене запошненным; так о всем том может ретельне словесно донести вашему величеству, если ваше найяснейшее величество рачит его о том спытати и милостиво послухати. А я, монаршіе вашего Королевского величества нозе смиренно обнявши, покорше и слезне прошу, дабы тое козакам творимое бедствіе и озлобленіе, превысоким и грозным вашего найяснейшаго величества мандатом, было запрещено и ускоромлено. Особливе Унея, за милостивым вашим найяснейшого Королевского величества позволенем, тенер з Русе чрез святейшого Феофана патріарху Іерусалимского знесенная, абы впредь в той же Русе никогда не обновлялася, и своих рогов не возносила. Мають абовем отци езуити и все духовенство костела Римского (и без нас православних) кого до Унеи своей паворочати и присвояти, тых народов, которые отнюд не ведают и не верят Христа Господа, плотию в мир пришедшого. А мы, православнии, древних святых Апостолских и Отческих преданій и догматов безъ жадной Унеи и схизмы придержавшися, не отчаваемся нашего спасенія и блаженного живота вечного.

Сіи две мои, верного вашего Королевского величества слуги, желанія, ежели рачиш и паймишим дѣтем своим по собе милостиво прикажень учинити, и непременно всегда заховати; то и панованіе их и целой Корони в тишине и благовременномъ от всех неприятельских наветов покои завше будет и преизбудет; чого я и повторе всеусердно желаю, з Кіева, марта числа последних, року 1622.

Вашому пайяснейшому Королевскому величеству верный и пайнижчій слуга.

Петро Конашевичъ Сагайдачній, гетманъ Войска Запорозкого.

Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. С. 374 - 376.

1622 рік.

*Запис про пожертви гетьмана П. Сагайдачного
на школу Львівського Братства*

Іов Борецькій Милостію Божею Архиепископ Митрополит Київській Галицькій и всеа Россіи, веспол и Олифер Остапович Голуб, Гетман, зо всемъ Товариством Войска Его Королевской Милости Запорозского.

Ведомо чиним, кому то належати может, нынешнего и на потом будучого веку людем: иж мы, Іов Борецькій, Милостію Божею Архиепископ Митрополит Київській Галицькій и всеа Россіи, весполь из Паномъ Олифером Гетманом и всем рицерством Войска Его Кор. Милости Запорозского, за волею Бога Вседержителя, в року тепер идучом, тисеча шестсот двадцать втором, месяца Априля пятого дня, отъ вечное памяти и славы нескмертелное годного Гетмана Войска Его Кор. Милости Запорозского, мужа христіанских цнот и милостини полного, пана Петра Конашевича Сагайдачного, при доброй памяти и здоровом умысле, в хоробе его, будучи обраны от него самого жене и повинным его опекунами и всее худобы и маєтності, ведде уподобаня и остатнее воли его, которую в духовници остатним тестаментом запечатовал и спорядити велел, шафарми и верными диспозиторами, тисечей полторы золотых, которых он на школу Братства Лвовскаго, на науку и на цвиченья Бакаларов ученых, легковал и вечными леты на пожиток их оферовал, таковым способом паном Братіям Братства церковного храма Успения Пречистыя Богородицы в месте Лвове, як нам поверено и полещено, поверяем и поверилисмо, полецаем и полецилисмо по них самих и по их потомках братіях Братства реченого, непрерванными часы мети то хочачи, абы з тых полторы тисечи золотых на каждый рок, на выхованье ученого майстра, в Греческом языку беглого, Церкви Божой и деткам христіанским народу Россійскому потребного, золотых полтора ста пожитку прирасти могло, и то нигде инде, тылко на науку оборочано было. А тые полторы тисечи золотых абы никак неубывали ани уменшали, з чого их милости панове Братія, от початку тое фундацыи наше, от року тисеча шестсот двадцать второго месяца Іюня двадцать четвертого дня, от дня рождества святого славного Пророка и Предотечи Іоанна, за зсланьем от мене люб от потомка моего Митрополита Православного Киевского, и отъ нас Гетмана и потомка моего и всего рицерства Войска Его Кор. Милости

Запорозского, посланника, мають и повинныи будут за все надолгие лета з приростку на учителей школьных з полторусет золотых рахунок пристойный и личбу чинити, а тую головную суму — полтори тысячи золотых на месцу и в пожитку певном през веры годное сведоцтво цало указати, абы тая фундацыя того, всякое чти и памети вечное годного, мужа, пана Петра Конашевича Сагайдачнаго, з заслуг всего рыцерства Войска Его Кор. Милости Запорозского, через мене, Іова Борецкого Митрополита православного Киевскаго, учиненая, на школу албо рачей на дидаскалов, за чим бы в школе той Братской всегодне непрерыване наука тривати могла, вечными и потомными часы не нищала ани уставала, обовезуючи в том помененных братий Братства церковного Лвовского, естли бы в том значного старания чинить не хотели, я — з части моее духовное митрополитанское — страшным Господа Бога моего именем и грозным, а справедливым и неублаганым на недбалых злых делателей Вседержителя судом; я — з части Войска Его Кор. Милости Запорозского, если бы якое недбалство около наук по их милость панах Братіях которого часу попляковано и пристойне показано было, кроме всякого позву и переводу правного, шкодою и зарукою других таковых полтори тисечи золотых, которых они, заплативши и до тое сумы приложивши, юж совитый от трех тысячей пожиток триста золотых до школы што год чинити повинни будутъ, намней неотступаючи от повинности своее. В чом и повторе, если бы тоеж недбалство в оных найдовалось, а пилности около школных наук пристойне показатись не мело, знов в совитость всех трох тысячей, до шести тысячей золотых в шкоды в ровне совитей на каждый рок шестсот золотых приробок и в неотрочную около школы наук учтивых пилность подпадати мають и повинныи будутъ, и так, кроме всякое вымовы, сами собой худобою з потомками во все потомные веки все братія Братства церковного храма Пресвятое Богородице Леополите около помноженья учтивых наук в школе Братской в месте Лвове старатись, працювати и промысл вшелякій чинити, под выш описаною обликгацією и кондыціями, яко спасение свое и народу и деток своих и церкви Христовой помножение милуючи, вечно и неотменно, веспол и з нами, мають и повинни будут. И на том тую вечную войска его Кор. Милости Запорозского фундацыю укгрунтовавши, и паномъ братіям Братства церковного Лвовского в руки подавши, тую помененную суму полтори тысячи золотых

через посланников умоцованых их милостей братію Братства Авовскаго: п. Григоріа Русиновича Романовича и пана Павла Михайловича, уистивши, при печати нашой митрополской, руками своими подписуем. В монастыри Михайловском церкве Золотоверхое в Києве, дня 21 іюля месеца 1622 року от Христа, а от створенія света 7130. Індикта пятого.

Іов Борецкій митрополит Києвскій рукою власною.

Олифер Остапович Голуб гетьман войска его королевской Милости Запорозького с Товариством.

Лаврентій Пашковскій писар.

(Эта запись сообщена мне 1840 г. Денисом Зубрицким, в копии, списанной им с подлинника, хранящегося в Ставропигиальном архиве Львовском).

Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. С. 377 -380.

*1622 рік.
Уривки з вірша К. Саковича.
присвяченого гетьману Петру Конашевичу-
Сагайдачному*

Есть для чого гоїння слезы выливати,
Сердцы, усты, и шатни жаль свой осведчати:
Бо ото смерть горкая невчесне порвала
Славного рыцера, котрого похвала
Кролю пану и Речи посполитой била;
Бо его слава в многих краях земных слыла.
Славное войско годно такого гетмана,
Который пилне стерег чesтя своего пана;
Умел мудре тым сильным войском керовати,
Доброго любил, злого зась звывл был карати.
Для тогож и звитязства часто доказовал,
Же карность с послушенством в своем войску мевал.
Пилне он того стерег, бы война с христіаны
Христіаном не была, лєч толко с поганы,
Которых он водою и сухом воевал,
И плененных христіан з моцы их выдирал.
Слушне о том гетмане каждый держать може,
Же был правый гетман, дай му вечный покой, Боже!
За великую себе мел то нагороду,
Гды з неволи вызволит кого на свободу.
Кгдыж война для тых толко причин маєт быти:

Себе от кривд и иных также боронити.
О, цный гетмане, славный в людех по все веки,
Нехай тя приймет Христос в небесныи лики!

...И благословеніе Войску одержавши,
Вернулся в покою до своих салашов,
И лево троха вытхли: али Турчин нашол,
З многоличбным поганством на отчизну нашу,
Юж назначивши своего до мест наших бану,
Который в Запорозком Войску хотел снедати,
А в Полском зась обозе мыслил обедати.
Але Бог, в котораго моцы есть звиязство,
Додал моцы нашому Войску на поганство,
Же хот шесть крот не ревню, пред ся утекали
Турци пред нашими, кгда на них натирали:
Снеданя им посполу з обедом даючи,
А на вечеру на честь до Плотона шлючи,
Котороц не хтячи другія чекати,
Ради не ради, назад мусели вступати.
Дознал теде поганин Ісуса Христа,
Которого блюзнили злыи его уста,
Же наших священников хотел в плуг запрягати,
И в домах Божіих коне обещал ставляти.
Але гордому, все ся то вспак обернуло:
Же мало што войска з ним назад ся вернуло.
Так то Бог гордым завше звык ся спротивляти;
Покорным зась и тихим благодать давати!
Из наших, хоть много там побитых и раних.
Зостало, оружіем Турчинов поганых:
Еднак, если з споведю шли на тую войну,
Возмут заплату в Небе, за мужество, гоїну:
Же за хришанскую кров ся заставляли,
Ойчизны боронячи, кров свою выляли.
На том же пляцу тот наш Гетман постреленый,
Пріехал до Кіева, наполю умерлый:
Где rozmaитых лекарств долгій час заживал,
На докторы от Кроля самого кошт мевал.
Бо ктож бы не зычыл был такому Гетману
Здоровя, што верне служил Ойчизне и Пану.
А кгда телу лекарство намней не помогало,
И овшем в болшую го хорубу затягало:
Почал далей о душном лекарстве мыслити,
Як бы от змаз греховных мог ся очистити,
На которую плястры такіе прикладал:
Жаль и слезы гоїныя за грехи выливал.

Ку смерти ся от килку недель готуючи,
Сповідю и жалостю грехи ветуючи.
Тайну седмкровать принял маслосвященія,
Так теж тайны святого з ним причащенія.
Маєтність свою роздал, едну на шпиталі,
Другую зась на церкви, школы, монастырі.
И так все спорядивши, живота доконал.
При церкви Братской честно в Кіеве похован.
В котрое ся Братство, со всем Войском вписал,
И на него ялмужну значную отказал.
С того Гетмана кождый рыцер нех ся учит,
Як бы тыж мел на свете тот живот свой кончит
Ото он в вере своєї святой трвал статечне,
И ойчизны своєї боронил тыж менжне.
И маєтністю добре своєю шафовал,
Не на костки и карты, и збытки обертал;
Але, яко есь слышал, на речи добрыи,
Души его по смерти барзо потребныи.
Видел он и Львовское Братство, хоть далеко,
Церковь их в месте наделил, неледаяко:
Суму значную грошій до Братства лекговал,
Ажебы науки там были, пилне жагал.
И так от всех повсюду богомолье маєт:
За тым, нех душа его в небе почиваєт!

Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. С. 380 --386.

ЛІТЕРАТУРА

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. СПб., 1861. Т. 3.

Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961.

Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957.

Альтговзен И. Л. Военное искусство первой половины XVII ст. (Россия, Украина, Грузия): Лекции. М., 1950.

Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. К., 1885. Вып. 1.

Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. К., 1991.

Антонович В. Б. Содержание актов о козаках // Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1.

Апанович О. М. Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі. К., 1993.

Апанович О. М. Козацька республіка // Пам'ятки України. 1989. № 3.

Апанович О. М. Козацтво — Збройні сили України // Голос України. 1991. № 61.

Архив ЮЗР. К., Ч. 7. Т. 3.

Асколи Э.-Д. Описание Черного моря и Татарии: составил доминиканец, префект Кафы, Татарии и пр. 1634 // Записки императорского общества истории и древностей. Одесса, 1902. Т. 24.

Бантыш-Каменский Д. М. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К., 1993.

Бжоза Л. Участь козацтва у Хотинській війні. К., 1990.

Боплан Г.-Л. Опис України: Пер. з фр. К., 1990.

Василенко Г. А. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI — початку XVII ст.). К., 1960.

В. Д. Поход козаков в Россию в начале XVII в. // Киевская старина, 1900. № 5.

Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке: Сост. Самуил Величко, бывший концелярист концелярии Войска Запорожского, 1720 (Изд. Временной комиссией для разбора древних актов). К., 1848. Т. 1.

Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. К., 1995.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. М., 1953. Т. 1.

Голицын М. С. Всеобщая военная история средних времен. СПб., 1877. Ч. 3.

Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

Грушевский М. С. История украинского казачества: В 2-х т. К., 1913. Т. 1.

Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шаяхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI -- 30-ті роки XVII ст.) // Нариси з історії України. К., 1941. Вип. 3.

Дзира Я. Перший наспорт козацтва і найдавніший реєстр Низового війська 1581 р. // Літ. Україна. 1991, 13 червня.

Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие XI -- XIX вв. М., 1953.

Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8.

Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. Т. 6.

Жолкевский С. Записки гетмана Жолкевского о Московской войне, изданные П. А. Мухановым. СПб., 1871.

Заруба В. П. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией. Х., 1993.

Історія України в документах та матеріалах. К., 1941. Т. 3.

Історія українського війська. Львів, 1992.

Історія Української РСР. У 8 т. К., 1979. Т. 1.

История военного дела в Польше: Избранные вопросы. Варшава, 1970.

История военного искусства. М., 1984.

История Хотинской войны, происходившей во времена турецкого султана Османа, когда армянским католикосом в святом Эчмнадзине был Меахиседек // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР. 1958. № 2.

Крип'якевич І. П. Історія українського війська. К., 1994.

Крупченко И. История военного искусства. М., 1960.

Кулиш П. А. История воссоединения Руси. СПб., 1874. Т. 1.

Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. 1874. Т. 38.

Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996.

Летопись Григория Грабянки. К., 1854.

Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. К., 1890.

Літопис Самійла Величка: У 2-х т. К., 1991.

Лясота Е. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10.

Масловский Д. Ф. Русская армия в семилетнюю войну. М., 1891. Вип. III.

Матеріали по історії Войска Запорозького // Сб. Харьк. ист.-геогр. об-ва. Харьков, 1897. Т. 9.

Мішин В. Похід Сагайдачного на Москву // Народна армія. 1998. № 69.

Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI -- середина XVII в.). Днепропетровск, 1981.

Науковий архів Інституту історії України НАН України: копії документів з Польщі // Оп. 4. Спр. 60. Арк. 132.

Оноприенко В. О селитроварении в Малороссии. Минск, 1984.

Османская империя в первой четверти XVII ст.: Сборник документов и материалов. М., 1984.

Петровский М. Н. Военное прошлое украинского народа. М., 1939.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. К., 1995. Т. 1.

Разин Е. А. История военного искусства: В 5-ти т. М., 1955. Т. 1.

Разин Е. А. История военного искусства: В 5-ти т. М., 1955. Т. 3.

Сергийчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. К., 1991.

Серчик В. А. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI---XVII вв. М., 1979.

Смолий В. А., Котляр П. Ф. История в жизнеописаниях. К., 1990.

Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997.

Смолий В. А. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. К., 1993. Вип. 1.

Собеский Я. Записки о Хотинской войне // Черниговские губернские ведомости. 1849 /Июль и декабрь/.

Соловьёв С. М. Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого // Русский вестник. 1859. Т. 23. Кн. 2.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992.

Степанков В. С., Сідак В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси). К., 1994.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Стороженко І. С., Мицик Ю. А., Степанков В. С. Як козаки воювали. Дніпропетровськ, 1991.

Стратегия в трудах военных классиков: В 3-х т. М., 1934. Т. 1.

Строков А. А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. М., 1955.

Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військово-історична студія. Мюнхен, 1954.

Тис-Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву: Стратегічно-тактична студія. Львів, 1936.

Третьяк Ю. Історія Хотинської війни 1621 року. Краків, 1921.

Хотинська війна. К., 1991.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 509.

Чайковський А. Сагайдачний: Історичний нарис. К., 1989.

Челсеби Э. Книга путешествий (Извлечение из сочинений турецкого путешественника XVII в.) Земли Молдавии и Украины. М., 1961.

Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV --- середина XVII ст.). К., 1997.

Яворницький Д. И. Занорожье в остатках старины и преданиях народа. К., 1995.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. К., 1990. Т. 1.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. К., 1991. Т. 2.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. К., 1993. Т. 3.

Яворницький Д. І. Українське козацтво перед судом історії. Катеринослав, 1919.

Gorski K. Historia artylerii polskiej. Warszawa, 1902.

Gorski K. Historia jazdy polskiej. Kraków, 1910.

Gorski K. Historia piechoty polskiej. Kraków, 1853.

Historia Polski (do roku 1764). Warszawa, 1957.

Hupert W. Historia wojenna polska. Warszawa, 1978.

Jablonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912.

Jablonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe. Warszawa, 1900. Т. 22.

Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów, 1923. Т. 1.

Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów, 1923. Т. 2.

Majewski W. Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 — maj 1648) // Studia Źródłoznawcze: Commentationes, 1981. Т. XXVI.

Podhorodecki L. Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa, 1968.

Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. Warszawa, 1960.

Rawita-Gawronski F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1922.

Rudawski W. J. Historia Polska. Petersburg, Mohilew, 1855. Т. 1.

Rulikowski F. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statycznym. Warszawa, 1853.

Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i haidamaczyzny. Lwów, 1914.

- Studia i materiały z czasów Jana III Sobieskiego. Wrocław, 1992.
- Wimmer J.* Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia i materiały do Historii wojskowości. Warszawa, 1968. T. 14. Cz. 1.
- Wojcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków, 1989.
- Wojcik Z.* Dzikie pole w ogniu: o kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. Biblioteka wiedzy historycznej. Warszawa, 1960.
- Wojcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959.

Зміст

Вступ	3
Історичне тло діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного	8
«Муж рідкісної мудрості й зрілого судження»	23
Організація та озброєння козацького війська.....	33
Основні засади воєнної стратегії Конашевича-Сагайдачного	57
Тактика ведення бойових дій козацьким військом ...	81
Воєнно-морське мистецтво українського козацтва	94
Козацький вишкіл.....	107
Додатки.....	125
Література.....	185

ГУРЖІЙ Олександр Іванович
КОРНІЄНКО Вадим Валерійович

*ТЕМЬМАҢ
ПЕТРО КОҢАШЕВИЧ-
САТАЙДАЧНИЙ*

Київ
Видавництво «Україна»
2004

Редактор Г. Ключін
Художник В. Соловійов
Художній редактор Б. Прокопенко
Технічний редактор Н. Подоляк
Коректор Т. Плахотна
Комп'ютерна верстка Т. Федоренко

Формат 84 × 100 /32. Папір офсетн. № 1. Гарн. Baltica.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,36. Ум. фарб. відб. 9,75.
Обл. вид. арк. 9,42. Тираж 3000 пр. Зам. з - 1.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна».
01054, Київ-54, Гоголівська, 7 г.

Свідоцтво ДК № 640, 22.10.01.

Віддруковано в друкарні концерну ВА «Ін Юре».
м. Київ, вул. Багговутівська, 17—21.